

An oval-shaped photograph showing three women from a past era, likely the 1950s or 60s. They are dressed in light-colored, possibly white or cream, clothing. The woman in the center is looking slightly to the right, while the two women on either side are looking towards the camera with serious expressions.

Поколения
и посоки
в българския
феминизъм

Майки & Дъщери

ПОЛИС

Изданието се осъществява с финансовата подкрепа на Британския ноу-хау фонд като част от съвместен проект на Лондонския университет и Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Майки и дъщери

ПОКОЛЕНИЯ И ПОСОКИ
В БЪЛГАРСКИЯ ФЕМИНИЗЪМ

Съставител и отговорен редактор
Ралица Мухарска

София • 1999
Издателство ПОЛИС

©Ралица Емилова Мухарска - съставител, 1999
©Константин Атанасов Жеков - художник, 1999

Майки и дъщери

ПОКОЛЕНИЯ И ПОСОКИ В БЪЛГАРСКИЯ ФЕМИНИЗЪМ

Първо издание

Редактор *Мила Вълкова*

Коректор *Любов Павлова*

Предпечатна подготовка *ЕНИГМА С*

Формат 32/108/84, печатни коли 14, Печат *ВУЛКАН 4*

ИК „ПОЛИС“ - Б. Благоева

ISBN 954-90375-3-3

Предговор

Тази книга е част от съвместен проект на Софийския и Лондонския университет и Българската асоциация на университетските жени (БАУЖ), финансиран от Британския ноу-хау фонд, за което участниците изразяват специалната си благодарност. В рамките на проекта са разработени 6 нови университетски курса в различни области - философия, социология, културология, чуждоезиково обучение, литература и литературна теория – с ориентация към проблематиката на рода (gender). Библиотеката на БАУЖ, единствена с такава специализация в страната, беше разширена с около 200 нови заглавия. Това даде възможност родово-насоченият подход да намери място и в различни курсове, вече преподавани или нови, в Софийския и други български университети. В тази библиотека обаче, както изобщо в огромния поток от литература с подобна тематика, издавана напоследък по света, преобладават англоезичните книги, което ограничава кръга на потенциалните читатели сред българските студенти и преподаватели и особено сред по-широката общественост. Именно очерталата се немалка празнота откъм текстове на български език в интердисциплинарната хуманитарна област „теория на рода” се стреми да запълни тази неголяма книга.

Тя трябва да бъде четена като снимка на един процес на излизане от маргиналността - научната маргиналност, особено в българския контекст, както и женската маргиналност в по-общ социален план. С нейното създаване авторките с по-голяма или по-малка степен на феминистка осъзнатост (и в теоретичен, и в политически смисъл), с повече или по-малко научна/обществена решителност се вписват в един дискурс, който в теоретично-критичната практика по света вече е изминал същия път: от „гетонизирана” област с ограничени потребители и идеологическа натовареност към научен/политически подход с огромно разпространение и приложение.

Разнородността и разнопосочността на тези текстове, оттам и жанровата нехомогенност на книгата са съзнателно търсени, за да отразят начина/начините, по който/които се дискутира проблематиката на рода в края на 90-те години на ХХ в. Авторките по различен път и с различни средства изразяват една обща

убеденост във важността на проникването на родово-обусловените дискурси в хуманитаристиката на постмодерното (а що се отнася до България посттоталитарното) общество.

Заглавието „Майки и дъщери“ говори по-малко за историческа приемственост между поколения, макар че в тази книга става дума и за нея, отколкото за себеутвърждаване чрез различността, както в тематиката на повечето текстове, така и в избраните от авторките подходи в дискутирането ѝ, а оттам и в дискурсивно-жанровите им стратегии.

В сборника се търси едно представяне на по-„горещите“ направления в интердисциплинарната област „изследвания по проблемите на рода“ (gender studies), а също и на тези, които вече са се утвърдили и традиционализирали. Родовата обвързаност на идентичността/субектността се проблематизира в педагогически аспект в статиите на Зелма Каталан и Татяна Стойчева, а нейната роля в процесите на културното взаимодействие Изток–Запад, „заемането“, „присаждането“, „вноса“ на социокултурни практики и съответните дискурси – в текстовете на Корнелия Славова, Милена Кирова и Ралица Мухарска. Така този сборник участва в протичащата през последните години „на промени“ у нас, както и навсякъде зад бившата желязна, сега визова завеса, дискусия за културната другост/чуждост – в нашия случай на феминизма, за заимстването на модели и произлизащата от него тяхна (не?)приложимост, за господстващите (западни) дискурси и нашата (българска, балканска, източна) маргиналност, а може би и подривност?

Към проблемите на родово обусловената неравнопоставеност в обществото (в конкретния случай на българския парламент) е насочена статията на Лидия Методиева.

Приложението на феминистката теория като подход/метод за анализ в различни области се илюстрира от текстовете на Филипина Филипова–езика на българската преса, на Евгения Панчева –превода (видян през филтъра на пост-лакановия феминизъм), на Людмила Евтимова – фолклора, на Барбара Елингтън и Милена Кирова–литературата (като отражение на обществените процеси), на Красимира Даскалова, Недка Капралова и Бойка Соколова – историята като „hcr-story"¹ вместо като „his-story“,

¹Позволявам си употребата на тези английски термини (в превод „нейната история“ и „неговата история“), защото те отразяват начина, по който феминизмът чрез подобни иронични, игрови терминообразуващи практики едновременно подрива каноничността на научния дискурс и дава заявка за собствено, но по-особено място в него.

или като „oral history” в текста на Магда Карабелова. В текста на Бойка Соколова социализмът „побеждава”, „укротява”, „обуздава” водите – древен културен символ на женското начало, за да утвърди своето мъжко господство не само над хората, но и над природата. Барбара Елингтън предлага поглед „отвън” върху лабиринта от стереотипи и демагогия, в който се лута българската постсоциалистическа жена. Магда Карабелова търси в интервю с три поколения представителки на българската интелигенция отговори на въпроса за градивния потенциал на женската приемственост в българската култура. Проблемата за това, има ли и какво е това „женско писане” (e'eriture feminine), разглеждат Миглена Николчина и Милена Кирова.

Текстовете в този сборник отразяват различни етапи в търсенето на феминистка идентичност, разбираана като членство в дискурсивна общност, като колективна способност да се интерпретират и изразяват колективни необходимости, да се поставят колективни цели, чрез непрекъснат диалог, който изисква включването на всички гласове и разбирането на езика като средство за диалог – т. е. даване израз на различността (Джудит Бътлър)³. В тях личи известна двойственост/множественост (?) в позициите на авторките:

– със самия жест на излизане от маргиналност, с присвояването на идентичност, а следователно и на субектност – те правят нещо „не-женско”;

– отношението им към феминизма е нееднозначно – от открито заявени през премълчани до неясни или в процес на изясняване феминистки позиции;

– теоретично авторките се намират на различни места (етапи?) в приемането на феминисткия дискурс: има приемане без присвояване, феминистка позиция без феминистки начин на говорене, както и присвояване без приемане, феминистки начин на говорене без заявяване на позиция. Ние извън Запада сме в този смисъл „номадски субекти” (по термина на Рози Брайдоти) във и извън феминизма, влизачи и излизачи както и когато по-искаме, аутсайдер(к?) и с избор – и в това може би е силата ни. Нашата – този път от гледна точка на господстващите дискурси

² „Устна история”, чисто възвръщане в „сериозната” научна практика под натиска на феминизма още веднъж потвърждава казаното по-горе.

³ Имамели ние, българските, не-западните феминистки собствени гласове – според мен е въпрос, който още доста време ще търси своя отговор. Надеждата ми е, че тази книга е, макар и малка, стъпка по посока към него.

вътре във феминизма – маргиналност има потенциал да се превърне в предимство.

Тази книга, първа по рода си в България, е стъпка към отварянето на дискурсите на феминизма като обществена практика и теория с вече призната научна тежест за употреба в българското общество, към преодоляването на преградата, която възниква, когато на тях се гледа като на чужди, „преведени”, заимствани.

Правейки една книга, каквато (като тип) на Запад се е правела преди двадесетина години, ние заемаме и позиция на *дъщери във феминистката наука*. „Майката”, към която се приобщаваме, откъсвайки се от нея, в този смисъл е именно феминистката теория. Поради това, както можем да се учим, както сме „младши”, не-майки и определено не-бащи, така можем и да бъдем критични или непоследователни, свободни от задължения към кохерентността на традицията, свободни в избора на позиция, която да ни дава повече сила, следователно власт. По парадоксален начин нашето движение се очертава както в посока *навън от* маргиналността, така и *към* нея. Колкото повече се стремим да излезем от нея, толкова повече тя ни е нужна, за да черпим енергия от своята различност. Друг парадокс обаче, който не трябва да бъде отминаван, е, че заимстването, следването сами по себе си работят в посока, противоположна на запазването на тази ценна различност, поставяйки ни в зависима позиция.

Както проличава в някои текстове, включително и в този предговор, ние често сме поставени в позицията на преводач(к)и в своите опити, от една страна, да бъдем адекватни участници в международната феминистка общност, която говори предимно на английски, а от друга, да допринесем за утвърждаването на тази практика, политическа и научна, и на този начин на мислене/говорене на българска почва. Затова гледаме на издаването на книгата като на феминистко *действие* – това (бихме искали да) е стъпка в посока към повишаване на чувствителността за проблемите на рода (gender sensitisation: пореден опит – тронав, но почтен – за превеждане, следователно за заимстване на социокултурен факт от чужда действителност) в България, където, трябва да се признае, тя досега почти напълно отсъстваше.

Ралица Мухарска

Мълчанието като дискурс и дискурсът на мълчанието

Зелма Каталан

Измежду най-силно наложилите се ключови определения за периода след 1989 г. с неоспоримостта си изпъква едно: за България тези години бяха и все още са период на преразпределение на капитала. Но докато новите принципи и методи на владене на икономическия капитал са не само обект на познание и анализ, но и същностен елемент на индивидуалното преживяване, то много по-незабелязана остава една друга, по-невидима промяна – преразпределението на символния капитал. И между многото парадокси на българския преход от тоталитарно към демократично общество е и този, че двата процеса тръгнаха едновременно, но в противоположни посоки. Политическите и икономическите сътресения изведоха на преден план в общественото пространство и в обществения дискурс, разпространяван най-вече чрез медиите, все нови и нови групи, които се сдобиха с чисто символна власт за сметка на икономическите им възможности. Тази власт намери израз най-вече в обогатяването им с комуникативни средства в полето на обществения дискурс и с възможности за влияние върху конструирането на социалното пространство.

Измежду все по-ярко очертаващите се такива обществени групи една обаче – тази на българските жени – остана сякаш най-безмълвна, най-бедна откъм средства за участие в обществения дискурс. Наистина, в медиите жената вече се наложи като присъствие, но най-вече като лице и глас, като предаваща, а не създаваща обществените явления. Подобен е и статусът ѝ в политическите партии и държавните институции, където постът „говорител“ (думата се употребява изключително в мъжки род) често се заема от жени, но те се явяват по-скоро функция на съответната организация, а не нейна активна съставка. И въпреки че съществуват множество ярки изключения, все пак остава валидно правилото, че българката е лишена от стабилна позиция в публичното пространство и от правото на общественозначим и признат собствен дискурс. Поради тази причина идеологическите ѝ модели, особено когато се отнася до представителките

на младото поколение, остават и до днес до голяма степен неизвестни, тъй като те се конструират в една сфера на мълчание. Но както изтъква Пиер Бурдийо, мълчанието само по себе си е вид дискурс на доминираните групи и единственото им средство за размяна на пазара на езикови продукти. А вътре в същите тези групи се осъществява възможно най-свободна размяна, която от своя страна пресъздава основните структурни опозиции в езика на дадено общество¹. Така че една основна задача за изследователите е да проникнат вътре в това поле на мълчанието и да разкрият както предмета и формите на тази символна размяна, така и социалните взаимоотношения, от които тя черпи своето съществуване.

Именно такъв опит представлява и настоящата статия, основана върху езиков материал, произведен от студентите по англицистика и американистика в СУ „Св. Климент Охридски“ по време на курса „Breakbar“ („Преодоляване на бариерите в общуването“). „Breakbar“ е дело на международен екип от Германия, Англия и България, който работи в периода 1992–1995г. в рамките на проект от програмата ТЕМПУС на ЕС. Като основен материал в него се използват автентични текстове от англоезичната художествена литература. А художествената литература, както изтъква английският езиковед Х. Дж. Уидуосън, съдържа потенциал за усвояването на уменията за общуване не само като система, но и като практика на произвеждане на различни видове дискурс². Тъкмо тази практика дава възможности за анализ не само от гледна точка на своите граматически и лексически параметри, но и като кондензация на дадени модели на обществени отношения и на усещането, на повече или по-малко съзнателно ниво, на говорешите за собственото им място в тях.

Може, разбира се, да се възрази, че не е правилно да се използва езиков материал на чужд, в конкретния случай английски език за извеждане на заключения, които много по-точно могат да се докажат чрез анализ на родноезикова употреба или чрез чисто социологически методи. Наистина, според едно твърде разпространено схващане, изучавайки чуждия език и стремейки се да добие комуникативна компетентност на него, човек възприема не само граматиката и лексиката, но и културно-специфичните „правила на говорене“ в съответната стра-

¹ Bourdieu, P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Polity, 1991, 93–99.

² Widdowson, H. G. *Stylistics and the Teaching of Literature*. 1975, p. 83.

на и се стреми да ги възпроизвежда, колкото се може по-точно³. Напоследък обаче тази теза е предмет на сериозни възражения, които отчитат същественото влияние на собственокултурната идеология на участниците в общуването⁴. Процесът на общуване, независимо дали се осъществява на роден или на чужд език, всъщност представлява динамична обмяна на идеологии⁵, които са неразривно свързани със социокултурната идентичност на говорещите. Дори самата конвенционалност на повечето речеви актове въплъщава идеологическите представи на субектите и техните социални взаимоотношения⁶. Изборът на езикови средства при всеки вид комуникация следователно се обуславя от социални и културни значения – включително и от културно-биологичните като пол/род – като на свой ред също създава такива значения. И докато при общуването на роден език съществува общност на културния контекст, в който се раждат и обменят тези значения, осъществяваната на чужд език комуникация е гранично явление, т.е. участниците са поставени в точката на контакт между две или повече култури и са принудени да преодоляват конфликта между тях чрез сложни процеси на избор на езикови средства от наличния си репертоар. Често този избор не е перфектен и се наблюдава явлението „културна интерференция“⁷, което може да бъде източник за опознаване на собственокултурните за говорещите норми.

Източник на представения и анализиран по-долу емпиричен материал са български студентки на възраст 21–23 години. Той бе събран в периода на експериментиране на методологията и текстовете на курса „Breakbar“ (1992–1995 г.) чрез звукозапис⁸ на ролевите игри, които са основни в работата по всеки текст. Тези игри представляват ситуации, които или са споменати, но не и разгърнати във включените в курса разкази, пиеси и стихо--

³Относно характера на правилата на говорене вж. Hymes, D. H. Models of the interaction of language and social setting.— In: Directions in Sociolinguistics. Eds. J. J. Gumpers and D.H.Hymes. New York, Holt, Rhinehart and Winston. 1972. Вж. също: Woolfson, N. Rules of Speaking. — In: Language and Communication. London, Longman, 1983.

⁴Kramersch, C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford, OUP, 1991; Darnell, L. Culture Learning: The Fifth Dimension. Reading, Mass: Addison-Wesley Publishing Company, 1987.

⁵Goffman, E. Replies and Responses. — Language in Society, 5, No 3. За междуличностната функция на езика вж. Brown, G. and G. Yule. Discourse Analysis. Cambridge, CUP, 1991.

⁶Fairclough, N. Language and Power. London, Longman, 1989, p. 157.

⁷Вж. Woolfson, N. Op. cit., p. 62.

⁸Записите бяха извършени със съгласието на участниците в експеримента.

творения, или пък използват сюжета и образите от оригиналното произведение като трамплин за съставяне на хипотетични, но напълно възможни във фикционалния му свят събития. Ролевите игри са широко разпространени в чуждоезиковото обучение, но като начин да се вникне в несъзнателните механизми на комуникативното явление те се използват и от учени, занимаващи се с етнография на общуването⁹. В курса „Breakbar“ са предложени ситуации, които са част от съвременното, включително и българското ежедневие, като например разговори между съседи, приятели или членове на семейството, между началници и подчинени, между социални работници и нуждаещи се от техните грижи и съвети хора, интервюта за получаване на стипендия, „кръгла маса“ по даден проблем и др. Така се покрива широка гама от социални роли и взаимоотношения – от най-интимни до чисто официални – които не се ограничават само до англоезичните страни, нито пък изискват изцяло да са усвоени „правилата на говоренето“ в тези страни, за да се осъществи комуникацията. Езиковият избор на студентките следователно се явява като продукт не само на познанията им по английски език, а дори в по-голяма степен на собствените им идеологически представи за начина, по който се конструират социалните взаимоотношения, в които те пряко или непряко участват – представи, изградени чрез наблюдение на родната им българска действителност. От голямо значение за валидността на анализа е и това, че става дума за спонтанен избор – указанията за подготовка на ролите не позволяват четенето или възпроизвеждането наизуст на предварително написани реплики или „сценарии“. А анализът на „първото нещо, което е дошло на ум на говорещия“, може да разкрие в много по-голяма степен семиотиката на обществените взаимоотношения, отколкото изследването на предварително подготвена реч¹⁰.

Както показват още през 1960 г. Браун и Гилман, най-очевидните структурни опозиции се разкриват при избора на лични местоимения и форми на обръщение¹¹. Но ролевите игри в курса „Breakbar“ налагат да се прави избор, който е по-широк дори от този на участниците в действителната комуникация „лице в

⁹Language and Social Identity. Ed.G. Gumperz. Cambridge, CUP, 1982, p. 11; Saville-Troike, M. The Ethnography of Communication: An Introduction. Oxford, Blackwell, 1989, p. 89.

¹⁰Simpson, P. Language, Ideology and Point of View. London, Routledge, 1993, p. 174.

¹¹Brown, R. and A. Gilman. The pronouns of power and solidarity. — In: Style in Language. Ed. T. Sebeok. Cambridge, Mass, MIT Press, 1960.

лице”, тъй като при нея обикновено се знае полът на събеседника. В нашия случай на студентите се дават „ролеви карти”, написани във 2 л. ед. ч. – например „Вие сте Х”, „Вие сте социален работник”, „Вие сте психолог”, „Вие участвате в кръгла маса в качеството си на...”. И докато Х е еднозначно определена роля на героиня или герой от разглежданото произведение, то другата ролева карта съобщава само професията на събеседника и връзката с Х. Поради липсата в английския език на граматичен белег за род в повечето думи, означаващи деятел или професия, изборът, дали събеседващото лице ще бъде жена или мъж, зависи изцяло от индивидуалната интерпретация на ситуацията и най-вече на социалните ѝ параметри. Наблюденията показаха, че при асиметрични ситуации, в които това лице е висшестоящо спрямо другото, студентките автоматично го идентифицираха като мъж. Така например в ролевата игра, построена върху разказа „Найроби” (Nairobi) от американската писателка Джойс Каръл Оутс, героинята Джини е извикана от своята началничка или началник – английската дума „boss” не дава указания за пола на това лице. Всички студентки, участвали в играта, решиха, че „boss” е мъж. На въпроса, защо е направила такъв избор, една от тях отговори, че с естествено мъж да ръководи една компания, още повече, че става дума за бюро, което предлага „escort girls” – т.е. придружителки или компаньонки. В случая студентките интерпретираха „придружителка” в смисъл на „проститутка”, макар че в разказа няма дори и намек за това. Друга студентка смяташе, че професията на една такава жена е опасна и затова шефът на бюрото може да упражнява едновременно и ролята на телохранилел.

Подобен почти автоматичен избор на референт от мъжки род се забеляза и в други ролеви игри – например на основата на идеи от стихотворението „Слушайте, господин оксфордски професоре” (Listen Mr Oxford Don) се предлага въображаемо интервю, в което преподаватели в Университета в Оксфорд разговарят с автора Джон Ейгард, който е цветнокож емигрант от Гвиана. И тук съществителното „professor” дава на участниците възможност за избор с какъв референт да го свържат и отново предпочитанията бяха изключително към мъжкия род. Обратно, в диалог между героинята от стихотворението „Момчето на мама” (Mammy's Boy) и любопитен съсед или съседка (neighbour), всички студентки решиха, че във втората роля участва жена. Интересен случай представляваше езиковият избор на студентките и при други роли, свързани със същото произведение. Социални работници, психолози, журналисти и

социолози бяха еднозначно идентифицирани с жени, като този избор дори беше езиково свръхдетерминиран чрез фрази като „вие също сте жена” или „като жена ви разбирам”.

В ролевите игри от силно асиметричен вид пролича и друг важен аспект на роднокултурния модел на взаимоотношенията между мъже и жени. Както отбелязват Браун и Гилман, изборът на обръщение се определя от отношението на говорещите към техните събеседници по две координати – власт и солидарност. А властта според Пойнтън зависи от четири фактора – сила, авторитет, статус и професионализъм¹². В разговора между Джини и шефа ѝ по повод на срещата ѝ е един клиент, Оливър, който в разказа „Найроби” е всъщност второто главно действащо лице, студентките, изпълняващи ролята на Джини, изпитваха затруднение да намерят подходящата форма на обръщение. След като вече бяха решили, че „шефът” е мъж, нормата на англоговорящите култури изискваше той да бъде наричан „г-н Х” (Мг Х). Най-често обаче се срещаше обръщението „сър”, което предполага свръховластяване на събеседника. Някои от студентките осъзнаваха, че са сгрешили, и се поправяха още докато говореха, докато други откриха това при изслушване на записа. И тъй като става дума за правило на общуването, което им беше познато, може да се смята, че тази несигурност се дължи на културна интерференция и на възпроизвеждане на утвърден в тяхното съзнание символен ред. Очевидно е, че за тези момичета моделът за служебна и социална йерархичност включва и асоциирането на мъжете с по-висок ранг, статус и авторитет. Едновременно с това обаче налице бе и непостоянност в употребата на избраните обръщения – например отдалечаващото и овластяващо „сър” се редуваше със сближаващото и солидариращо „Boss”. Това, разбира се, може да се обясни с влиянието на американската култура, в която идеологемата „бизнесът е общо дело на шефовете и подчинените” води и до изтегляне на дискурса по координатата на „солидарността”. Но изборът на по-интимното обръщение говори също така и за съпротива срещу собственокултурния йерархичен ред, срещу символното (а и обективното) „възвисяване” на мъжа в българското общество. Трябва обаче да се отбележи, че в дискурса на студентките липсваха формално-езиковите реализации на солидарността¹³. По-скоро на властта на мъжа, основана на служебно положение,

¹² Poynton, C. Language and gender: making the difference. Oxford, 1989, p. 77.

¹³ Според К. Пойнтън (с.85) тук се включват елипсата, жаргонът, възклицанията, обидите и силно маркираната лексика и интонация.

формален авторитет и национални традиции, те противопоставяха образованието и професионализма – фактори, носещи висок обществен авторитет.

Известна нестабилност на идеологическия модел, който безусловно утвърждава превъзходството на мъжа, се забеляза и в другата ролева игра, изградена върху „Найроби”. В разказа момичето, наскоро пристигнало в Ню Йорк, е „наето” от Оливър да го придружи при посещение у негови приятели, като се загатва, че целта му е да я представи като своята нова приятелка и така да сложи край на връзката си с домакинята. Ролевата игра се основава върху въображаема ситуация – известно време след случката Джини отново се среща с Оливър, но този път съвсем случайно. Младата жена е смутена – Оливър, който явно принадлежи към много по-висока от нейната класа, първоначално я е привлякъл е вида и обноските си, но в края на краищата тя се е разочаровала от безразличието и надменността му. От своя страна Оливър е доволен от начина, по който Джини е изпълнила задачата си при първата им среща и не вижда нищо лошо в това да продължи познанството си с нея, поради което той ѝ предлага нова среща. Към социалната асиметрия във взаимоотношенията между двамата се добавя следователно и психологическа. Това обаче само отчасти обяснява езиковия избор на студентките и особено непостоянството им в употребата на обръщенията. Още в първото изречение на разказа се казва, че мъжът се е представил като „Оливър”, с което той е наложил близки отношения и предимство на солидарността над властта. Студентките, играещи ролята на Джини, обаче го наричаха „мистър Оливър” или само „мистър” – и в двата случая неправилна употреба – както и „мистър Лихи” – обръщение, внушаващо голяма социална дистанция. Сигналът на Оливър за желанието му да установи по-равнопоставени взаимоотношения с Джини беше убегнал от вниманието на студентките за сметка на неговото социално (и материално) превъзходство спрямо героинята.

Особено интересно в същата ролева игра бе това, че момичетата, които играеха ролята на Оливър, умело възпроизвеждаха дискурса на властта чрез такива речевни актове като въпроси, директни покани и честа употреба на личното име „Джини”. Тези, които бяха в другата роля обаче, послушно отговаряха и в нито един момент не поемаха инициатива да променят параметрите на ситуацията, например като я превърнат във флирт. Така ролевата игра ясно възпроизведе опозицията „сила–слабост” между преуспяващия мъж и младото, неопитно и бедно момиче.

По собственото им признание, студентките бяха заели този модел от познатата им българска действителност. Към него трябва обаче да се прибави и влиянието на културната традиция на мъжка доминация, която далеч не се ограничава до България. Въпреки че в ролевата карта на Джини се казва следното: „Вие сте осъзнали, че Оливър не е Прекрасният принц”, „послушанието” на участничките в диалозите показва и очаквания, произтичащи именно от идентифицирането на Оливър с Принца и на Джини с Пепеляшка. Тези очаквания бяха потвърдени и в последвалите дискусии, в които студентките направиха преки аналогии с американския филм „Хубава жена”, който представлява съвременна версия на приказката на Шарл Перо. Едновременно с употребения от тях дискурс на „слабостта” обаче се яви и нещо съвсем различно – синтактически сложни изречения и богата литературна лексика. Използването на социално-престижните норми на дискурса не само неутрализира негативния образ на бедното безпомощно момиче, но и го заменя с неговата противоположност – този на образованата млада жена, вече натрупала символен капитал и следователно готова да се включи в борбата за по-високо място в символния обществен ред. Тази „стилистична колизия”¹⁴ показва, че Пепеляшка далеч не изчерпва съзнанието на студентките за собствената им идентичност.

Далеч по-сложна интерпретация изисква езиковото поведение на студентките в ролевите игри, изградени върху друг разказ, използван в курса „Breakbar” – „Медният паун” (The Copper Peacock) от Рут Рсндел. В него се проследяват взаимоотношенията между главния герой Бърнард, който е писател, и Джуди – млада, необразована жена, която три пъти в седмицата идва да почиства апартамента, където за известно време Бърнард се усамотява, за да пише новата си книга. Първоначално Бърнард изпитва увлечение по Джуди, която не само поддържа апартамента в идеален ред, но и проявява искрен интерес към книгата му и слуша почти в захлас дългите му обяснения за литературата. Прелом у него настъпва, когато за рождения му ден тя му подарява един меден паун, който го ужасява с грозотата си и го кара да види у нея липсата на образование, на естетически вкус и на добри маниери. И тъй като младата жена тактично избягва да го занимава с личния си живот, той дори и не забелязва постоянните следи от побой върху нея. Загубил интерес, той трябва да узнае от други хора, че мъжът, с

¹⁴ Bourdieu, P. Op. cit., p. 81.

когото с живяла Джуди, в края на краищата я е пребил до смърт и че за това са писали дори вестниците. И макар в края на разказа да виждаме Бърнард изпълнен с угризения на съвестта, постоянната авторова ирония спрямо него оставя широко поле за съмнение, доколкото той се е променил.

Две от ролевите игри, построени върху този сюжет, включват Бърнард в разговори с негов приятел и със съпругата му Ан. И в тях, както и в тези върху „Найроби”, правят впечатление използваните от студентките обръщения и названия. В самия разказ Джуди например е представена за първи път от Питър, приятеля на Бърнард, като „жената, която идва два пъти седмично да почиства апартамента”. Определението е евфемистично и подсказва стремежа на Питър да вдъхне у Бърнард известно уважение към Джуди. И наистина, в разговорите си с нея, а и в мислите си Бърнард нарича младата жена „Джуди”, като по този начин се внушава, че той желае отношенията между тях да бъдат поне до известна степен равнопоставени. В ролевите игри обаче студентките, които представляваха Бърнард в разговора с жена му Ан, назоваваха Джуди предимно като „слугинята” или „прислужницата” (servant), „чистачка” (cleaner), „икономка” (housekeeper) и дори „неработеща съпруга, домакиня” (housewife). От тези названия само „чистачка” е близо до това, което младата жена прави. Общото между тях е, че те извеждат напред ниския социален престиж на споменатите социални и професионални роли и най-вече на „домакинята”. Те обаче показват добър прочит не само на текста, но и на подтекста на „Медният паун”, тъй като подсъзнателно Бърнард през цялото време се самообвинява, че си е позволил да се увлече по жена с такъв нисък социален и интелектуален статус. В тях липсва дори елементът „женскост”, което изразява разбирането на студентките, че в снобизма на Бърнард се включва и мъжкият шовинизъм, който го кара да свързва опозицията „интелектуалност–нисинтелектуалност” с тази между мъже и жени. Езиковото поведение на студентките разкрива ожесточението им спрямо Бърнард, което може да се обясни отново с романтичните им нагласи – с желанието любовната интрига да завърши щастливо, тъй като героинята Джуди заслужава това. И все пак начинът, по който те експлицират вината му, говори за съзнанието им, че предубежденията на Бърнард са обществено легитимирани и не са плод единствено на неговата субективност.

Ролевите игри към „Медният паун” показваха и един друг съществен елемент на конструираната от студентките представа за положението на жените в българското, а и изобщо в съвре-

менното общество. В диалозите им между „Бърнард“ и „Ан“ пролича отрицателното им отношение и към двамата герои заради липсата им на каквато и да било търпимост към тези, които не отговарят на техните изисквания. Но докато за „Бърнард“ биологическите разлики между мъже и жени губеха значение пред социокултурните, в ролята на Ан участничките в диалозите се впускаха в открити обвинения към Джуди, основани на „женските“ ѝ черти. За нея се казваше, че сигурно не чисти добре, че е подслушвала чужди разговори и че се опитва да „хване“ Бърнард. Тези измислени грехове на Джуди възпроизвеждат познатите отрицателни стереотипи за жената и изразяват критичното отношение на студентките към интелектуалните претенции на Ан – отношение, основано на макар и бегло споменатите в разказа презрение към грижите за дома и нежелание да вникне в мотивите на поведението на младата жена. Изборът на студентките да разгърнат диалозите в тази посока също така обаче показва до каква степен те осъзнават, че Джуди и емоционално, и физически е жертва не толкова на отделни личности, колкото на обществено утвърдени идеологически модели.

Неприкритата ирония в „Медният паун“ и смъртта на Джуди като кулминация на сюжета несъмнено бяха фактори, които улесниха студентките в интерпретацията им на социалните взаимоотношения, превърнали героинята в жертва. Но и в други ролеви игри, в които липсваха подобни сигнали, студентките изградиха езиковото си поведение в посока към експлициране на връзката между мъжете, властта и силата и заплахата за жените. Например като подготовка за четенето и упражнението към пиесата „С удоволствие иначе“ (Gladly Otherwise) от Н. Ф. Симпсън трябваше да се разиграят ситуации, в които непознато лице звъни на вратата и иска нещо от този, който е отворил – например да предаде писмо за някой, който всъщност не живее на този адрес, да даде пари за някаква хуманитарна организация или пък да получи стока, която дори не е била поръчвана. При всички случаи непознатите лица са носители на външен натиск, който другите участници трябва да отбиват чрез средствата на езика. В разиграните сценки студентките, играещи ролята на лицето, което отваря вратата на непознатия посетител, нито веднъж не се идентифицираха е мъж, докато в другата роля – на „натрапника“, те го правеха автоматично, без да се замислят. В някои от диалозите грубите обръщения „лейди“ и „мисис“ от страна на „натрапника“ подсилваха у партньорките им в ролевата игра усещането за опасна агресивност

и физическа заплаха. Като реакция някои от „жените” потърсиха подкрепата на „мъжете”. Една домакиня например измисли съпруг, за да се справи в момент, когато усети, че натискът повече не може да бъде удържан. В други диалози се явиха репликите „елате пак, когато се върне съпругът ми” или „ще попитам съпруга си и ще ви се обадя”. Така при тази ролева игра се усети нарастващият страх на момичетата от непознати, и то изключително от непознати мъже. И докато в първата година на провеждането на курса диалозите започваха с поздрав и направо се преминаваше към повода за посещението, от 1993г. насам след официалния поздрав „домакините” започнаха да искат документ, с който „натрапникът” да докаже, че идва от името на някаква фирма или организация. Увеличеното насилие спрямо жените в България и растящият страх намериха пряко отражение в съдържанието и структурата на произведения от студентките дискурс. Прибягването до помощта на мъжете, и то на съпрузите, от друга страна, говори за увереността на момичетата, че на мъжката сила може да противодейства отново мъжка сила.

Особено силно пролича усещането на студентките не само за физическа, но и за социална уязвимост на жените у нас в упражненията по „Момчето на мама”. Произведението представлява монолог в модерен свободен стих и се рецитира от авторката и изпълнителката Юлц на фона на изключително драматична музика. Героинята е жена, чийто син е убил трима души и, както се подразбира от текста, е изправен пред съда за престъплението си. Майката обаче заявява, че не я интересува какво е извършил той, защото никой не може да й отнеме детето ѝ, нейната „плът и кръв... целият ми свят”, но същевременно разказва историята на своето разочарование от съпруга си и от мъжете изобщо. Романтичните приказки за любовта, които се втълпяват на момичетата, според нея са лъжа – мъжете не са по-силният пол, призван да защитава по-слабия. Няма неподатлив на женските хитрини мъж и пътят до олтара е лесен, но оттам насетне единствените интереси на съпруга ще бъдат кръчмата и футболът. За жената остава само привързаността към децата ѝ, за които тя е готова да пожертва всичко. Крайната субективност на гледната точка на майката, заедно със съчетанието на декламация и музика в изпълнението на Юлц водят до силно емоционално въздействие и до създаването на сложни многопластови значения.

Едно от упражненията към „Момчето на мама” съдържа задачата да се направи предположение, основано върху текста,

относно социалните роли, в които се явява героинята в своя монолог. Почти единодушно студентките се спряха върху „малтретирана от съпруга си жена” и/или „самотна майка” и посочиха като причина за драмата ѝ социалната доминация на мъжете. Нещо повече – момичетата без затруднение „нормализираха” ситуацията и лесно припознаха в нея патриархалния обществен модел на родното си българско общество, което позволява мъжете да разделят живота си между работата и удоволствието, а всички проблеми да стоварват върху плещите на жената. В последвалите ролеви игри – интервюта с „майката” и „сина” – студентките основаваха репликите си именно върху този модел, като изпълваха ролите си с подробности, лесно съотнесими към съвременния свят и особено към България – ранен брак и развод или пък съпруг-пияница, безпаричие, единствен син, разглезен от майка си и нейните родители, които ѝ помагат да го отгледа, влиянието на „улицата” и на престопа свят. В тези диалози стана ясно и това, че студентките осъзнават до каква степен драмата на майката е и драма на цялото общество, изградено върху патриархалния модел, защото яростта на героинята срещу всички мъже не може да не включи и собствения ѝ син. Интересно е, че макар и в текста да се споменава, че жертвите са били мъже, две от студентките промениха информацията и изтъкнаха, че е убил и жени – промяна, обяснима отново с „културната интерференция”, чрез която студентките внасяха в своята интерпретация болезнено познати им от родната действителност факти.

Пиер Бурдийо, както и някои социолингвисти, занимаващи се с влиянието на рода и пола на говорещите върху съдържанието и формата на общуването, отбелязват разделението на жанровете на комуникацията на „високопрестижни” и „нископрестижни”¹⁵ и социалната принуда, която обвързва момичетата от най-ранна възраст с нископрестижните. Това се осъществява чрез налагането върху тях на модели на социално приемливо поведение, както и на обучаването им на умения бързо да разпознават кое е печелившото поведение, което по-късно се превръща в стереотип. Интервюто – журналистическо или служебно, като например при кандидатстване за работа – принадлежи към високопрестижните жанрове и не е случайно, че в „Найроби” и „Слушайте, господин оксфордски професоре”, както вече се спомена, студентките идентифицираха социално по-силната роля

¹⁵Пак там, 80–81; Poynton, C. Op. cit., p. 20; Maltz, D. and R. Borker. A culture approach to male-female miscommunication. – In: Language and Social Identity, 1982.

на интервюиращото лице с мъжкия пол. В упражненията към „Момчето на мама” също са включени ролеви игри-интервюта. Тук те се осъществяват между майката и социален работник, дошъл да ѝ помогне, между нея и назначен от съда психолог, чиято цел е да установи дали тя има психически проблеми, или пък между нея и журналист, който отразява случая. Вече стана дума, че тук студентките промениха избора си и приеха, че интервюиращите са жени, което показва до каква степен студентките „феминизират” дадени професии. По-интересна е обаче една друга интерпретационна процедура, която се прилага от говорещите тогава, когато те имат различни обществено-санкционирани права относно избора на тема, цел и форма на разговора. Това, както показват изследвания, извършени в различни страни, се отнася и до легитимирането на правата върху дискурса изобщо. Съществуват множество доказателства, че при жените по-често, отколкото при мъжете, разговорът е свързан предимно със семейството и децата, независимо че степента на образование на участничките в общуването може да окаже съществено влияние върху задълбочеността и сложността на дискусиата¹⁶

В споменатите ролеви игри студентките също така систематично се отклоняваха от зададената тематика и структура на интервюто и го превръщаха в свободен разговор за проблемите на семейството и децата. Освен това веднага след началото на интервюто те разрушаваха асиметрията и се превръщаха в равностойни откъм избора и обmena на информация и коментари участнички. Осъществи се общуване, което може да се класифицира като „приятелски разговор” и принадлежи към нископрестижните жанрове.

Още по-ярко доказателство за това, че студентките обвързваха общуването между жени със слабата асиметрия, характерна за нископрестижните жанрове, и със семейната тематика, бе една от ролевите игри върху разказа „Юношеска пустош” (Teenage Wasteland) от американската писателка Ан Тайлър. Героинята на разказа Дейзи трябва да отговори на телефонно обаждане от страна на секретарката на училището, в което учи синът ѝ Дони. Секретарката се обажда по поръка на директора на училището, който иска да се срещне с родителите на момчето по повод на лошото му поведение и слабите му оценки. Целта на ролевата игра е просто да се уговори време за срещата, като психологическите параметри на ситуацията са допълнително усложнени чрез указанието, че тревогата на майката я кара да

¹⁶ Poynton, C. Op. cit., p. 57.

изисква от секретарката някаква информация относно целта на срещата и поведението на Дони. Това е информация, която секретарката не би могла да има или пък не би трябвало да споделя, тъй като в такъв случай би превишила правата си на служителка, а не на учителка в това училище. Следователно тя трябва да намери начин да успокои майката и учтиво да я накара да следва формата на „служебния разговор”. В разиграните от студентките ситуации обаче „секретарката” в много случаи показваше необоснована грубост, възпроизвеждаща на първо място усещането им за властта на бюрокрацията у нас, но също така и отрицателното отношение към българското училище. Впечатлението за грубост се получаваше като резултат от използването на поредица кратки реплики с липсващи фрази на учтивост и произнесени с интонация, изразяваща стремеж разговорът да се съкрати до необходимия минимум. Бедните изразни средства произтичаха и от убеждението на тези момичета, че училището всъщност не желае да проявява интерес към проблемите на децата и да помогне на семейството да ги разреши. Това говори, от една страна, за сакрализиране, характерно за един патриархален и затворен обществен модел, на възможностите на семейството. От друга страна, то е показателно и за максималното раздалечаване на интересите и стратегиите на отделните елементи на обществената структура. А както личи и от материала върху „Момчето на мама”, защитата на децата е действие, което според студентките се предприема предимно от майките, докато за бащите съществува друг, още по-сакрализиран и обществено утвърден свят на егоизъм и безотговорност.

По-интересен бе случаят, при който „секретарките” от „Юношеска пустош” изразяваха готовност да разговарят нашироко за проблемите на Дони и да излизат извън очакванията за общуване между служител и клиент, каквито представляват в случая секретарката и Дейзи. Тук резултатът отново бе трансформирането на зададения жанр „разговор между служител и клиент” в „задушевен разговор между две жени”, който се радва на крайно ниска степен на социална престижност. Социалната и професионалната роля на служителката (в случая секретарката) бяха заместени е друга – тази на приятелка, което се обяснява на първо място с вече споменатите ограничения върху избора на социално приемлива тематика, форма и структура на общуването. Но този избор има и своята емоционална страна – съдбата на едно дете и тревогите на майката предизвикаха съчувствието на студентките и ги накараха инстинктивно да намалят дистанцията между ролите и да се опитат да си помогнат „като жени”.

Груповата солидарност, която пролича и в интервютата по „Момчето на мама”, всъщност се оказа начин за противопоставяне на външната принуда и за поемане на собствена инициатива.

Има и други доказателства за това, че моделът, основан на асиметричност и пресъздаващ символичната доминация на мъжете, при студентките не е статичен и че „послушанието” не обхваща целия им репертоар на езикови стратегии. За пример може да послужи една ролева игра, зададена върху споменатата вече пиеса на английския драматург Н. Ф. Симпсън „С удоволствие иначе”. Оригинално произведение представлява дълъг и абсурден разговор между домакинята мисис Брандиуайн и един натрапник в къщата ѝ, който мени ролите си и използвания от него дискурс във всеки момент – при пристигането си той говори като търговски пътник, след това като учител, полицай, психиатър, бюрократ или като всички заедно в рамките на дори само една своя реплика. Естествено, мисис Брандиуайн, която като „домакиня” символизира послушание, е напълно объркана и дори и плахите ѝ опити да поеме някакъв контрол върху ситуацията завършват с пълен провал. Споменатата ролева игра предлага да се обърнат тези взаимоотношения. Указанието е следното: „Представете си, че натрапникът е жена, а домът, в чийто дом влиза, е на мъж, и съставете диалог между тях. Какви разлики намирате между вашите герои и тези от пиесата?”

В подготвените от студентките кратки сценки преобладаваше, естествено, реалистичният подход, но различието бе не само в това, че новите текстове бяха логични, смислени и близки до българската действителност. Във всички случаи „натрапниките” се идентифицираха единствено чрез професията си и чрез изразяването – с различни езикови стратегии – на власт и сила. Чрез въпроси и прекъсване на събеседника, чрез конкретни изисквания и заповеди, а дори и чрез заплахи (неизменно учтиви) те контролираха не само формата, но и тематиката на общуването, като не позволяваха то да засегне сферата на личния им живот. За разлика от всички други ролеви игри в курса тук студентките проявяваха такава настойчивост и решителност да достигнат целта си – обикновено да рекламират или продадат някаква стока, – че също като мисис Брандиуайн „домакинята” се объркваше и се съгласяваше да направи това, което се искаше от него. В последвали дискусии студентките потвърдиха възгледа си, че социалният статус зависи преди всичко от два фактора – образованието и амбицията за професионална реализация, а не от това, дали става въпрос за мъж или за жена.

Интересно е и това, че в тези дискусии те посочиха и едно ново значение на понятието „домакия”. За тях то вече бе свързано с обобщения образ на съпругата на преуспяващ мъж от бизнеса и включваше такива черти като грижи за здравето чрез гимнастика и плуване, за образованието на децата и най-вече е начини за придобиване или продължаване на образованието чрез курсове. Но и в отношението си към такива доброволни и заможни „домакини” пролича един вече оформен стереотип, от който студентките се разграничиха. Според тях на тези жени не им достига преди всичко образование и полезни знания, както и активно отношение към живота – те живеят под контрола на мъжете и семействата си. Подобни възгледи бяха изказани и в разговорите по повод на разказа „Медният паун”. Докато стереотипът за българския мъж-сноб неизменно включваше скъпата кола и мобифона, българската жсна-сноб бе обрисувана като неработеща и без определена професия – нещо, към което студентките се отнасяха с неодобрение и дори с презрение.

От анализиранияте по-горе примери се очертава идеологически модел, който привлича вниманието с няколко основни опозиции. Студентките възприемат българското, а и изобщо съвременното общество като поле на ясно очертани противоположности между мъже и жени. Противоположни са и ролите, и свързаните с тях права и задължения на двете културно-биологични групи. Мъжете заемат „по право” по-висшите места в социалната йерархия и изискват от жените дисциплина и подчинение. Мъжете са носители и на физическа, и на символна власт и сила, която могат да използват както в защита, така и срещу жените. Мъжете контролират инициативата и действията на всички членове на обществото чрез участието си в такива ключови институции като комисиите за приемане на работа или в университет или пък чрез ръководните си постове в икономическите организации. Мъжете действително работят, може би много, но в останалото време се интересуват предимно от своите удоволствия, като оставят проблемите на децата и семейството да се решават от жените. Мъжете имат снизходително отношение към жените и в прякото общуване, като те са тези, които решават дали то ще бъде официално или интимно. Най-общо, що се отнася до (не)свободата да поемат инициативата, мъжете се отнасят към жените като към деца, но ги оставят да решават трудните проблеми на семейството и на собствените си деца.

Жените в най-общи линии се подчиняват на тези норми. Те са готови дори да преувеличат властта и авторитета на мъжете, за да покажат своето страхопочитание. Жените очакват

от мъжете да бъдат инициативната страна и в личните отношения с тях, дори да покажат героизъм, но и да се грижат и да защитават жените, защото те са слаби. Слабостта на жените ги прави уязвими и в дома, и извън него, като заплахата идва от обществото изобщо, тъй като и други жени, които стоят по-високо в социалната йерархия, са нейни носители. Жените виждат в семейството възможности, които обществото извън него няма или не желае да има. Семейството, но най-вече жените в него, са единствено способни да решават проблемите на децата. Поради това жените избират професии, свързани със семейните проблеми – учителки, социолози, психолози.

Така очертаните опозиции могат да бъдат разгледани като образец за патриархално мислене и за конформизъм от страна на момичетата, които са негови носители. Има обаче и някои ярки отклонения, които влизат в противоречие с патриархалната идеология. Преди всичко студентките не виждат обществени прегради пред (младите) образовани жени с професия и амбиция за себеосъществяване. Училището обаче не дава нищо повече от образование във вид на знания. Младите жени са разочаровани от семейството, в което мъжът не разделя отговорностите и задълженията с жената. Мъжете може би и не са способни да се справят с тези задължения, що се отнася до децата, затова и жените трябва и могат да решат техните проблеми. Жените не трябва да се съгласяват и със социалния контрол върху техния дискурс, а са длъжни и способни да го променят съгласно своите собствени интереси и цели. За това е необходима групова солидарност – жените могат да оказват натиск върху обществото, когато действат в група.

По време на дискусиите в курса „Breakbar” една от студентките каза следното: „Ние сме несъзнателни феминистки.” Очертаният по-горе модел потвърждава това изказване, но то показва още и че въпреки съпротивата на студентките срещу термина „феминизъм” те почти са се разделили с идеологическите структури на миналото и гледат напред, към едни нови взаимоотношения в обществото. Анализираният материал доказва също така, че те притежават престижен езиков продукт, който при правилна стратегия може да обогати символния им капитал и успешно да ги включи в борбата за символна власт. Със сигурност това обещава по-добро бъдеще не само за самите тях, но и за цялото поколение млади български жени, чиито възгледи могат да се открият, след като се проникне в територията на привидното им мълчание.

Принцеси и рицари – кандидат-студенти

Татяна Стойчева

С въвеждането през 1993 г. на нов кандидат-студентски изпит по английски език в Софийския университет се промени съдържанието на изпита, а също и значимостта на отделните компоненти при оценяването. Диктовката (единствен общ компонент за стария и новия изпит) вече е популярен вместо художествен текст, а старият до болка познат преразказ и преводът са заместени от система тестове и съчинение по зададена тема.

Изпитът по английски далеч не се радва на такъв силен интерес като изпитите по българска литература и история, въпреки че броят на кандидатите с английски език през 1997 г. надхвърли 2000 души. Основната разлика в структурата му в сравнение с „масовите“ изпити е обстоятелството, че кандидатите с английски език възпроизвеждат не заучени факти или постановки, а уменията си на чуждия език със съчинение по зададена тема от общ характер. От преподавателска гледна точка съчинението е най-важно и най-трудно за оценяване – и поради неравностойността на кандидатите, и поради изискванията да се оценят не само знанията по граматика и лексика, но и уменията за произвеждане на текст с неговото съдържание, сложност и обобщеност, смисловата последователност и организирането му в абзаци и цялостна кохерентност¹.

Съчинението представлява интерес и в културологично отношение. Освен непосредствената информация за степента на владеене на езика, то пресъздава контекста и модела на кандидат-студентите за света, степента, в която те осъзнават и изразяват себе си в него – последното има пряка връзка с понататъшното им университетско обучение като филолози. Тази особеност на съчинението се прояви отчетливо в темите от

¹Справочник за кандидат-студенти 1997/98. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. С., 1997, 54–57.

изпита през юли 1997 г., когато от кандидатите се изискваше да представят текст със значимо присъствие на „аз“-а, с формулиране на собствени ценности и на позицията, която защитават²

Идентичностите, според Стюарт Хол, са онези точки на временно приобщаване към субектни позиции, които се конструират за нас от дискурсивните практики. Те са резултат от успешно приобщаване или „защепване“ на субекта към веригата структури на значението³. От своя страна „културната идентичност ... с въпрос да „станеш“, както и да „бъдеш“. Тя принадлежи на бъдещето в не по-малка степен, отколкото на миналото. ... [Идентичностите... са имената, назоваващи разнообразните начини, които поставят нас и чрез които ние се поставяме в наративите на миналото.“⁴ Културната идентичност се изгражда пълноценно с противоречивите връзки на вписване, резистентност, отблъскване и т.н. спрямо времето, пространството, историята, културата⁵.

Феминисткият модел за текст на Сара Милс насочва вниманието към интерактивното отношение между текст и контекст. Един от важните фактори на контекста, който взаимодейства с елементи от текста, е мъжко/женското като социален конструкт⁶. Категорията детерминира текста със своя следа⁷ и присъства в начина, по който участниците описват себе си и

²Кандидат-студентите писаха по темите: „Suppose you could be reborn at any time in the past or future. Which period would you choose and why?“ и „For a young person to rebel from time to time is a good thing. Discuss the statement drawing upon your personal experience, your observations of other people, or your reading.“

³Hall, S. Who Needs Identity? – In: Questions of Cultural Identity. Eds. S. Hall, P. Du Gay. London, 1996. „Identities are thus points of temporary attachment to the subject positions which discursive practices construct for us. They are the result of a successful articulation or 'chaining' of the subject into the flow of discourse“.

⁴Вж. Hall, S. Cultural Identity and Diaspora. – In: Identity, Community, Culture, Difference. Ed. J. Rutherford. London, Lawrence and Wishart, 1990, 222–237. „Cultural identity... is a matter of "becoming" as well as of "being". It belongs to the future as much as to the past... [Identities are the names we give to the different ways we are positioned by, and position ourselves with, the narratives of the past]"(p. 225).

⁵Вж. Holway, W. Gender Difference and the Production of Subjectivity. – In: Feminism and Sexuality. A Reader. Eds. S. Jackson, S. Scott. Edinburgh, 1996.

⁶Социалната конструираност на мъжко/женското се предава с английския термин „gender“.

⁷Mills, Sara. Feminist Stylistics. London, 1995, 30–31: „a theorized concern with those factors outside the text which may determine or interact with elements in the text. Used in this sense, the term 'context' itself needs revision, since even though gender can be seen as extratextual, it can also be viewed as part of the text, as leaving a *trace* within the text, in much the same way as any other constraint or determinant inevitably leaves a trace on the text.“

възпроизвеждат макроконтекста на обществените модели⁸. Така съчиненията на кандидат-студентите показват как авторите им възпроизвеждат и приемат значенията на културния модел и представят себе си в него.

Предложената картина не претендира за пълнота – тя се позовава на обработка на около една трета от есетата и откритите сред тях съчинения с избор на миналото. Обхващането на всичко написано от 2000 кандидат-студенти би погълнало много време и труд и дори тогава изследването пак би изглеждало непълно, тъй като изводите за очакванията и взаимодействията на младите хора със света, в който живеят, са резултат единствено от разработките на кандидатствалите е английски език. Наблюденията по-скоро разкриват необходимостта обучението в Университета да помогне на студентите да съумеят да открият и утвърдят свое „аз“ в процеса на професионалното си изграждане.

Както трябва да се очаква, в избора си на тема за прераждане в друго време кандидатите най-често се ръководят от недоволството си от настоящето. Основна е липсата на ценности, която предизвиква несъгласието им да се впишат в съвременния живот⁹.

Our difficult and vicious world is hard to live in. Time changes and the world becomes more and more complicated... My view is that in the past people were noble and honest, people's dreams were simple and their beliefs in [the] future reliable ones, [this was] the perfect time... and the perfect world to live in...

Our generation is brought up and behaves in such [a] harsh and crook(ed) manner... It is difficult and unacceptable for me to perceive and behave in this way in this world. My dreams and emotions are different and I want to live in [a] world in which all good and precious things are valuable. (№ 714)

⁸Дефиницията за „роли“ на Ан Оукли предлага комплекс, права и задължения, т.е. абстракция, към която в различна степен се нагажда човешкото поведение (Oakley, A. What Is a Housewife? – In: Lovell, T. British Feminist Thought. A Reader. Oxford, 1990, p. 82). За библиография по поведенческите роли и техния принос и недостатъци във феминистиката вж. Segal, Lynn. Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism. 2. ed. London, Virago, 1994, 118–121. Възпроизвеждането на макроконтекста на социалните модели е цел на анализа на дискурса според Картър и Симпсън (цит. по: Mills, S. Op. cit., p. 159).

⁹Поради анонимността на изпита авторите на цитираните съчинения се означават с фиктивния си изпитен номер. Цитатите от съчиненията следват оригиналния изказ на кандидатите. Изключение са добавките в скоби [], където се поставя правилната граматична форма или са прибавени думи, нужни за смисъла. Правописните грешки и пунктуацията са поправени изцяло.

To some extent I have always been attracted by the thought of living in the past. I have always found life in [those] times more interesting, more pleasant and more healthy.

For example, I would like to be reborn in the time of kings and kingdoms... And I think it will be interesting and really romantic to live among those people... I have always believed that people in the past were really noble, a word which has already vanished in our society, because in those times people weren't acquainted with all these facilities, which exist in our life. The only thing that was really of great importance for them was their own dignity, their pride. (№ 532)

Some people like watching TV, reading books, going out with friends or just having fun, but in my free time I enjoy dreaming. Thousands of times I have imagined myself living in another country, [in a] different time... The people [of the Middle Ages]... had the right to live and express their feelings. In modern society I feel just like nothing, because there are people who consider loving (here I mean real love), making true friends forever, showing feelings stupid. (№ 303)

I'm sure you know very well who Fred Astaire is and I have no doubts that you have watched at least one of his movies. Astaire's time and the time of his movies is marked with a certain beauty which appeals to me very much and that is why if I had the chance I would like to be reborn in the late beginning of the century when love and beauty meant truly what they stand for and when romance still existed. (№ 301)

If I could be reborn again, I [would] probably choose [the] Middle Ages. This is the period when I [would] be free to travel anywhere I want. There [would be] no borders to stop me... no such thing [as a] visa, the only thing I [would] need [would be] a good horse, a big sword and skills. (№ 549)

The battle [is] finished, my dear! You don't have an army. All my soldiers are around you! Please, follow my advice and give your sword!" I have always dreamed to say these words, to take part [in] some battle, riding my horse and holding a long sword in my hand... To be a soldier in the old days means something more [to] me than just fun. In [those] days you were free to go everywhere you wanted. Freedom was around you and you were [your own] master. (№ 693)

If I could be reborn at any time I would definitely choose the period of the Crusades. Although it is a very distant epoch, it has for me a special meaning and a subtle link with ...contemporary life... The most important thing for them [i.e. the knights] is not the promotion of self or personal growth and development which are the catchwords for today „me” generation but [the] protection of] the underprivileged... even at personal expense and sacrifice. (№ 1293)

Позицията на жените се фиксира в несъгласието им с мненията на тяхното поколение, с натрапваните норми на съвременен поведенчески и принизяването на същностни според тях

стойности. Съвременност и идеали се оказват в опозиция. Важно място в света на кандидатките заемат „другите”. Описанието на чуждата активност е сравнително добре застъпено (нещо неприсъщо на кандидатите-мъже). Субектната позиция се установява като противовес на добре изложената поставеност на нещата, е детайлна мотивировка за избора. За мъжете отказът от настоящето също се определя от липсата на идеал, но те невинаги дават израз на недоволството си. Читателят може да го извлече дедуктивно от позитивните шрихи, е които е представен избраният период, или да признае непълноценността му, като го съпостави с ценностите на миналото. Мъжете се обединяват около предпоставката, че идеалът може да се протекрие другаде, без да се губи време за убеждаване. И жени, и мъже визират миналото като антипод и го запълват с всичко онова, което не откриват за себе си тук и сега. Нееднаквият контекст и участие в текста на мъжко/ женското задават различна динамика. За мъжете съвременността зачерква възможностите за изява, представянето на избора с преместване във времето само по себе си обещава успех и изобилства с действия. За жените действеността се нуждае от мотивиране с по-широкото участие на другите.

Жените представят настоящето по-подробно. Отчитането на несъвършенствата може да се изложи и според степента, до която се засягат/отричат индивидуалните очаквания на социалните субекти за реализация – в първия случай субектната позиция се абстрахира от недостатъците на съвременността и се установява в миналото (№ 532, 714). По-различно е за онези, които обвързват недостига на ценности с невъзможността да реализират своята индивидуалност (№ 301, 303). За тях условностите пораждат и усещане за неадекватност, защото липсващите стойности им се представят като обществен натиск, който ги кара да изразяват себе си така, както им се струва, че обществото налага. В този случай прехвърлянето във времето означава много повече от елементарен избор на личностни предпочитания – той показва напрегнато отстояваща себе си субективност¹⁰.

¹⁰Според дефиницията на де Лоретис „субективността е комплекс навици, произтичащи от семиотичното въздействие между „външния” и „вътрешния” свят, продължително въвличане на личността и субекта в социалната действителност („a complex of habits resulting from the semiotic interaction of 'outer' and 'inner' world, the continuous engagement of a self or subject in social reality” – цит. no: Hay, Valerie. *The Company She Keeps. An Ethnography of Girls' Friendships*. Buckingham, 1997, p. 125). Освен това нейното заявяване се

Важно място в съчиненията заема представянето на миналото. То се обвързва с дейности и събития, които позволяват най-благоприятен ракурс към социалния субект и изявяването му в най-добра светлина”. Миналото може да бъде и повод да се изкаже несъгласие с амбициите на жените днес. Нежеланието да се следва този модел е сред причините за избора на миналото (№ 696). Другаде тъкмо обратното – ограниченият социален модел на миналото с невъзможността за образование и сковаването на жените в частната сфера или липсата на човешки права диктува избора на настоящето (№ 690, 1321).

Двадесет и шестте избрани за анализ съчинения показват най-голямо разнообразие при представянето на възможности за изява на субекта. Реконструирането на миналото се превръща в последователно изложение там, където субектът съзнава поне елементарно смисъла на социалния фактор (най-общо, силата на авторитета и импулса за морализиране на действителността¹²).

Най-слабо се представят онези, чиято индивидуална постановка не успява да се впише в действителността със съответно осъзнаване и взаимоотношения (приемане, противопоставяне, отхвърляне) и в резултат на това не може да се приобщи към субектна позиция. Тези съчинения предлагат безразборно мобилизирани и нахвърляни мозаечни късове – фрагменти от произволни източници, задвижени с елементарно възпроизведени мъжко/женски роли и изброяване на действия:

If I could be reborn I would choose the previous century. The place [where] I [would like] to be reborn is the United States of America. I want to be a cowboy... I will have a little house near the forest. I will go fishing every day... I will buy a lot of cows... I will buy a little store in the town. In the autumn I will go to Mexico to buy cheaper cows to change the old [ones]. There I could buy a lot of alcohol and then sell it in the United States. (№ 272)

When I was young my favourite stories [were] stories about Indians. I ...imagined what [I would do] if I [was] there [in the] Far West... So now I imagine that I was reborn [in the] 19th century in North America: It happens when I was 22 years old.

Two Indians tried to steal our horses, but fortunately they [did not]

влияе от съществуващите дискурси и личностните качества, но самият избор на даден дискурс не елиминира противоречивостта и комплексния ѝ характер” (Hollway, W. Op. cit.).

¹¹Формулировката на Лакан: „[Identification] supports the perspective chosen by the subject in the field of the Other, from which specular identification may be seen in a satisfactory light” (The Four Fundamental Concepts. London, 1977, p. 268).

¹²White, Hayden. The Value of Narrativity in the Representation of Reality. – In: On Narrative. Ed. W. J. T. Mitchell. Chicago, 1981.

have... luck. So we (about 20 people) [caght] them both and got them in chains. I'm not so sure but I think that it was about midnight when more than 30 Indians, well armed, attacked us. The battle was short, the result – all my friends, including me taken... hostage. (№ 707)

Аналогичната индианска тема в единия случай изобилства с активност, а в другия представлява смес от активност и пасивност, но това едва ли има някакво значение. Изброяват се многобройни външни събития – всъщност всичките са хаотично струпани епизоди от каубойските филми, които са кух пълнеж, с бърза смяна на действия и действащи лица, без каквото и да е отношение към субекта. С подобен разказ авторите изчерпват възможностите си още в началото. Липсата на посока в изложението (№ 707) избива в странно насилие. И в двете съчинения разказът рязко прекъсва, без изобщо да придаде някакъв смисъл на избраните събития. Читателските очаквания към историите остават излъгани. Моделът за света, ако въобще може да се говори за такъв (№ 272), се конструира като низ от предмети, а разказът следва поредността на тяхното придобиване, фрагментарността с имитация на действия от каубойски филм (№ 707) също е знак за силно стеснен модел. И двамата автори не осъзнават себе си като присъствие в смисъл на общуване със света и поради това не успяват да оформят и съчиненията си – слабите езикови умения са следствие и те вероятно биха се потвърдили и в съчинения на български език.

В основната част от съчиненията значенията на социалния и на културния модел за света се задават като универсални, като нещо, което читатели и автори би трябвало да приемат за естествено – това личи най-често в най-предпочитаните версии – за Средните векове и Ренесанса. И Средните векове, и Ренесансът остават неуточнени като време и пространство и присъстват само с бегли положителни характеристики. По отношение на Средновековието кандидатите конкретизират предпочитанията си само по място (Западна Европа)”. Потъмните” векове не съществуват, погълнати от културно позидигнатия късен период. Обяснението за привлекателността на Средновековието почти навсякъде се свързва с детските мечти и света на приказките, а на Ренесанса – с възможностите за знание и разнообразните изяви. Липсват каквито и да е конкретни измерения на стойностите, затова пък почти повсеместна е представата за привлекателен живот – тя е и ценнос-

¹³Един кандидат си пожелава да бъде войн на цар Симеон през IX в.

тен модел на кандидатите за света. Общественият и културният модел на миналото се скицират бегло и произволно – най-ясно присъстват силното разслоение между класите с такава йерархия, каквато я желае субектът, и препратките към културата на елита. Жените отделят внимание на отношенията жени – мъже и също ги йерархизират в идеализиран вид в своя полза. Всички се превъплъщават в принцеси и благородници-рицари – максимално привилегирани членове на обществото, облагодетелствани от културните постижения на епохата.

If I could be reborn at any time I would definitely prefer the past. I like very much the period of the Renaissance. During this period people [wore] beautiful clothes, played [the] piano..., read...poetry. The women were not as ambitious as the women of [today]. They were delicate and kind, beautiful and smart. The men were simply gentlemen and had a proper behaviour towards women. [In] one word, everyone knew his place and rights in... society (№ 696).

It would be excellent to fight in the army of Richard or ride my horse across England. I also prefer to be reborn in the past in order to be a nobleman. Here, in our world, there is no way to prove it, to become such a person. It would be nice if I were able to defend my family pride and honour. And of course, my country flag...

I choose this period of time in order to find myself a better place to live in. Nowadays, we all realize our situation in the world. But in the past I would not have problems of this kind... If I lived in the past I would easily find my place in society.” (№ 1305)

Ролите на рицари и принцеси със съответстващите им права и привилегии се обвързват със значенията и смисъла на личните ценности. Ценностите задвижват желани дейности и обособяват позициите, от които субектът влиза във взаимоотношения с другите и заявява доминиращото си положение в създадения свят. В превъплъщението отчетливо се откроява решаващият дял на придобитите представи за мъжко/женски поведенчески модели. Жените боравят с повърхностните стереотипи според рицарския модел на поведение към „дамата на сърцето”. Специално внимание се обръща на облеклото, като изричното споменаване му отрежда еднаква, ако не и по-силна значимост в сравнение с другите компоненти. Интерпретирането на облеклото като език¹⁴ обяснява желанието на субекта да осъществи най-благоприятната си реализация в свят, който обещава само преимущества. Очертават се повече или по-малко разграничени

¹⁴За облеклото като език вж. Алисън Лури (цит. от: Allen, R. *Analysing Representations*. – In: *Imagining Women*. Ed. F. Bonner et al. Cambridge, 1992, p. 28) и Лизбет Гудман (Goodman, L. *Comic Subversions*, p. 318).

субектни позиции и се диференцират възможностите за взаимоотношения със съответни „инвестиции“¹⁵.

Както посочва Карол Гилиган, при мъжете това са обозначенията, предлагащи личностна изява и взаимодействие със света само въз основа на личните дадености. Йерархиите на властта се транспонират в йерархии на ценностите. Поставя се и идеал, на чийто фон индивидът съизмерва своята значимост. „Аз“-ът създава смислово единство, към което се съотнася светът. За жените обозначенията изграждат по-различна смислова ос. Съдържанието отново произтича от връзката на „аз“-а със света, ала смисълът на съществуването се открива в грижата за другите. Своеобразна негова разновидност е насочването на интереса към себе си. Женската интерпретация „аз в света“ се ориентира към привидно по-хаотична позиция, като на интимните преживявания се предоставя самостоятелност, каквато определено липсва или се потиска в написаното от авторите мъже. Другояче се формулират вижданията за морала и социалното измерение на собственото присъствие¹⁶.

От друга страна, прекаленото фиксиране върху мъжко/женските роли може да разкрие и допълнителна информация за социалния субект – например свеждането на личността само до приемане на любовни чувства или доброволното поставяне в подчинено положение и предоставяне на инициативата на мъжа като знак за недоразвита индивидуалност (№ 696, 670); описанието според социалното положение на родителите издава нежелание да се премине в света на възрастните (№ 1716). Като цяло жените не съумяват да изложат своите очаквания и изисквания за живота си, не съзнават условността на мъжко/женските социални роли и своята зависимост от наложените представи, не говорят със собствен глас при формулирането на недоволствата и решенията си.

Ако се абстрахираме от различията мъжко/женско, моделът за света на кандидатите не предлага никакви съществени различия. Авторите откриват своите решения моментално, след като се прехвърлят във времето. Мъжете през Ренесанса са джентълмени и им е ясно как да се държат с жените, всеки си

¹⁵Терминът е зает от У. Холуей (Hollway, W. Op. cit.).

¹⁶Мъжко/женските поведенчески роли се извеждат помота на: Gilligan, C. In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, Mass. 1982; Hollway, W. Op. cit. Изборът на субектни позиции се влияе и от съчетанието на мъжко/женските роли с категории като възраст, класа, етническа и расова принадлежност, но те (с изключение на възрастта) не се застъпват в съчиненията.

знае мястото; кандидат-благородникът би се уредил в средновековното общество без проблеми, избралият да владее знанието ще подчини на себе си целия свят. Недоволствата от съвременността едва се докосват до социалния модел и до очакванията на субектите за самите себе си, без да поставят никакви въпроси. Моделът – добър или не – не ги занимава. Собствените очаквания и фантазии също се афишират като недопускателни противоречия и компромиси и това създава впечатление, че те съвсем не са от първостепенна важност.

Предполагането на универсалните значения на модела за света предлага повече информация там, където се появяват варианти на индивидуалната им приемливост или където моделите се съотнасят нееднакво към позицията на социалния субект. Идентифицирането със селянка в типичния патриархален бит възпроизвежда доминантния дискурс с ролята на жените далеч преди появата на женските движения и техните искания за равнопоставеност – подчинението на жената в семейството се приема с примирение:

At the end of the 19th century] I would have been able to marry a man from my village and become a real farmer's wife. We would have enjoyed the long winter days in our small house with all our children who could have been quite many – five or six. And we would have had to work very hard on our land during the summer. Of course, it would have been very sad if my beloved husband had to... fight in the World Wars. But if he had to do this I would have been waiting and praying for him. (№ 670)

Друг вариант на желанието за равнопоставеност е проникването в света на мъжете с въображаема мъжка идентичност. Приемането на мъжка роля може да се диктува от личностна неудовлетвореност и желание да се придаде повече смисъл на живота (№ 719, 249). В първия случай смисълът се утвърждава като шанс да се изпитат стереотипните прояви на непознатия и съблазнителен начин на живот на каубоя. Субектната позиция издава противоречивост и несигурност въпреки ентузиазма: въпросът за смисъла на радикалната промяна се задава открито чак накрая. Дотогава описанието се изгражда от дейности, асоциирани с положителни преживявания, в които проникват и случайни импулси за формулиране на въпроса, кое предизвиква точно този избор.

Заклучението заглушава несигурността с нов въпрос – всъщност какво значение има полът – и с отреждането на първенство на желаното.

Втората кандидат-студентка (№ 249) избира в съвременния живот позиция на индивидуална ограниченост, предпоставена от женската обвивка. Стремещът ѝ е да избегне неудобството на социалните ограничители с прераждане в Средновековието. Неудовлетворението от женската роля се подсилва и с аргумента, че през Средните векове животът на жените е бил дори по-труден. Субектната позиция на „силен и храбър мъж“ (но не рицар) търси адекватност в описанието на тогавашните хора като „по-симпатични и честни“ и в своята задача да им помага. Разделянето на идентичността на действителна и въображаема е в отговор на желанието да се „живее истински“.

Както твърди Гросбърг, позициите с диференциация мъжко/женско не изчерпват изцяло многогранността на субектите. При това самата субективност се разпределя нееднакво – някои постановки са по-ценени от други¹⁷. За кандидат-студенти, осъзнали ролята на социалния фактор и критично настроени към себе си, въображаемото прехвърляне във времето се интерпретира като шанс да се усъвършенства собствената личност. Авторката на съчинението (№ 1151) си пожелава две прераждания – веднъж като кралица и втори път като обикновена жена, за да се подготви в сегашния си живот и за трудности, и за удоволствия. За друга кандидат-студентка прераждането изглежда като чисто бягство от проблемите на деня и според самата нея дава израз на страха ѝ, че не може да се справи с живота си и с девалвирането на любовта днес (№ 1123).

Най-разностранна и значима субективност проявява авторката на съчинение № 301. И тук формирането на своя женска идентичност се постига чрез отъждествяване със стойностите на харесван период от миналото – времето на Фред Астер в екранните версии от 30-те и 40-те години. Субектната позиция се конструира с критично отношение към ценностите на съвременността, конкретизирани в представите за красота, любов и сексуални отношения и външността на съвременните филмови звезди. Подобно дистанциране и отхвърляне на съвременни модели заявяват повече или по-малко убедително и други. Онова, което обогатява субектната позиция, е осъзнаването и заявяването на конфликт, при който социалният субект отхвърля съвременните ценности и техния смисъл като пагубен за собственото си осъществяване, формулирането на изискванията на „аз“-а в противоположност на установеното прави възможна

¹⁷ Grossberg, Lawrence. Identity and Cultural Studies. Is That All There Is? – In: Questions of Cultural Identity. London, 1996, p. 98.

съпоставката „аз” и другите, където тежестта на „аз”-а се формира от увереността в собствените виждания и необходимостта от постигането на желаното. Валидността на „аз”-а се отличава и със силна комуникативност – субектът отстоява позицията си и в диалог с читателя, и в отправянето на реторичен въпрос, в който висшият образ – стереотип за женска привлекателност, се трансформира в ироничната си противоположност:

I am [at an] age when love, romance and beauty are three very essential things I am in search of. But how can I find beauty when today it [is] symbolize[d] [by] models like Kate Moss – fashionably thin, all skin and bones with haggard faces and a hairdo that makes you look like you've just had a bath. Now are these the characteristics of a beauty queen or do they sound more like those of an ugly witch?

Идентичността се изгражда в опозиция с авторитета на наложените норми в името на реализацията на социалния субект. Женският поведенчески модел се представя като трайно усвоена същност, като реализацията му гарантира цялостното съществуване на личността.

Анализът на съчиненията показва как кандидат-студентите се справят с поставената задача според своята субективност и възможностите си да ѝ дадат израз на английски. Моделът за света и мъжко/женските поведенчески норми в неосъзнат вид служат като отправна точка при представянето на проблемите на собственото съществуване и изграждането на идентичност. По-силната активност и осъзнатост – степента на тяхното присъствие – предпазва кандидат-студентите от общи фрази и безсмислени описания на действия и действащи лица, дава им шанс да представят онова, с което се идентифицират.

Идентичността на жените се разкрива далеч по-убедително, когато те осъзнават условностите и не се стесняват да заявят открито потребностите и несъгласията си дори в контраст с установеното. Утвърждаването на свое „аз” като откриване и разграничаване на собственото участие в диалога с другите би могло да се формулира и като една от задачите на преподаването в университета.

Феминистки разноречия Изток–Запад

Корнелия Славова

Скоро след политическите промени от 1989 г. се оказа, че жените от Източна Европа и Запада се разминават в оценките си за тези промени. От една страна, западните феминистки бяха изненадани и разочаровани, че преходът към демокрация измести на заден план проблемите на жените и че даже нарасна общата враждебност към феминизма. Жените от бившия Източен блок им изглеждат аполитични със своята апатия, с липсата на социално и политическо съзнание, както и на организирано женско движение. От друга страна, повечето източноевропейки възприемат западните феминистки като „мисионерки, които бият барабаните на феминизма, промиват мозъци, универсиализират своята гледна точка и така заемат империалистическа поза”¹. В настоящата статия на първо място ще разгледам някои от основните различия в положението на жените от двата региона и причините за взаимното неразбиране. Предварително искам да уточня, че наблюденията ми се базират предимно на българската ситуация, но ще се опитам да направя известни обобщения за източноевропейския случай. Накрая ще коментирам по какъв начин възникващият източноевропейски феминизъм поставя под въпрос редица предположения на „глобалния” феминизъм и какво ние можем да почерпим от „използваемия опит” на западния феминизъм.

¹ Вж. Busheikin, Laura. Is Sisterhood Really Global? – In: Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe. Ed. Tanya Renne. Boulder, Westview, 1997. Примери за напрегнатите отношения на жените от Изтока и Запада се посочват и в статиите на: Smejkalova, Jirina, Hana Hradlikova and Jirine Siklova. – In: Bodies of Bread and Butter: Reconfiguring Women's Lives in the Check Republic. Prague, 1994; Havelkova, Hana. – In: Gender Politics and Postcommunism. Eds. Nanette Funk and Magda Mueller. Routledge, 1993, както и няколко статии за феминизма в Унгария, Румъния и Чехия от „Replika: Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences” (Press of the Budapest University of Economic Sciences, 1996).

Концептуални заблуди

В голяма степен взаимното неразбиране между Изтока и Запада се дължи на сериозни концептуални заблуди и на излъгани очаквания от двете страни. Какво се крие в едно име? Понятието „западен феминизъм“ надхвърля явните географски очертания и вече се е превърнало в основен културологичен и политически термин, който включва най-различни тенденции сред феминистките теории и практики в Западна Европа и Северна Америка. Този плурализъм в глобалните развития обаче убягва на източноевропейските поради липса на достатъчна информация, както и породи доста различното ни „пост-социалистическо“ състояние?. От нашата гледна точка на аутсайдери спрямо световния феминистки дискурс не съществуват много феминизми – има само един господстващ дискурс, който говори английски, в повечето случаи със силен американски „акцент“. Тази настойчивост да гледаме на западния феминизъм като на единен/единствен ни прави глухи за многообразието от „гласове“ и разногласия сред англо-американското, френското и италианското феминистко говорене, за разминаванията между феминизмите на Първия и Третия свят, както и за съответните етапи и конфликти между либералния, радикалния и марксистко-социалистическия феминизъм. Ние все още не познаваме често дискутираните на Запад въпроси за различията в термините „род“ и „пол“, за двусмислените отношения между феминизъм и постмодернизъм, за дилемата „различност“ или равенство, за интегрирането или отделянето на академичните програми по „женски проучвания“, за напрегнатите връзки между феминистката практика и академичните институции и т.н.з По тази причина ние имаме доста ограничена и опростена представа за историята и практиката на западния феминизъм. А именно това разнообразие на подходи и приоритети, тази експлозия на нови различия поражда трансформационния заряд на феминизма (лично аз не се притеснявам от съществуващите напрежения, защото не бива да забравяме, че другото

² Аналогията с „постмодерното състояние“, диагностицирано от Ж. Ф. Лиотар, се налага предимно в смисъла на появата на един нов хоризонт на политическата мисъл и практика след 1989 г. Вж. Fraser, Nancy. *Justice Interrupted: Critical Reflections on the Postsocialist Condition*. New York and London, Routledge, 1997.

³ Книгите „Conflicts in Feminism“ (eds. Marianne Hirsch and Evelyn Fox Keller, Routledge, 1990) и „A Reader in Feminist Knowledge“ (ed. Sneja Gunew, Routledge, 1991) предлагат задълбочен анализ на различните тенденции и конфликти във феминистката мисъл.

име на многообразието е конфликт). Може би именно заради самия мултикултурален характер на западните общества, както и заради по-ранните проблеми на западния феминизъм с класовите и расовите пристрастия, вече е постигнато много за възприемането на феминизма по такъв начин, че да се зачетат културните различия между жените. Освен преосмислянето на проблемите на рода феминизмът наложи преосмисляне и на редица класови и расови проблеми, а в по-глобален международен мащаб – на въпроси, свързани с етническата принадлежност, национализма и културната традиция. Така че неговата практика далеч не се ограничава само в рамките на тесен кръг от женски проблеми.

Тенденцията да се универсализира и по този начин да се създава ограничаваща норма се забелязва и от другата страна. Източна и Централна Европа заедно с бившите Съветски републики също биват сведени до опростенческият термин „Източна Европа” и така се размиват множеството центрове, заложен в това име, както и най-разнообразните феминистки опити, свързани с различни исторически, културни и религиозни контексти. И все пак, в различното има доста общо, отнасящо се предимно до прехода от социализъм с държавна икономика към демокрация и пазарна икономика. Несъмнено споделяме и усещането за подозрение и дори съпротива спрямо феминизма като цяло.

Общо казано, феминизмът няма място в Източна Европа или има съвсем маргинално място. Отношението към него в тази част на света варира драстично. Някои го виждат като утопия (т.е. несъществуващо място), но въпреки това считат за полезни неговите глобални утешения. Други го възприемат като обратното на утопията – поредната форма на изгнаничество на жените, прогонени от своето общество, докато за трети той е просто форма на западна дистопия, която е опасна за трансплантация.

За разлика от вече установените етикети „феминизъм на Първия и Третия свят” зараждащият се феминизъм в нашия регион все още не е категоризиран и се съпротивлява на подобно дефиниране: при съществуващата „постсоциалистическа” реорганизация на обществения живот, неустановена класова стратификация, „гангстерска” икономика и жизнен стандарт, близък до държавите от Третия свят, източноевропейските имат сходни проблеми с жените както от Първия, така и от Третия свят⁴.

⁴ Приликите ни с Първия свят се свеждат предимно до по-високото равнище

Това междинно положение поставя под въпрос валидността на доста етикети и теории, които се опитват да очертаят глобални феминистки тенденции. По подобен начин Чандра Моханти критикува установеното разграничение между така наречената „средно статистическа жена от Третия свят“ (т.е. „сексуално потисната, невежа, бедна, необразована, консервативна, домашна слугиня, ограничена в семейството, жертва на насилие“) и имплицитното самопредставяне на западните жени като „образовани, съвременни, имащи контрол над телата и сексуалната си ориентация, както и свобода да вземат решения“ (1991: с. 56). Положението на втория пол в така наречения „Втори свят“ (т.е. Източна Европа) засилва всеобщото концептуално объркване, като очертава съвсем различни приоритети в „светата триица“ род–класа–раса, нови цели за жените и непознат политически съюз с мъжете срещу други източници на потисничество – било то властта на империализма, или на тоталитаризма.

Трудността да се определи новозараждащият се феминизъм в Източна Европа възниква поради невъзможността да се дефинират източноевропейските страни по отношение на сегашното им политическо, икономическо и социално положение. Последното препраща към един неясен референт и затова дефинирането все още става спрямо миналото като пост-тоталитарни, пост-социалистически, пост-комунистически, пост-съветски общества и т.н. Поради това в момента всички политически, философски и идеологически категории (включително и феминизмът) се подриват, пародират, оспорват: например що е „лява“ и „дясна“ политика, икономика на свободния пазар, демокрация, гражданско общество, еманципация. Освен това нововъзникващият източноевропейски феминизъм не може да бъде класифициран (освен по географския си признак), защото ние самите все още не сме поели риска да заявим собствена територия, някак си се самоизличаваме и samozачеркваме дори. Ние все още не притежаваме нито собствен концептуален апарат, нито собствена теория и виждане за анализиране на женските проблеми. Не притежаваме дори и необходимия език. Парадоксално е, че ние се разбираме по-добре със западните си съмишленици на „стандартния“ феминистки език, а когато

на образователната ни система, до научно-техническите ни постижения и до високия процент жени, заети в обществената сфера. Приликите ни с недоразвития Трети свят са по-трудни за обобщаване, но като цяло се определят от общата ни зависимост от Запада (макар и в различна степен) – например зависимостта ни по отношение на технологии, инфраструктура, икономика, финанси от Международния валутен фонд, Световната банка и други институции.

го използваме помежду си, се получава нещо като какафония от феминистки идиолокти. Канадката Лора Бушейкин също отбелязва това преимущество на Запада: „Когато Изтокът и Западът седнат да си говорят за опита ни като жени, западначките внасят в дискусиата цяла мрежа от феминистки идеи и теории. Ние можем да се позовем на куп имена, теории, истории, факти, анализи с едно задъхано „естествено, че...“ (1997: с. 16). Но в същото време Лора Бушейкин забелязва и преимуществото на Изтока именно в подривната „сила на Другия“ – „силата да направи на прах всичките ни традиции, теории и убеждения“ (1997: с. 17).

Нека се опитаме да проследим по какъв начин гледните точки на жените от Изтока и Запада се противопоставят, събират или разминават. Макар и да имаме привидно едни и същи институции и процеси в двата региона, те не отговарят на същите ценности, отношения и норми. Тоест различията не са в институциите и понятията, а в самото им функциониране в съответните исторически и социално-икономически условия.

Наследствата на два различни режима – държавен социализъм и парламентарен капитализъм с обезпечени социални грижи. Държавният социализъм подхранваше митовете, че жените са напълно равноправни, че имат равнопоставен достъп до работния пазар и образователната система, че притежават напълно еднакъв граждански статут. По тези причини източноевропейките диагностицираха и все още диагностицират по различен начин източниците на своето тегло. Това най-ясно се проявява при германките: преди 1989 г. и източногерманките, и западногерманките имаха свои женски организации, но те се разминаваха силно в оценките на причините за своята неравнопоставеност. Съюзът Гал обобщава доста ясно противоречивата роля на различните типове държавни институции:

„Тоталното включване на източногерманките в работната сила им пречеше да гледат на заплатения труд като на разрешение за половото/родовото неравенство, както е на Запад. За тях проблемът бе по-скоро в натрапчивата повсеместна намеса на държавата в личния им живот и дори в собственото тяло, както и в изземването от страна на държавата на мъжките функции в семейството. Патерналистичната социалистическа държава осигуряваше предимства за жените – например щедрите отпуски по майчинство, но в същото време правеше цялото население инфантилно, като отнемаше „бащината“ роля на мъжете чрез непосредственото подпомагане на децата и социализацията на някои домашни функции. И обратно, режимът на

парламентарните държави с обезпечени социални грижи делегира на индивидуалния мъж в семейството властта над жената. Тези държави подпомагат относителната власт на мъжете чрез непряка намеса в семейството с помощта на данъчните закони, семейното право и правото на собствеността, както и с позволяването или насърчаването на различни възможности за мъжете и жените за реализация на работния пазар и други подобни средства” (1996: с. 77).

Ето защо за нас тоталитарната централизирана власт със своя патриархален паноптицизъм и надзираване на жените често бе възприемана като агент на „башинската” държавна власт, която задължаваше жените да работят както в дома, така и извън него, регулираше броя на децата в семейството, правото на аборт и т.н. От друга страна, мъжете също се чувстваха емаскуирани от тоталитарните структури, лишавачи ги от свобода и пълен авторитет. Ето защо тоталитарните практики в Източна Европа налагат ревизиране на самата дефиниция на патриархалността отвъд рамките на семейството. Те обясняват също и защо при нас съюзът на мъжете и жените срещу държавата в много случаи е по-силен от съюзяването на жените срещу мъжете.

Различност и феминистка идентичност. Западната идентичност се основава на диалектиката на еднаквост и собствена личност. Доскоро нашата идентичност се базираше единствено на фалшиво равенство и еднаквост, като не зачиташе нито собствената личност, нито личната собственост – ценности, норми и идеали, чрез които отделният индивид се саморазпознава сред общността. Зееше огромна пукнатина между еднаквостта и уникалността на личността. Нашата идентичност се определяше само чрез социални закони, чрез указите на Комунистическата партия и нейните структури, чрез принадлежността към задължителни организации от най-ранна възраст. Ето откъде идва и днешното нежелание на жените за колективна (феминистка) идентификация, за създаване на групи за повишаване на родовото съзнание (*consciousness raising*), както и често срещаната склонност сред интелектуалките за приемане на феминизма на индивидуална основа.

Болезнено раздвоената женска идентичност по отношение на домашния и публичния ред е в още по-голям хаос днес. Българките и източноевропейките не искат да бъдат нито „безполови труженици” и свещени, но инертни майки на нацията, нито пък просто домашни прислужници по силата на природния ред. Преди всичко те искат да бъдат независими субекти, граждани,

които имат своя принос в демократичните процеси именно в качеството си на „индивиди“ и „равнопоставени граждани“ на едно ново общество, а не като някаква особена привилегирована категория. Явно е, че политическата категория „жена“ все още е в процес на изграждане в обществените дискурси.

Родът и официалните/ неофициалните дискурси, функционирането на категорията „род“ в новоустановените граждански общества на Източна Европа е все още под влияние на социалното наследство от миналото. В тоталитарните години съществуваха две противоречиви дефиниции на „естествените“ отношения между двата пола/рода. Официалният тоталитарен дискурс – доминиращ в публична сфера – непрекъснато подчертаваше еднородността и равенството на всички труженици независимо от техния пол/род. Другите патриархални дискурси (макар и неофициални), изпълващи домашното пространство, подчертаваха един „естествено“ устроен ред на рода, според който мъжете са публични фигури, а жените са деполитизирани като социална категория. Тези противоречиви дискурси налагаха двойни стандарти на жените. Като прибавим към това разминаване и двойно ограниченото социално и домашно пространство, можем да разберем защо жените не бяха удовлетворени нито в дома, нито на работа.

Това раздвояване е още по-силно днес поради новата тенденция на завръщане към традиционните родови роли. Женската еманципация се използва дори като обвинение срещу нелегитимния вече комунизъм, нарушил природните закони. И така, повечето от проблемите, които жените имат в настоящия преходен период, отново се замаскират с родово-неутрална терминология. Така например нарастващата женска безработица, порнографията и проституцията, насилието срещу жените не се разглеждат като „женски“ проблеми по познатия на Запад начин, а по-скоро като проблеми на бързия икономически преход, на бедността и нарастващата престъпност. В този момент всички възможни цветове на политическата активност в Източна Европа – от националистите до неосоциалистите и неолибералите – поддържат явно или прикрито традиционния натурализиран „естествен/природен договор“ между половете/родовете, където мъжете са публични фигури, а жените не съществуват като социална категория.

„Връщането назад“ – губене на позиции? Макар и в различна степен в последно време жените губят извоювани позиции и на Изток, и на Запад. В много отношения жените в Източна Европа са губещата страна на политическите и икономическите промени от 1989 г. Освен че те поемат пряко върху

плещите си най-голямата тежест от бедността поради отговорността им да изхранят семейството, намаляват и техните възможности да останат на работния пазар, силно се ограничават броят и свободният достъп до финансираните от държавата детски и учебни заведения; детските надбавки и помощи са вече съвсем символични суми; промените в имуществените разпоредби при развод също са в ущърб на разведените майки; правото на отпуск по майчинство не е гарантирано в частния сектор. В същото време се засилва натискът – обществен и икономически – жените да се завърнат към традиционните си роли на майки и съпруги.

И на Запад се забелязват подобни тенденции на ре-традиционализиране на женските роли, т.нар. *backlash* (връщане назад) – свързано предимно с правото на аборт, сексуалния тормоз на работното място и възкресяването на идеологията на моралното мнозинство. Като цяло „връщането назад“ е повик на десницата за завръщане към минали ценности и институционални форми, които отнемат постиженията на прогресивните социални движения. Най-общо казано, консервативните идеологии на новата десница проповядват завръщане към ядреното семейство – към привилегии за бялата раса и мъжете, както и националистични позиции. Така например през 1987 г. в книгата си „Затваряне на американското съзнание“ (*The Closing of the American Mind*), написана с доста злъч и преувеличения, политическият философ Алън Блум сравнява радикалния феминизъм с режима на терор по време на френската революция и свежда феминисткия проект до „заплаха за семейството“, „загуба на свещената женска скромност“. В подобен дух Блум обвинява антроположката Маргарет Мийд в „сексуален авантюризм“, сравнява концертите в Уудсток с нацистките сборища в Нюрнберг и категорично отхвърля „културния релативизъм“, който третира всички култури като еднакво значими. Всичко това Блум свързва с „убийството на науката“, хвърляйки основната вина върху американските университети и феминизма⁵.

Идеята за „връщане назад“ придоби популярност след публикуването на едноименната книга на Сюзън Фалуди, която получи наградата „Пулицър“. Странно, но идеята за „връщането назад“ имаше и мобилизиращ ефект сред някои сектори във феминизма и левицата, защото отново постави на дневен ред

⁵ Целият този научен дебат около т.нар. „война на културите“ е анализиран и ревизиран от Лорънс Левин в „*The Opening of the American Mind*“.

една по-обща рамка на потисничество, активизира най-разнообразни движения за борба срещу атаките на десните по време на администрациите на Рсайън, Буш, Малрони и Тачър. Макар и идеологията на „губене на позиции“ да говори с езика на носталгията, тя наистина може да бъде предизвикателство за радикалните демократи да се възползват от момента, да преосмислят теориите и концепциите си, да се ангажират с по-напредничави визии и дори да обновят феминисткото мислене и изследвания като цяло. Така например все повече се обсъждат противоречията и рисковете на либералното разбиране за неутрална „женска“ стратегия в обществото или ефикасността от педагогиката на „антипотисничество“, която често води до точно обратното – отделянето на жените по признаците на „беззащитност“, „обект-жертва“ и „цялостно по-лошо положение“. Глобалните тенденции на губене на вече извоювани позиции за жените налагат ревизия и обновяване на понятието „борба с потисничеството“, така че то да не е нито чисто релативистично понятие, нито дуалистична опозиция потисничество–антипотисничество.

Споменатите процеси, разминавания и неразбирания на Изток и на Запад могат да послужат като предупреждение за възможните проблеми, които заплашват глобалния монолитен феминизъм. Последният би могъл да се превърне в ограничен терен – нещо като гето, което маргинилизира, сковава и регулира ефективността на женските практики. Ето накратко посоките на преосмисляне, които „другостта“ на женския опит от Изтока и Запада си налагат взаимно, както и възможните полезни заемки в двете посоки.

Източноевропейският феминизъм и ревизиите на глобалния феминизъм

Положението на жените в Източна Европа илюстрира, че феминизмът не е просто есенциалистка или неисторична теория/практика за неравенството на рода/пола, че той е социално движение, белязано от историческите контексти, в които възниква. В същото време зараждащият се източноевропейски феминизъм разтърсва и поставя под съмнение поне няколко велики наратива: този на западния феминизъм, на евроцентризма, на марксизма. В същия дух Рената Салекл отбеляза в книгата си „Трофеи на свободата: психоанализа и феминизъм след падането на социализма“: „понятията демокрация, човешки права, феминизъм и т.н., които имат централно значение за западната мисъл, изведнъж изгубиха своето значение с краха

на комунизма... Всички тези предполагаемо универсални понятия се вписаха в новите политически дискурси по доста странен и дори объркващ начин” (1991: с. 1).

Критика на универсализма на феминисткото развитие. Последните развития и опит на жените от нашия регион служат едновременно и като предизвикателство, и като потвърждение на съществуващите феминистки теории – например идеите за еманципацията, за връзките между еманципацията и работната заетост, за универсалните етапи в усилията за равнопоставяне на жените или за отделните етапи на феминисткия проект. Очевидно е, че ние не можем да следваме западния феминистки модел нито в пространственото му разгръщане, нито в темпоралното му развитие. В някои отношения ние сме изостанали спрямо Запада: източноевропейските никога не са имали нито времето, нито възможността да изживеят като група цели периоди като например „култа към дома”, „женствената мистичност” или „мита на красотата”. За нас те са били просто част от идеологически схеми – привлекателни за едни, неадекватни за други. Но в други отношения ние като че ли сме изпреварили с 50–60 години някои развития на Запад. Така например Българският женски съюз – най-голямата женска организация, основана през 1901 г., първоначално си поставя за основна цел „интелектуалното и морално възвисяване на жените и подобряване на положението им във всяко едно отношение”. По-късно, през 1921 г. (когато БЖС има вече 77 клона из цялата страна и 8400 членове) тя не работи само за „подобряване” състоянието на жените, а за „равни права”, като все още държи на „надпартийния” и „надкласовия” феминистки профил на организацията. Макар че женското движение в България не достига до терминологичната и теоретична сложност на противоречието между социалистическия и либералния феминизъм в САЩ от времето след Втората световна война, дебатът между тези две течения в българското женско движение от началото на ХХ в. определено го предхожда във времето. Сравненията от съвременната действителност са още по-озадачаващи: някои придобивки за жените, като платен двугодишен отпуск по майчинство, болнични за майката, детски помощи от държавата, безплатен достъп до детските градини и образователните институции, установени още през 50-те години, отново изпреварват във времето постиженията на жените от Запада.

Поради тези разминавания в социалното пространство и време се оказва доста трудно да разположим източноевропейския модел на феминизма спрямо координатната система на

западния модел и да се предвидят неговите етапи. Нека да вземем като база за сравнение най-общия модел на трите етапа на женското движение на Запад, както е описан от Юлия Кръстева в статията ѝ „Времето на жените“:

Първи етап: жените се опитват да завладеят мъжкото господстващо пространство, като едновременно обитават вътре/вън и центъра/периферията на (чуждото) мъжко време-пространство. На политически език този етап според Торил Мой отговаря на „либералния феминизъм“, т.е. жените настояват за равен достъп до символния обществен ред.

Втори етап: жените заемат свое собствено разделно пространство, като се оттеглят в едно успоредно, но отделно от мъжете време-пространство. Торил Мой идентифицира този етап като „радикален феминизъм“, т.е. „възхваляване на женскостта/женствеността“, където жените отричат мъжкия символен ред в името на различността.

Трети етап: жените съчетават и двете позиции като удържат двойствеността на женско-мъжката субектна позиция във време-пространството. Според интерпретацията на Мой „жените отхвърлят дихотомията мъжко-женско като метафизична“⁶.

В каква степен тези етапи са приложими към българската и източноевропейската ситуация? Къде бихме могли да разположим нашите феминистки усилия? Според мен първият етап

– борба за равенство – е неприменим за нас поради изживените тоталитарни практики на неравенство, маскирано като равенство, както и поради факта, че атаката спрямо центъра звучи прекалено радикално като политическа стратегия за българския контекст. Вторият етап – „радикален феминизъм“

– също се оказва неприменим поради ожесточената ни съпротива срещу каквато и да била колективна идентификация, а също и поради факта, че ако се обособят като отделна „различна“ група, източноевропейките автоматично ще се самомаргинализират още повече. Дали третата стратегия, зависеща от субектната позиция на жените, където революционният потенциал се обуславя от субектното разположение на индивида (т.е. на жените се гледа преди всичко като на субекти, а не толкова като на жертви), няма да се окаже по-подходяща за съвременността? Особено като се има предвид обстоятелството, че в последните години се поставя под въпрос самото понятие за идентичност, а оттам и опозицията мъжкост–женскост. Уви, не мисля, че бихме могли да се обединим и около тази позиция.

⁶Вж. Moi, Toril. *Sexual / Textual Politics*. Methuen, 1985, p. 12.

Като се има предвид нашата обща нетолерантност към различността и родовата ни слепота поради вече възприетото и опорочено усещане за „еднаквост”, ние явно се нуждаем първо от установяване на нов стандарт на различията, преди да се опитаме да ги заличим. Ние едва сега (пре)откриваме всички онези динамични параметри на различия въз основа на класова, етническа и религиозна принадлежност, на професионална и образователна профилираност, на полова и родова определеност. Ето защо се налага преди всичко да се върнем към миналото си, да демистифицираме фалшивите претенции за родова неутралност, за еднаквост и равенство, да деконструираме предишната ценностна система с нейните наивно възприети категории за женско равенство, привилегии, задължения и родово-закодирани обществени роли, скрити в самите стереотипи за живот, работа, любов, за да можем най-после да отприщим наистина освобождаващия потенциал на феминистките идеи и практики.

Критика на евроцентризма. Съзнавам иронията да пледирам за изучаването на (Източна) Европа в момент, когато повечето учени се опитват да се освободят от евроцентристката позиция. И все пак, ако погледнем критично на родовите проблеми в Източна Европа, можем да анализираме още по-успешно, дори и да деконструираме евроцентричните теории. Подобно на жените от Третия свят, източноевропейките поставят под съмнение ролята на „мъжкото потисничество” като единствен определящ фактор за техните борби, като по-скоро отправят предизвикателство към най-разнообразни системи на потисничество. Самата критика на еднаквостта на женското потисничество по целия свят хвърля в още по-голям хаос опростенческото разделение на Първи, Втори и Трети свят. Също така тя доконструира самата идея за Европа като хегмонен център, създател на универсално приложими теории. Но нека не забравяме, че самата „женска” позиция на Източна Европа – „задния двор” на Западна Европа, малка, изчакваща, молеца, зависима от Големите сили, която се стреми да порасне в „мъжкия” континент на Западна Европа – носи своя подривен потенциал (подобно на Третия свят) в ролята си именно на периферия, на „друга”, на подлагача на съмнение европейските универсализми.

Поставяне под въпрос на автоматичната връзка между феминизъм и гражданско общество. Демократичното управление предполага развитието на публичната сфера и гражданското общество, а оттам и еманципацията на жените (както

и на други малцинствени групи) успоредно с процесите на пазарната икономика и модернизацията. Източноевропейският случай поставя под въпрос разбиранята за разделно асоцииране на мъжкостта с публичното пространство, а женскостта с домашното пространство, както и обозначаване на публичното като политическо и въобще на политиката като мъжко занимание. Анализирани от тази гледна точка, едва ли може да се твърди, че гражданските общества — както на Запад, така и на Изток, са неутрални пространства, където жените свободно могат да се организират. Оптимистичните очаквания, че демократичните общества в Източна Европа ще донесат свобода на жените (както и на други групи) да се обособяват и организират свободно, се оказаха напразни. Парадоксално е, но се случи точно обратното: от дискусиите на гражданското общество бяха елиминирани всякакви феминистки критики, на феминизма се гледа като на поредния разделящ фактор, който заплашва хомогенността и стабилността на новото общество — и в това си качество е неадекватен и няма място.

Критика на съюза феминизъм–марксизъм. Още преди промените от 1989 г. съществуваше силен идеологически дискурс относно естествените разлики на пола, който, съчетан с официалната комунистическа линия, регулираше отношенията между двата рода при социализма. Крахът на „социалистическата утопия“ — една от най-рационалните утопии на човечеството, утопията на рационално планираната икономика, която води до човешката еманципация — вече е факт. Маскираната еманципация на жените и тяхната 100% работна заетост (прикриваща необходимостта на тоталитарната държава от по-голяма работна сила) доведоха до прекалената експлоатация и отговорност на жените на всички фронтове, до т. нар. „двойно бреме“. Освен това трудността на Източна Европа да включи жените в построяването на демократичното общество показва противоречия, характерни за самия проект на демокрацията. Тези противоречия са свързани с факта, че хората се идентифицират в много по-голяма степен с националните митове и приоритети, отколкото с изискванията на демокрацията и човешките права. Ето защо много източноевропейски считат, че сега на дневен ред са по-важните национални и политически проблеми (оцеляването, престъпността, бедността), отколкото проблемите на жените.

Последното подреждане на приоритетите отново ни напомня за гласовете на жените от Третия свят. Както отбелязва Черил Джонсън Одим, „жените от Третия свят могат да се

обединят около въпроса за родовата идентичност, но трябва да отхвърлят идеология, която се основава само на политиката на рода. Затова феминизмът трябва да бъде всеобхватна идеология и движение, които включват, но в същото време и надхвърлят родовата специфика. Ние трябва да създадем феминистко движение, което се бори срещу всякакво потисничество на жените – независимо дали е на расова, полова или класова основа, или пък произхожда от империалистическа политика” (1991: с. 321).

Поуки от опита на западния феминизъм. Освен многообразните феминистки теории и анализи, вече разработени на Запад, в международен план бихме могли да почерпим опит и от академичния проект „women's studies” (проучвания за жени-те). Статутът на „проучванията за жените” като академична дисциплина с вече неоспорим факт: това е нова област на изследване и преподаване с широк международен резонанс, твърде разпространена в САЩ, Канада и Великобритания. През последните 15 години сме свидетели на въвеждането на най-разнообразни сродни курсове, програми, както и на създаването на катедри в повечето академични институции. Естествено, като всяка нетрадиционна дисциплина без сковаващи рамки, силно интердисциплинарна и дори антидисциплинараща, тя носи подривен заряд поради съчетаването на разнообразни подходи и методологии, поради връзките ѝ с други новоустановени курсове и програми (изследвания на културите на различни етноси, региони и социални групи, мултикултурални и транскултурални изследвания и т.н.).

Британският теоретик на културата Стюарт Хол резюмира в пет основни посоки предизвикателствата, които отправя отвореният и плуралистичен феминистки проект към хуманистаристиката:

–разглеждана въпроса за категорията „лично” като политическа (т.е. теорията не е просто някаква абстрактна магическа машина от трикове);

–радикално разширяване на понятието за власт;

–централна роля на въпросите за сексуалността и рода за разбирането на самото опериране с властта;

–разширяванена проблематиката за субекта и субектността (т.е. по какъв начин се конструира субектността, какво означава субект от определен род);

–задълбочаване на диалога между социалната теория и теорията на подсъзнателното.

Програмите по „женски проучвания” биха имали дори още

по-силен подривен и трансформационен ефект в България и Източна Европа, ако успеят да наложат преосмисляне на основните категории пол, род, субектност и политика. Те могат да допринесат за засилване на чувствителността към женските проблеми в един регион, където битуват различни и често противоположни идейни наследства. Вече съществуват отделни компоненти на курсове и програми, ориентирани към проблематиката на рода в специалностите антропология, етнография, културология, чуждоезиково обучение, чужди и славянски литератури, американистика и британистика.

В заключение бих искала отново да подчертая, че преживеният опит на българките и източноевропейките съдържа различни степени на автономност и заемки спрямо западното феминистко познание и практики. Целта на подобен опит да се сравнят феминистките развития на Изток и на Запад не е установяването на някаква истина или магическа формула, а по-скоро непрестанното конструиране на различни модуси на разбиране, феминизмът в края на ХХ в. не е нито накъсан, нито парализиран от противоречията си – напротив, непрестанно възникващите разноречия и регионални диалекти на феминизма говорят за нов етап на еманципационния феминистки проект. Локалните развития доказват гъвкавостта на феминизма, който е в състояние непрекъснато да се видоизменя според дълбоките промени в глобален мащаб.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bloom, Alan. *The Closing of the American Mind*. Beacon Hill, 1987.
- Bushcikin, Laura. *Is Sisterhood Global? – In: Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*. Ed. Tanya Renne. Boulder, Westview, 1997.
- FaIudi, Susan. *Backlash: the Undeclared American War Against American Women*. New York, Crown, 1991.
- Gal, Susan. *Feminism and Civil Society*. – In: *Replika. Hungarian Social Science Quarterly*, 1996, 75–83.
- Hall, Stuart. *Cultural Studies and its Theoretical Legacies*. – In: *Cultural Studies*. Eds. Grossberg Lawrence, Cary Nelson, Paula Treichler. London and New York, Routledge, 1992.
- Levine, Lawrence. *The Opening of the American Mind*. Beacon Press, 1996.
- Mohanty, Chandra. *Under Western Eyes*. – In: *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington, Indiana UP, 1991.
- Odim, Cheryl Johnson. *Common Themes, Different Contexts*. – In: *Third World Feminism and the Politics of Feminism*. Ed. Chandra Mohanty. 1991.
- Saleci, Renata. *The Spoils of Freedom, Psychoanalysis and Feminism after the Fall of Socialism*. London and New York, Routledge, 1994.

Мълчания и пародии – феминисткият диалог между Изтока и Запада. Къде сме ние?

Рапица Мухарска

Това е опит да се разгледа въпросът за феминистката (политическа) идентичност, разбираана като адекватно участие в съответната дискурсивна общност, като дискурсивна общност наричам, следвайки Линда Хатчън, „общност, която споделя знания, схващания, ценности и комуникативни стратегии” (1994: с. 91), от позицията на сравнително новите ѝ членове от Източна Европа.

Източноевропейската борба за идентичност, особено националната, може да бъде разглеждана и като съпротива срещу идентичности, наложени отвън, от Запад или от Изток, в зависимост от приоритетите на голямата политика в (историческия) момент. Сега, през 90-те години, тази борба има парадоксален характер: Източна Европа иска хем да бъде като Запада – да членува в Европейския съюз и НАТО, да участва в икономиката на Западна Европа, да се приближи до тамошния стандарт, хем да запази себе си – един стремеж към раздвоена идентичност, ако се съди по такива прояви като войнстващия национализъм и други изстъпления. Присвояването на феминизма като идентичност от страна на източноевропейките ми се струва проблематично по сходен начин.

Стремежът към феминизъм като че ли е част от отхвърлянето на предишната ни, наложена от Изток идентичност на „социалистическия интернационализъм”, която не беше нещо повече от фасада, криеща имперска хегемония, и затова беше по същността си пародийна¹. Сега ние отново сме в периферията, този път на Запада, с лице и очаквания, насочени към него като към нов Голям брат, и пародийният механизъм про-

¹ За целите на този текст се спирам върху една по-скоро дискурсивна, отколкото естетическа характерна черта на пародията: нейната двойствена, двугласна, двулика природа. От своя страна речниковите дефиниции на пародията се фокусират върху:

- а) имитация на стил, осмиване, желание за забавление;
- б) слаба и неудачна или пък преувеличена имитация.

дължава да действа. Затова, струва ми се, съществува вероятност феминистката идентичност да бъде възприета тук като една от множеството (пародийни) фасади, които му показваме, за да му се харесаме, да му се представим за цивилизовани и съответно приемливи. Друг аспект/пласт от пародийността се състои в това, че в действителност това приемане с много относително – статистически то е по-скоро отхвърляне, т.е. броят на приелите тази идентичност е незначителен в сравнение с броя на отхвърлящите я. Към това трябва да се прибави една тенденция, която за българския контекст бихме могли да наречем „криворазбрана цивилизация”.

Според мен да бъдеш феминист(ка), значи да се поставиш в позиция на субект. Да действаш, да се бориш, да участваш в разпределението на властта както в личен, така и в обществен план. Това прави феминистките дисидент(к?)и, но какво означава да бъдеш дисидент в общество като нашето, в което са налице повечето от външните атрибути на демокрацията, плюс много „свобода”, дори привилегии за жените – на хартия? феминистката политическа дейност като че ли е функция от „нормалността”² на обществото. Посткомунистическото общество у нас обаче с всичко друго, само не „нормално” или „здраво”. През последните години „на преход” ние по-скоро регресираме, отколкото обратното. Преходът засега ни е довел до нещо хибридно между остатъци от социализма – държавна собственост, безстопанственост, сенчеста икономика – и пазара в неговия най-„див” вид. Съответно и разпределението на властта е ненормално. Видимата му повърхност е непропорционално малка в сравнение с това, което става отдолу, скрито от погледа на обществеността. Вместо да намаляват, лицемерието и демагогията са придобили наистина гигантски пропорции. „Менте” е вече основният принцип на нашето общество.

Това предполага една абсурдност на съществуването, която със своята аморфност и флуидност отхвърля самата идея за обобщение, дефиниция или теоретизиране. Ежедневието ни тече между някакви несигурни реалности (определено не в една), някъде на ръба на безумието. Почти всичко у нас е имитация, а абсурдът е станал същност на живота ни. Ние обаче се опитваме да говорим, пишем, да мислим и да теоретизираме тази

²Тук използвам понятието „нормалност” по начин, много разпространен у нас от времето на перестройката и визиращ политическата стабилност и материалното благополучие на Запада.

действителност. Нищо чудно, че резултатът често клони към пародия, не можеш да предвидиш къде реалността ще се отклони от текста ти и ще му придаде двусмислие, за което не се сещаш. Така излиза, че самата идея да се говори за реалността е заредена с непредвидим пародийен потенциал.

Ако в основата на пародията според дефиницията на Л. Хатчън стои „удвояването на текста“ (1994: с. 4), у нас имаме двойственост (най-малко) на *съществуването*: почти всеки житейски факт съдържа скрит, в повечето случаи опасен смисъл. Практически всички предполагаемо обикновени и привични неща от ежедневието могат да престанат да действат според очакванията ни всеки момент – в повечето случаи така и става. Хлебарницата на ъгъла осъмва като магазин за мобифони, в който месеци не стъпва клиент, заменен после от офис на фирма с предназначение, старателно скривано от щори на витрините. Отвън, от „нормалния“ свят е трудно да се разберат мащабите на тази непредвидимост. Това, което става, определено не е смешно, но то често събужда хумористични реакции, по своята същност вероятно самосъхранителни („Пародията се използва в политиката на отчаянието“ – Бътлър, 1992: с. 146). Пародирането също е стратегия за заемане на силна (действена) позиция, за излизане от маргиналността, предизвикателство към йерархиите³. Михаил Бахтин разглежда иронията – а същото може да се каже и за други аналогични като механизъм на действие практики – като „начин за преодоляване на някаква ситуация, за издигане над нея, средство за освобождаване от ситуации, водещи до задънена улица“ (1979: с. 279). Точно това според мен прави подобни практики подходящи за хора, действащи от позиция на липсваща власт като феминистките – или въобще жените в България. В ежедневието си обаче, макар да пародираме, ние през цялото време попадаме в капаните на една действителност, която сама по себе си е пародийна – особено ако направим грешката да допуснем някаква нормалност/предвидимост на системата. Точно тази наша роля на пародиращи – и може би пародирани?

–лесно се прехвърля и върху позицията, която се опитваме да заемем във феминистката дискурсивна общност. Струва си да се отбележи също, че възможността за пародиране е потен-

³В този смисъл действието на пародията не се отличава съществено от това на други практики, в чиято основа стои механизмът на иронията – сатира, пастиш и пр. Поради това си позволявам да използвам някои от тези термини като взаимозаменяеми.

циално полезна за тази общност, доколкото „в подобното на пастиш въздействие на пародийните практики се съдържа смях с подривен потенциал” (Бътлър, 1992: с. 146), а освен това пародията може да съдържа и „критическо измерение в своя стремеж да подчертае различието в сърцето на сходството” (Хатчън, 1994: с. 4).

Проблематичен ми изглежда начинът, по който феминизмът като идентичност, позволяваща заемането/ присвояването на субектна позиция, се усвоява у нас. Без да се включвам в споровете за идентичността и субектността, ще кажа, присъединявайки се към Джудит Бътлър, че виждам идентичността като перформативност – в смисъл, по-широк от езиковския – като не забравям нейните възможности да ограничава, да потиска различията, да служи като „респресивно затваряне” (Уиър, 1996. С. 123). Според Алисън Уиър „колективната феминистка идентичност може да бъде формулирана като колективна способност да се тълкуват и изразяват колективни потребности, да се поставят колективни цели посредством непрекъснат процес на диалог, където вярваме, че трябва да се включват всички гласове. Това, разбира се, зависи от възможността да се схваща езикът като средство за споделяне на разбирането и дискусия, задаване израз на различията, а не само като сила, която заблуждава и потиска” (1996: с. 132).

Кои са източноевропейските феминистки, е въпрос, тясно свързан с факта, че те не притежават собствен „глас” (гласове?) и съответно трябва да заимстват, приемат или присвояват гласове, дискурси, с помощта на които да обясняват своята действителност и жизнен опит. По този начин става възможно излизането от мълчанието, на което ги обрича маргиналността им. Бахтин разбира понятието „глас” като „дискурсивен маркер за автономност (на литературния персонаж) (курсив на автора, Р. М.). Героят съществува със свой собствен дискурс, свой собствен глас” (1979: с. 289). Доколкото теорията на Бахтин надхвърля границите на чисто литературния свят и навлиза в сферата на ежедневното общуване, струва ми се важна връзката между автономност (собствен глас) и субектност (активна позиция), която той прави. Тук използвам термина „глас” за удобство, като комбинация от следните значения:

1. Активна позиция – което предполага избор, т. е. присвояване на субектност.
2. Ясно съзнание за идентичност в смисъл на принадлежност към дискурсивна общност, в този случай феминистката.

3. Съзнание за перформативността на говоренето – това означава да се счита говоренето за политически важно действие.

По този начин мълчанията на българските и въобще на източноевропейските феминистки и проблематичността на техните гласове могат да се разглеждат от различни перспективи. Много от тях са част от вътрешните напрежения и противоречия, съдържащи се в самата същност на понятието „феминизми” и са свързани с необходимостта да се примири феминизмът като търсена (групова) идентичност с Източна Европа като друга групова идентичност, колкото желана, толкова и нежелана(?). Тези мълчания рушат/подриват дискурсите по начини, сходни с механизмите на пародиране.

Това, което прави подобна аналогия възможна поне отчасти, има отношение с абсурдността, доминираща в нашето общество, както и с факта, че ние живеем едновременно в две или може би повече културно-исторически епохи – постиндустриалната и ранния капитализъм.

Мълчанията и празнотите, когато Западът говори за нас, са в голяма степен свързани с празнотите и разминаванията в общуването и информацията. „Вторият свят” изглежда непрозрачен от гледна точка на Запада и по исторически (бяхме „затворени” през последния половин век), и по технически причини. Може да се каже, че Западът иска да говори за нашия женски/феминистки/източноевропейски жизнен опит – тези различности са важни. Но говорещите и пишещите няма как да го познават или разбират кой знае колко. Необходимостта да се обобщава също често допринася за пародийния ефект на подобни текстове.

Произвеждането на смисъл при тълкуването на източноевропейския опит е друг източник на пародийни ефекти. Неизбежното изличаване на вероятно важни различия в процеса на анализ, плюс приписването на смисъл на базата на ограничено знание също създават условия за преминаване на дискурсите в сферата на пародийността. Това, че тези ефекти често не са съзнателно търсени, според мен не ги прави по-малко пародийни.

Така например статията на една английска феминистка (Ана Рединг, 1992) за погрешното представяне на полските жени е сама по себе си погрешно представяне на полските жени от гледна точка на познаващия бита от епохата на социализма от първа ръка. Това особено ясно проличава в коментара на авторката на мита за Майка Полша от полската литература –

с несъмнено пародийно звучене, при цялата му „сериозност” и добронамереност.

Политическите елити у нас имат „по-важни неща”, за които да говорят. Различните дейности за кърпене на положението, насочени към застрашените от икономическата криза социални групи, не включват жените, понеже те не се водят застрашени по някакъв специфичен начин. Причината е в липсващата чувствителност в обществото към родовата обусловеност на социалните проблеми, например феминизацията на бедността.

Освен това тук има един парадокс: говоренето (за проблемите) все повече се възприема като обратното на действието (за решаването им), особено от страна на овластените. Говоренето придобива един вид отрицателна перформативност. Освен това в нашия социополитически контекст говоренето в много по-голяма степен служи на манипулативни/подвеждащи/маскиращи цели, отколкото за информация. Говорещите, особено политиците и пресата, не се радват на голямо доверие или висока оценка.

Друг фактор, водещ до премълчаване на проблемите на жените са неоконсервативните тенденции у нас, в резултат на които различните традиционалистки дискурси, включително националистки, религиозни и пр., имат доминираща роля.

Не трябва да се забравя също, че нашето общество на силови групировки и сенчеста икономика е само по себе си пародия на обществото на свободния пазар и демокрацията. Тук, където „мутрите”, които освен мобифони и мерцедеси си купуват и „мутреси”, определят правилата, важи тяхната система от ценности и сексизмът се разбира от само себе си.

Заслужава си да се споменат и мълчанията, които жените сами си налагат. Нашите женски приоритети също са други: Да вложим сили и време в политическа активност с феминистка – пък и друга – насоченост става все по-трудно, когато става финансово все по-проблематично образованието, обличането, дори изхранването на децата ни. Да афишираме своя феминизъм, означава да се борим с негативните образи на феминизма у нас, особено свързаните с неговата чуждост и – предполагаем – екстремизъм. Така нашите принудителни, самоналожени и въображаеми мълчания образуват една паяжина, която не само спъва нашите действия, но и изкривява нашето говорене.

Когато източноевропейските феминистки говорят пред/със Запада, мълчанията – премълчаванията – показват празноти във феминисткия дискурс. У дома ние премълчаваме своя

феминизъм не само поради възможната отрицателна реакция, но и поради това, че нямаме език, на който да го изговорим: нашето общество/култура не говори „феминистки“, а феминизмът не говори източноевропейски – или примерно български.

Липсващата теория

Отсъствието на феминистко движение в тази част на света по, общо взето, разбираеми исторически причини е важен фактор за обяснението на липсата на специфичен дискурс – такъв се развива, ако има обществено движение или културно явление, чието отразяване създава необходимостта от него. Затова ние като че ли говорим за своята действителност и бит дори когато говорим за теория. Тъй като теорията е „произведена“ на запад обаче, и между нея и нашия опит има празнота –още едно мълчание – често възникват пародийни ефекти. Така например на една международна конференция по проблемите на рода и отражението му в културата твърде теоретичният проблем на интерпретацията неочаквано породил сред източноевропейските участнички продължителен и оживен, дори разгорещен спор за образа на жената върху трактора от епохата на социализма, който западните участнички определено не можеха да следят и колкото повече напредваше времето, слушаха с нарастващо раздражение.

Да се говори „феминистки“ в националната академична общност не е особено приемливо, понеже е необичайно. На това се гледа като на отклонение, със съответната съпротива. От друга страна, времето отдавна е назряло за присаждането на този вид дискурс, теория и научна методология у нас.

Празнотите в самата феминистка теория

Културната специфика на доминиращите във феминизма дискурси – най-вече англо-американска – е фактор, ограничаващ достъпа до нея и това също води до пародийни или иронични ефекти. От наша страна се забелязва също необходимостта да се „приведе към практиката“ дискурс, който „там“ вече е теоретизиран, т. е. изминал е обратния път. „Тук“ обаче феминизмът вместо да се развива по естествения път – от постепенно нарастващо обществено движение към теория, която го описва – върви по обратния път: като „превеждаме“ феминистката теория, ние се надяваме да привнесем в своето общество липсващата чувствителност по проблемите, свързани с рода, и по този начин да допринесем за общественото развитие.

И така, и Западът, и ние – другите – имаме проблеми и с адекватността, и с легитимността на говоренето/ представянето/

авторитета, що се отнася до нашата действителност. Ако е важна специфичността на нашия опит и нейното изговаряне, кой определя кое е специфичното – авторитетът на доминиращия дискурс, който е на запад, или реалният досег с тази действителност, който е тук? Ето една неяснота, отваряща място за многоизмерност, изместване на гласове, заимстване, двусмислия, иронии, неразбиране.

Така заимстването, придружено с изместено, „побългарено“ разбиране, води у нас до пародийното явление на индивидуалната феминистка, една културно и политически оксиморонна фигура, активистка без дейности, представителка без представяни, „друга“ без „същи“, желана и нежелана, различна и подобна. Това е най-често личност, представяща се добре (адекватно?) на Запад, говореща, защото там може, неща, които тук не може. Съответно от нейната политическа позиция произлиза полза предимно за нея лично, но произлиза и някаква степен на сближаване, съответно полза за повече жени.

Една българска феминистка не може да говори с един и същи глас в България и в чужбина, тя и в единия, и в другия случай говори нещо преведено, затова винаги съществува възможността за неадекватност, за неуспешна имитация. (В термините на Бахтин следователно феминисткият дискурс е винаги „отразен дискурс“.) Когато говори в България, тя превежда заимствания феминистки дискурс, а когато говори в чужбина, тя „превежда“ своя опит и своята/нашата действителност. И в двата случая такова говорене е двугласно, а възможностите за подвижност на смисъла са практически неограничени. По този начин всичко, което казваме, може да има пародиен ефект. Често това и става. Бахтин (също Хътчън и др.) разбира пародията като двугласен и разнопосочен дискурс (1979: с. 289). Източноевропейската феминистка е съответно едно лице, говорещо като много лица, същество с повече идентичности. Различна идентичност влиза в действие, когато тя говори с лице на Запад, или обръщайки се към собственото си сексистки настроено общество, или към други източноевропейски феминистки, които са в аналогична позиция. Тази жена е чужда и в чужбина, и у дома, това е важен аспект от нейната маргиналност. Тя стои на двойна граница: границата на Изтока, на собствената си страна, и границата на Запада, който, предполага се, съдържа „центъра“ на феминизма някъде в себе си. Така тя е двойно друга, двойно желана и отхвърляна, нейните собствени желания и съпротива са насочени в две посоки. Излиза, че двусмислеността, двойствеността, даже

двуличието са нейни основни, определящи особености, нейната същност е парадоксална. Този факт от своя страна предлага много интересни конструктивни/деконструктивни възможности, това, което Джудит Бътлър нарича „подривен потенциал вътре в самите практики на означаване” (1992: с. 146). Така както действат на границата между маргиналността и „централността”, подриването и деконструирането действат и на границата между сериозния и пародийния дискурс – ако въобще има такава граница. Ако може да се приеме, че деконструирането по принцип има конструктивен заряд, т. е. предизвиква разпадането на установени неща – начини на мислене, общности, дискурси, за да замени бинарни опозиции с множествености от възможности и съответно да отвори пътища, които поради бинарността не са могли да бъдат видяни, тази по-особена феминистка позиция/ идентичност може да допринесе полза, откъдето и да бъде погледната. Увеличаването на разнообразието от различности определено би обогатило международната феминистка общност. Една, макар и малка, стъпка напред по посока на (поне) толерантността към феминизма определено би обогатила и българското общество.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин, Михаил. *Естетика словесного творчества*. М., Искусство, 1979.
- Butler, Judith. *Gender Trouble*. London, Routledge, 1992.
- Reading, Anna. *(Mis)representations of Polish Women in Polish Women: Solidarity and Feminism*. London, MacMillan, 1992.
- Weir, Allison. *Sacrificial Logics: Feminist Theory and the Critique of Identity*. London, Routledge, 1996.
- Hutchinson, Linda. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London, Routledge, 1994.

Българката в парламентарния живот на страната ни

Лилия Методиева

В първите български парламенти жените не присъстват в качеството на партньори на мъжете. Законодателната дейност е изцяло мъжко занимание. Нещо повече, жените са лишени дори от правото да избират тези законодателни органи, камо ли от възможността да участват в тяхната работа на равноправни начала.

Мястото и ролята на жените в парламентарния живот се променя. Целта ми тук е да проследя тази промяна в страната ни за времето от 1971 г. до наши дни. Времеви граници могат да бъдат разширени, но това изисква други размери на изследването и публикацията. Максималното разширяване е възможно с начална година 1878 или с приемането на първата Конституция на Третата българска държава, т.е. с началото на българската парламентарна история. Може би след време ще се заема и с този по-широк аспект на темата. Сегашните времеви граници не са никак малки. Те са много значими в най-новата българска история по две причини: първата е, че обхващат действието на две Конституции – тази от 1971 г., известна с прозвището Живкова конституция, и сега действащата Конституция, приета от Седмото велико народно събрание през 1991 г. Втората причина се заключава в различния характер на обществената система. Става дума, от една страна, за комунистическата система, която по своята същност е тоталитарна, и за посттоталитарното развитие на нашата държава, когато се осъществява преход към ценностите на демокрацията. Трябва да отбележа, че политическите ценности на демократичната система са по-лесно достижими, за разлика от икономическите. Това обстоятелство ми позволява с по-голямо самочувствие и по-голяма увереност да говоря за мястото и ролята на българската жена в такава важна област на политическата дейност, каквато е парламентаризмът, законотворчеството. Бих подчертала, че това според мен е най-значимата сфера на политиката, защото в едно демократично общество властите са разделени, но не са равнопоставени, т.е. изпълнителната и съдебната власт

действат въз основа на правилата, създадени от законодателната власт. Затова и присъствието на жените в законодателната власт е от изключителна важност. Образоваността и интелигентността на българката са й позволили да заеме трайни позиции в съдебната власт. Но в изпълнителната и законодателната власт жената участва по-малко, защото тя по-често трябва да доказва своите възможности да работи успешно в областта на политиката.

Ще разгледам присъствието на българката в парламентарния живот на страната само на основата на някои социологически критерии, които според мен са определящи не защото подценяваме останалите, а защото е много трудно да се открият данни например за възрастовите групи на жените депутати в XXXVIII народно събрание, а и не само в него. За XXXVI народно събрание също не е публикувано справочно издание, което да съдържа данни за депутатите.

Нека първо видим присъствието на жените в българския парламент като процентно съотношение е мъжете, а след това ще се спрем на останалите критерии.

Таблица 1

Парламент	Общо	Мъже (бр.)	Мъже(%)	Жени (бр.)	Жсни(%)
VI НС (1971)	400	325	81,25	75	18,75
VII НС (1976)	400	322	80,5	78	19,5
VIII НС (1981)	400	313	78,25	87	21,75
IX НС (1986)	400	316	79	84	21
VII ВНС (1990)	400	366	91,5	34	8,5
XXXVI НС (1991)	240	208	86,67	32	13,33
XXXVII НС (1994)	240	204	85	36	15
XXXVIII НС (1997)	240	214	89,17	26	10,83

От табл. 1 се вижда, че по време на комунистическия режим в състава на българския парламент е имало повече жени. Сравнението, което правя, е по отношение на техния относителен дял, тъй като общият брой на депутатите е различен. Този дял е бил около 20%. Най-голям е в VIII народно събрание – 21,75%, а най-малък е в VI народно събрание – 18,75%. Явно тогава е имало квота за броя на жените в парламентарния живот на страната, която е била определяна, както и всичко останало, от Централния комитет на партията-държава. За тази квота се говори от политиките, но не съществува публикувано решение на някакъв орган, на което да мога да се позова. Процентът на жените в последните четири състава на парламента се движи от 18,75 до 21,75% (табл. 1). Тези много близки цифри са косвено потвърждение на мнението, че квоти е имало.

Началото на демократичните промени в нашето общество е белязано с рязко намаляване на женското присъствие в парла-

ментарната дейност. Едва 8,5% от избраните депутати в VII велико народно събрание са жени. При това броят на депутатите в сравнение с този на тоталитарните парламенти е един и същ. След това ставаме свидетели на повишаване на процента на жените-депутатки на 13,33 в XXXVI народно събрание и на 15 в XXXVII народно събрание, но в XXXVIII народно събрание той спада с повече от 4%, или народните представителки са само 10,83%. Представителките на нежния пол са на мнение, че техният относителен дял в законодателната дейност не трябва повече да спада, напротив, необходимо е той да се стабилизира около една сравнително постоянна величина. В други държави съществуват квоти за присъствието на жените в живота на политическите партии, респективно на парламентите. Едва ли е необходимо тази практика да се налага отново и в нашата страна не защото я смятаме за тоталитарна, а защото този път за жената-политик са създадени равни стартови възможности и е необходимо само време, за да може тя да се включи по-активно в конкуренцията с „по-достойната“ половина от човечеството и да извоюва по-широки и по-трайни позиции в политиката въобще и в парламентарната дейност в частност.

Има и качествен критерий за оценка на ролята на жената в законодателния орган на съответната страна – образователният ценз.

Таблица 2

Парламент	Общ брой	Висше	Полувисше	Средно	Основно
VI НС	75	37	3	28	7
VII НС	78	30	6	29	13
VIII НС	87	37	2	39	9
IX НС	84	43	1	39	1
VII ВНС	34	34	-	-	-
XXXVI НС	32	32	-	-	-
XXXVII НС	36	36	-	-	-
XXXVIII НС	26	26	-	-	-

Таблица 2 е доказателство за това, че демокрацията не търпи необразованост, посредственост. Само образованите жени са успели да се преборят в предизборната надпревара и да получат депутатски мандат. Няма нито едно изключение. Освен това техните ангажменти са много по-сериозни от тези на жените-депутатки през комунистическата епоха, както и на депутатите въобще. Тогава парламентът се свикваше на сесии само два пъти годишно за по няколко дни. Всичко, което се предлагаше, се приемаше. Гласуванията „против“ бяха изключение и за това имаше някакво, макар и негласно, наказание. Само утвърдени професионалистки като Нешка Робева можеха да си го позволят.

В тези времена се разказваха анекдоти за това, че вратите на парламента трябва да са по-високи, за да могат депутатите да влизат с вдигната ръка. Не е необходимо да си образован или интелигентен, след като получаваш устни указания само в една насока – да гласуваш „за”. Всичко останало беше ерес, чиито прояви не се забравяха. Страхът заместваше необходимостта от убеждаване и законите се приемаха мигновено, а изказванията от парламентарната трибуна бяха неизменно в тяхна подкрепа. Да дръзнеш да спориш беше немислимо.

Ако сравним процента на жените-депутатки с висше образование с този на всички депутати с висше образование в тоталитарните парламенти, то резултатите ще бъдат нерадостни. Така в VII народно събрание депутатите с висше образование, в това число и жени, са 272 (68%), а жените с висше образование са 38%. Разликата е точно 30%, с други думи – много голяма. В IX народно събрание броят на депутатите висшисти, в това число и жени, е по-голям – 310 (77,5%). В същото време броят на жените с висше образование е 51,19% от общия брой на депутатите, т.е. отново разликата е значима – 26,31%. Това означава, че т. нар. „представителност” на всички образователни нива е постигана в тоталитарно време за сметка на жените, като е занижаван броят на депутатките с висше образование и е увеличаван съответно броят на тези с по-ниски степени на образование, което още повече е омаловажавало и без това незначителната им роля в парламентарната дейност.

По време на всички разглеждани парламентарни състави женското представителство се диференцира и по партийна принадлежност (табл. 3 и 4).

Таблица 3

Парламент	БКП	ДКМС	БЗНС	Безпартийни
VI НС	48	12	13	2
VII НС	45	11	20	2
VIII НС	45	14	26	2
IX НС	35	15	33	1

Таблица 4

Парламент	БСП	СДС	БЗНС	ДПС	БББ	НС	ДЛ	ОНС	Евро-левица
VII ВНС	25	8	1	-	-	-	-	-	-
XXXVI НС	21	10	-	1	-	-	-	-	-
XXXVII НС	-	6	1	2	1	-	26	-	-
XXXVIII НС	-	17	-	-	-	1	5	1	2

Тук са представени всички партии, защото партийното роене, както и възникването на нови партии след началото на демократичния процес не могат да бъдат обхванати в една таблица.

При тоталитаризма има две партии, но едната е напълно подчинена и обезличена; съществува един-единствен младежки съюз, резерв на партията-майка, както и не повече от двама безпартийни в парламентарен състав, които по-скоро са „безпартийни членове“.

Таблица 4 показва, че след началото на демократичните промени нито една политическа сила не е полагала специални усилия по отношение на женското присъствие в парламентарния живот на страната. Всяка жена, получила депутатски мандат, се е състезавала наравно с мъжете, без да ползва каквито и да било привилегии, при това в повечето случаи носейки на гърба си и семейното бреме. Особени адмирации заслужават дамите, заемащи първите десет места в табл. 4 – жени-депутатки от VII ВНС, които са част от общо двестата депутати, участвали в изборите по мажоритарния принцип и спечелили това много тежко състезание. Три от тях са от СДС и седем – от БСП.

Активността на жените-депутатки може да се проследи чрез извадки от едно социологическо изследване¹, което е извършено три пъти досега със съставите на трите парламента след 1989 г. (VII ВНС, XXXVI НС и XXXVII НС). Ще бъдат анкетирани и депутатите от XXXVIII НС през последната година от мандата им. Целта на изследването е да се установи умението на депутатите да си служат със словото и да убеждават своите опоненти. Участието на депутатите в тези социологически проучвания е както следва:

Парламент	Мъже (бр.)	Мъже (%)	Жени (бр.)	Жени (%)
VII ВНС	187	88,63	17	8,33
XXXVI НС	114	84,40	21	15,60
XXXVII НС	106	82,80	22	17,20

От VII велико народно събрание в анкетата участват половината жени, а броят на мъжете е малко по-голям.

По време на XXXVI НС, съпоставяйки броя на жените в парламента с броя на тези, които участват в изследването, се вижда, че жените са проявили по-голяма активност.

Характеристиките на женското участие в XXXVII НС са съвсем близки до тези, регистрирани в XXXVI НС.

Тук представям и някои резултати, показващи активното присъствие на жените в парламентарните дебати, но бих искала да уточня, че това изследване е правено едновременно с две групи: на депутатите и на парламентарните журналисти. Въпросите са

¹ Методиева, Л. За ораторското изкуство на българските политици в периода на преход. – Парламент. Извънредно издание, 1997, № 1, 2.

съпоставими и дават основание да се говори за самооценка и оценка на двете споменати групи. Не посочвам броя на журналистките, взели участие в изследването, защото задачата ми е да проследя мястото и ролята на народните представителки.

Един от въпросите имаше за цел да определи най-добрите оратори на съответните парламенти, т.е. хората, които най-активно участват в парламентарните дебати и най-много допринасят за повишаване качеството на законите. В табл. 6,7 и 8 са дадени имената на жените-депутатки, наредили се сред 10-те най-добри оратори на трите последователни посттоталитарни парламента.

В класацията на депутатите от VII ВНС нито една жена не заема призовите места, но журналистите проявяват собствено мнение, което отрежда челно място и на една депутатка (табл. 6).

Таблица 6

Име	Анкетираны (бр.)	Анкетираны (%)
1. Петър Дертлиев	54	40,30
2. Стоян Ганев	41	30,60
3. Петър Корнажсв	23	17,16
4. Александър Йорданов	22	16,42
5. Андрей Луканов	21	15,67
6. Гиньо Ганев	20	14,93
7. Елена Кирчева и Александър Томов	14	10,45

Елена Кирчева разделя седмото място с Александър Томов, а според мнението на депутатите тя е едва на седемнадесета позиция и името ѝ е посочено само от един депутат от БЗНС, въпреки че единадесет депутати от нейната парламентарна група са взели участие в социологическото допитване.

По време на изследването в XXXVI НС едно и също женско име присъства и в класацията на депутатите (табл. 7), и в класацията на журналистите (табл. 8). В тях името на жената-депутат заема отделно място.

Таблица 7

Име	Анкетираны (бр.)	Анкетираны (%)
1. Георги Пирински	48	35,30
2. Александър Йорданов	40	29,40
3. Янаки Стоилов	29	21,40
4. Александър Томов	21	15,40
5. Нора Ананиева	17	12,50
6. Филип Боков	12	8,80
7. Едвин Сугарев	10	7,40
8. Васил Гоцев	9	6,60

Таблица 8

Име	Анкетирани (бр.)	Анкетирани (%)
1. Александър Йорданов	60	34,40
2. Александър Томов	45	25,30
3. Георги Пирински	27	15,50
4. Янаки Стоилов	26	15,00
5. Александър Джеров	18	10,30
6. Нора Ананиева	15	8,60
7. Филип Боков	12	6,90
8. Михаил Неделчев	8	4,60

Трябва непременно да отбележа, че като ръководител на парламентарна група г-жа Нора Ананиева има по-често възможност да застава на трибуната и да изразява мнение от името на цялата група. Най-често тези изявления са кратки, но тя не е лишена и от възможността да прави по-дълги изказвания, когато се обсъждат отделни законопроекти, особено декларации и решения на НС, а практиката е тази, която създава и усъвършенства ораторските умения.

По време на изследването в XXXVII НС депутатите не са оценили по достойнство ораторските качества на своите колежки и сред първите имена не виждаме нито едно женско. Затова пък журналистите за втори път (първият път по време на VII ВНС) класират на челно място депутатка

Таблица 9

Име	Анкетирани (бр.)	Анкетирани (%)
1. Иван Костов	28	12,10
2. Венцислав Димитров	20	8,70
3. Стефан Стоилов	17	7,40
4. Александър Йорданов	16	6,90
5. Елена Поптодорова	13	5,60
6. Филип Боков	13	5,60
7. Васил Михайлов	12	5,20
8. Филип Димитров	10	4,30

Елена Поптодорова е преди Филип Боков; те не разделят едно и също място с еднакви проценти, защото в две от трите междинни класации тя е преди него. Тя не е председател на парламентарна група и не се ползва от правото да говори от името на парламентарната група. Освен това Нора Ананиева, намерила място и в двете класации в XXXVI НС, запазва функциите си и в XXXVII НС, но не и мястото си в класациите. Вероятната причина е политически пристрастното отношение към класирането и – тя най-често защитава политическите интереси на мнозинството, което представлява.

Необходимо е още едно уточнение: нито един от депутатите, наредил се сред призовите места, в това число и на първо място, не

е получил достатъчен брой гласове за заетата от него позиция в класацията, т.е. поне половината. Това показва, че ораторското майсторство не е на висота, но то не би могло и да се развие в условията на тоталитаризма, когато от хората се изискваше по-скоро послушание, а не умения за водене на спор. Дори самостоятелната подготовка не е достатъчна, ако не е съпроводена с практика. В случая жените се оценяват при равни условия с мъжете.

Промяната на ролята на жената в парламентарния живот след 1989 г. личи и в няколко индивидуални, нередактирани интервюта с парламентаристки, които цитирам изцяло. В повечето случаи въпросите съвпадат или са много близки, но отговорите са различни. Затова няма да подрежда информацията на базата на въпросите, а ще представя всички отговори на една събеседничка, след това на друга и т.н. Няма да подреждам събеседничките на основата на представителността на парламентарната група, към която принадлежат (макар че има и съвпадения, но те са случайни), а само и единствено според това, коя парламентаристка по-рано е намерила време за разговор. Те са подбрани въз основа на ролята им в парламентарния живот на страната и на практиката им. Всички са избирани най-малко два, някои по три и четири пъти в парламентите след 1989 г. И четирите събеседнички са в състава на сега действащото XXXVIII народно събрание и заемат в него посочените длъжности.

Първото интервю е с г-жа Светлана Данкова, зам.-председател на парламентарната група на СДС и председател на Социалната комисия.

„Как виждате пролятата на ролята на жените в парламентарния живот на страната ни след 1989 г.?”

„Аз не бих могла да коментирам самата промяна като промяна, тъй като нямам възможността да сравнявам това, което е било преди 1989 г., и това, което става след 1989 г., но бих могла да кажа нещо за ролята на жените в парламента след 1989 г. Тази роля е голяма. Жените са много отговорни по време на работа в пленарна зала. Вземат бързи, гъвкави и адекватни решения. Самото им присъствие в парламента е впечатляващо. Тенденцията да се увеличава броят на жените е все по-голяма. И те са абсолютно равнопоставени с мъжете. Колегите ни възприемат съвсем еднозначно и адекватно. Възприемат ни като партньори, с които може да се изработва един или друг законопроект, едно или друго решение, един или друг акт на Народното събрание.”

„Смятате ли, че жените по някакъв начин са оцетени в социалните си права през последните години?”

„Не бих могла да говоря за ощетяване на социалните права, но бих могла да говоря за това, че има постановления, които на пръв поглед ощетяват жената. Например отсъствието на един добър закон, който да регламентира отношенията майка–деца, родител–семејство. И понеже жената е носител на тези функции, майчини и семејни, тя

има голяма нужда от подобен закон. Трябва да ѝ се помогне. Надявам се, че този парламент ще даде тази възможност. Не смятам, че това с ощетяване, защото и досега този въпрос не е бил решен законодателно. Жената с абсолютно равнопоставена с мъжете. Това се отнася и за участието ѝ в обществения живот, и за участието ѝ в неправителствените организации. Няма някаква специална преференция за жените освен това, което се разписва в Кодекса на труда, където жената се защитава от вредни условия, защитава се нейната бременност, нейното майчинство. Друго по-специално нещо за защита на жената не сме правили, но не смятаме, че това е ощетяване.”

„Достатъчен ли е според Вас броят на жените в настоящия парламент и ако се повиши този брой, ще има ли по-добри, по-бързо приети закони?”

„Броят на жените наистина е недостатъчен. Ако има повече жени, ще се вземат по-бързи и по-отговорни решения. Жената, която се е заела с политика, според мен, може и да греша, е по-отговорна и по-дисциплинирана, взема и по-нестандартни решения. Ако има повече жени, наистина ми се струва, че динамиката в работата на Парламента ще бъде повишена. Това е личното ми мнение. Не искам да звучи феминистично, защото у нас се изкривиха определенията за феминизма”.

„Съгласни ли сте да приемете помощта на неправителствени организации в законодателната Ви дейност?”

„Животът на жената е труден. Икономическата зависимост, невъзможността да си намери работа по-лесно от мъжа, малките облекчения, които предлага пазарът във връзка с домакинството, отглеждането на децата и цялата битова работа, която заема цял работен ден, изискват да се работи за подобряване на положението на жените. С неправителствените организации не съм отказвала никога да сътруднича, било за закона за образованието, закона за детето, закона за пенсионерите и др. Винаги когато някой е изявявал желание и се е обръщал към комисията, която ръководя, е добре дошъл. Защо? Защото неправителствените организации се занимават много задълбочено с изследването, анализирането и оценяването на един или друг проблем. Това, което един народен представител или група народни представители, каквато представлява комисията, не биха могли да направят. После много от неправителствените организации на практика, в реалния живот знаят как се прилага един или друг закон. В края на краищата законите се правят за хората, а не за да обогатяваме законодателството. Аз представлявам едно мнозинство, което в програмата си е записало, че голяма част от социалните услуги ще бъдат предоставени на неправителствени организации. Заради това става още по-отговорно да се работи с неправителствените организации. Това е и правителствена политика. Част от социалните ангажменти на държавата да отидат в неправителствените организации. Не само е препоръчително, но е и задължително да се работи с неправителствените организации.”

Г-жа Атастасия Мозер, съпредседател на Народен съюз.

„Достатъчно ли са жените в българската политика, в българския парламентарен живот? Броят им в този парламент е намалял?”

„Ние всички трябва да работим за по-голямото представителство на жените в законодателната власт и във всички слоеве на нашето общество, но затова трябва и всички жени да работят, защото никой няма да ни даде нищо на готово, а ние трябва да подкрепяме жени-кандидатки, да ги издигаме на отговорни постове, за да нямаме причина после да се оплакваме, че ги няма. В скандинавските страни има квоти в това отношение. Там по задължение има процент жени. Трябва да кажа, че в нашето БЗНС и в Народен съюз, където има жени, те са най-активните, най-инициативните. Има клуб на жените-земеделки. Аз лично винаги съм подкрепяла кандидатурите на жени в нашата организация, но и там трябва да сме максимално настоятелни.”

„Смятате ли, че в България е нужно да има квоти?”

„Не съм привърженик на квотния принцип. Всяка една държава разрешава тези неща по свой начин, защото пак ще кажа, самите жени трябва да положат усилия, за да не бъдат подценявани в нашето общество. Животът на жените в България е много труден. Битът е много примитивен. С икономическото замогване и това ще бъде преодоляно.”

„Имате ли нужда от помощта на неправителствените организации?”

„Абсолютно. Ние като членове на Християнския съюз в рамките на тази международна общност винаги сме настоявали за ролята на частната инициатива. Държавата може да бъде освободена от много от тези задължения. Това са и постиженията на гражданското общество, имам предвид неправителствените организации. Те помагат и на хората около себе си, и на обществото и освобождават държавата от много задължения, които тя няма дори финансовата възможност да изпълни. Така че неправителствените организации са част от демократичната реформа и те трябва да се създават колкото се може повече”.

„Как виждате промяната на ролята на жената в сегашното общество?”

„Ролята на жената в България е била винаги значителна. България е била една от страните, където жените отдавна са получили достъп до висше образование. Но животът не е бил лесен. Ролята им е била голяма и трябва да остане голяма. Първо днес с този демографски срив, на който ние сме свидетели, има и тази роля, която е много важна за едно общество и едно съзнание, което трябва да се изгражда на основата на все още несъществуващото икономическо замогване. Неслучайно много важно ще бъде внасянето на закона за детето. Това е част от осъвременяването на условията, в които жените живеят. Аз откровено не делия хората на мъже и жени. За мен всички са хора. Всички от нас имат своите задължения пред обществото.”

Г-жа Елена Поптодорова, депутат от парламентарната група на Евролевицата.

„Как виждате проляганата на мястото и ролята на жената в условията на демокрацията?”

„Аз няма да се ангажирам е оценка – положителна или отрицателна. Само ще я опиша така, както аз я виждам, защото тя според мен носи плюсовете и минусите си. Това, което определено се случи след 1989 г., е, че мястото на жената не е номинално в обществото. То

вече е плътно. Може да не е съизмеримо с това на мъжете-политици, но това, което тя е успяла да си извоюва, е плътно и видимо. Доколкото вече няма квоти, няма определяне от едноличен ръководител и посочване кои жени могат да бъдат допускани до политиката и кои не, вече в много голяма степен това е въпрос на отделните партийни, а те вече са в една немалка степен колективни ръководства. Към жената няма снизходителност и опрощаване на грешките. Аз си мисля, че постепенно ще се привиква към едно равнопоставено присъствие на жените в политиката. Те няма да бъдат гледани нито като задължителен придатък, за да отговорим на съответния международен документ примерно, а ще бъдат една реална част дори и заради това, че партиите вече трябва да печелят гласове. Жените са половината от гласоподавателите. Те естествено, потенциално търсят да се видят представени. И без да отричам и правото, и способността на мъжете да защитават някои чисто женски теми, нормално е да се очаква, че жените най-малко ще имат по-будно съзнание, развито чувство за ангажимент по тези въпроси. Аз мисля, че като цяло това развитие е положително. Разбира се, трябва още да отвоюваме терен в съзнанието, в представите, но това иска още повече време.”

„Вашата представа за ролята на жената в пленарната зала и комисииите?”

„Мисля, че сме по-прецизни, по-добросъвестни по нагласа, по правило. Жената е по-педантична дори. Иначе народните представителки са много различни. Често пъти казваме: да, жената трябва да влезе в политиката, за да внесе хармония, омекотеност, здрав разум, но това не е непременно правило. Знам случаи, в които има по-екстремни, по-крайни изказвания на жени – народни представителки, но това също влиза в тази широка палитра от индивидуалности, която в крайна сметка трябва да бъде един парламент. По отношение на добро съвестност, педантичност, пак казвам, ние сме най-малко една крачка напред.”

„В каква степен разчитате на неправителствените организации?”

„Разбира се, аз ще кажа любимото си определение за добро управление: за мен то е един триножник, в чийто връх се събират неправителствени организации, законодателна и изпълнителна власт. И трябва да се постигне обща точна работа на тези, които иначе в основата си са ясно разграничени. Дейността им, целите им трябва да водят до този фокус. Тогава има едно добро управление, според мен. За съжаление у нас все още няма достатъчно легитимиране (много внимателно подбирам думите си) на оценките на експертните разработки, мнения и становища... Законът за детето е първият случай, в който ние ги събираме, пак ще кажа, в един триножник. Но това стана само заради добрата индивидуална воля. Все още няма формален ангажимент нито от правителството, нито от парламента, да включат неправителствени организации на формален принцип при вземането на този тип решения.”

Г-жа Донка Дончева – парламентарна група на Демократичната левица.

„Как се промени работата на жените в сегашния парламент?”

„Преди два месеца Петя Шопова предложи да се направи женски дискуссионен клуб. Жените от всички парламентарни групи участваха. На първата среща с приоритет поставихме темата за децата. Грижата за децата от бившия Източен блок много сериозно притеснява международните институции, които се занимават с това, макар че България е на 136-о място по заболяемост. Нас ни притесняват и проблемите с възпитанието, образованието и най-важното много нерешени проблеми по линията на правната система. Другите проблеми са насилието над жената, социалните и т.н. Така ще има може би около 10 теми, които ние ще обсъждаме. Бяха поканени и присъстваха най-малко 30 неправителствени организации с най-голямо влияние в страната. Още в XXXVII НС мислехме за едно женско лоби; то не можа да заработи, защото няма да крия критиката към социалистическото правителство, което не можа да предложи една група закони, които една група жени, включително и социалистки, лобирахме да намерят място в дневния ред на парламента. Ставаше дума за промяна на условията, свързани с осиновяването на деца, и др. Много активно в него се включиха и международниците в лицето на г-жа Анастасия Мозер и г-жа Елена Поптодорова, които имат възможност. Тези четири законопроекта по отношение на детето, които се внесоха в парламента, са изработени с помощта на неправителствени организации. Законопроектът на г-жа Елена Поптодорова включва най-доброто от европейската законодателна практика.”

„Каква е ролята на жените сега, как се е променила тя?”

„Мисля, че има промяна в ролята на жените, които като депутатки се включват в работата на Народното събрание. Първо, защото всички са преминали през едни много сериозни критерии. Те при всички случаи трябва да отговорят на изискванията на техните партии. Но липсата все пак на парламентарен опит дава някакво основание за оправдание. Едва ли първият парламент беше най-добрият избор. Разбира се, жените юристки се открояваха, защото имаха възможност да се включат в конкретна работа на НС. Аз смятам, че в следващия парламент независимо от това, че плува процентът на участие, тяхното присъствие ще бъде по-осезателно. Мога да кажа, че те участват на равни начала с мъжете. Жените трябва да се включат по-активно в чисто мъжки дейности. Само две жени от този парламент ни представят зад граница – г-жа Анастасия Мозер и г-жа Елена Поптодорова. Всички други работим с конкретните проблеми в България. Знаем, че нашето законодателство ще се приравни към европейското. С други думи, идвайки в парламента, малко се знае за методиката на парламентарната дейност. В историята на страната жените винаги са били по-активни независимо от това, че в парламента не може да се открие тяхната роля. В комисиите гледната точка на жената е позадълбочена, някак си по-майчина. На срещите с избиратели присъстват повече жени и много трудно, много мъчително е, когато не можем да отговорим на десетки техни очаквания. Ролята на жената се повишава, но и очакванията по отношение на нея са завишени. Нито един социален закон не е минал. Приехме закона за инвалидите, но той не работи. Трябва да изследваме ефекта на законите, свързани

с големи феминизирани зони на обществото, като образованието, охраната на труда и др.

„Какво мислите за квотния принцип?“

„Мисля, че България не бива да страни толкова много от тази практика. Сега не е застъпена и странното е, че въобще не се поставя този въпрос. Самите жени не от скромност не са го поставили. Но може да се мисли за корекция на правилника на НС за следващия период. Ако заработи парламентарният клуб на жените, може и да се постави този въпрос. 12% жени не е съвсем малко, но не е и много.“

„Имате ли представа колко законопроекта са внесени от жени?“

„Мисля, че не са повече от 5–6. Едно 10% от проекто-законите са от жени. Може да са малко на брой, но да покриват огромно пространство, което обществото очаква да бъде променено. От всички внесени законопроекта само един е разгледан. Процентът на предложенията от жени при обсъждане на законопроекта е по-висок, защото те са по-активни.“

Жената е постигнала много в своята политическа и парламентарна реализация, но има да навакхва още много неща. Смяната на една система с друга е трудна работа, която предполага повече усилия и напрежение. Жената трябва да се включи по-активно в тези промени, с повече свои представителки в изпълнителната и най-вече в законодателната власт, за да създаде по-добри условия, по-добра законова база за своя собствен просперитет, за тоя на децата и семейството.“

Анализираните данни и мнението на парламентаристките показват повишаващата се роля на жената в обществения живот на страната, нейния висок професионализъм, отговорността ѝ към обществото и семейството. Демократизацията на обществото изравнява условията за професионалната и творческата реализация на двата пола, дава самочувствие на жената, стимулира я към по-голяма активност. Само в условията на равнопоставеност тя би могла да покаже своите качества, участвайки успешно в решаването на всички проблеми, засягащи нея лично, децата ѝ, семейството или обществото.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Народни представители от Шестото народно събрание на Народна Република България. С., Издателство на НС, 1974.
- Народни представители от Седмото народно събрание на НРБ. С., 1977.
- Народни представители от Осмото народно събрание. Наука и изкуство. С., 1982.
- Девето народно събрание. С., 1987.
- Депутати от Седмото велико народно събрание. С., Издателство Стандартизация, 1990.
- Тридесет и седмо народно събрание на Република България. Народни представители. Издателски център към НС, 1997.

Жената в един български вестник

Филипина

Филипова

Тази статия има за цел да проблематизира начина, по който масмедията използват езика, за да отразят чрез него присъствието на жената. Нейният основен аргумент произхожда от постановката, че „езиковата употреба не може да се разглежда като неутрална, не-ценностно натоварена и необременена от „ъгъла на изказ“¹. Постросна е върху ограничено по обем изследване, опитващо се да установи и очертае тези привичности в езиковата употреба, които, макар и възприемани автоматично от носителите си, всъщност разкриват социалните отношения и идентичности в едно съобщество.

Друга цел на настоящата работа е да изследва до каква степен вече направените наблюдения върху „език и пол“ са приложими към българската ситуация и ако това е така, по какъв начин се вписват в нея. Подобна задача поражда въпроси, свързани с ролята на жената в българското общество и социалните очаквания, предявени към нея и проявени в езика.

Идеята за всепроникваща идеология, насочена към маргинализацията на жената чрез многообразие от езикови практики, не е ни най-малко нова. Още през 70-те години изследванията върху сексисткия дискурс бележат своя бум. По-голямата част от тогавашните разработки са описателни и разглеждат предимно езика на медиите. Най-разпространените журналистически принципи, извлечени от Джийн Уорд, обобщават в сбит вид типичните езикови употреби, популярни и до днес².

1. Всички хора са мъже до доказване на противното.
2. Идентичността на жената се определя от взаимоотношението ѝ с мъж (мъже).
3. Външността на една жена винаги предизвиква коментар независимо от това, дали тя възплава, или отрицава разпространения стереотип.

¹ Simpson, P. *Language, Ideology and Point of View*. London and New York, Routledge, 1993, p. 176.

² Цит. по: Lee, D. *Competing Discourses: Perspective in Ideology in Language*. London and New York, Longman, 1992, p. 111.

4. Назоваването на една жена чрез името ѝ е почти излишно – тя би могла да бъде идентифицирана просто като „съпругата му”.
5. След брака мъжът си остава мъж, а жената се превръща в съпруга.
6. Домакинството и отглеждането на деца не бива да се разглеждат като работа.

Отдавна е установено и че определени лексически единици, утвърдени форми на обръщение, а дори и граматически структури подсилват неравенствената бариера между половете. Примерите в английски език биха включили морфологическото маркиране на форми, сочещи към извършител на действието от женски пол (*actress, usherette*), наличността на повече сексуално пейоративни термини, назоваващи жени, както и печално известната обобщителна употреба на местоименията от мъжки род³.

Интересен е спорът, дали явления от подобен тип трябва да се отнесат към модела „езикът отразява обществото”, където те ще се интерпретират като прояви на обществено приети възгледи, или е желателно да бъдат дискутирани в рамките на езиковия детерминизъм, който постановява, че начинът, по който възприемаме света, се определя от езика, който използваме. Според феминистки настроените учени езикът не е пасивно огледало. Твърдението им е, че той всъщност активно (въз)произвежда нагласите, свързани с относителния статут на мъжкото и женското.

Тук разглеждам набор вестникарски текстове, извлечени от изданията на в. „Нощен труд” от периода 29 ноември–7 декември 1994 г. „Нощен труд” бе избран като вестник, който не се занимава изключително с политика, а същевременно не изпада във вулгарната крайност на порнографията, езотеризма и разюзданата клюка. Основната насоченост на изследването е не към езика на пресата, а към езиковите практики, заложили в привидно тривиалното и широко популярното.

Всички текстове потвърдиха наблюдението на Фаулър за „света, представен от популярната преса [като] културално организиран набор от категории”⁴. Както можеше да се очаква, индивидуалните референции към жени изобилстваха с персо-

³ Cameron, D. Demythologizing sociolinguistics: why language does not reflect society. – In: Joseph, J. and Taylor, T. Ideologies of Language. London and New York, Routledge, 1990.

⁴ Fowler, R. Language in the News. Discourse and Ideology in the Press. London and New York, Routledge, 1991.

нални детайли като възраст, местоживеене, професия и външен вид. От всички тях обаче професията излезе честотно на преден план. Жените бяха определяни основно чрез работата си. Очерталият се преобладаващ модел е Професия + Лично име + фамилия (напр. *репортерката Сандра фий, певицата Маргарита Хранова, ТВ журналистката Ива Дойчинова, майсторките тъкачки Мариана Димитрова и Райна Гечева* и т.н.).

Външният вид, от друга страна, бе разпалил репортерските страсти по ярък, живописен (и на места откровено пренебрежителен) изказ. Жените бяха обрисувани или чрез общата им привлекателност (*сексапилната водеща, чаровницата, жената-дете, плътта на Бетина, младо маце, най-малката жрица на любовта, люмичетата*), или чрез привлекателни части на тялото им. Учудващо бе, че най-често подчертаваният телесен атрибут бяха не гърдите или краката (традиционни символи на женския сексапил от екрана), а цветът на косата. Блондинките бяха отделени като подчертано по-привлекателни от брюнетките: *русата муза* (единствена референция към съпругата на млад художник, спомената като източник на вдъхновението му), *русото гадже, русата чаровница* и т.н.

Друг фактор, направляващ осезаемо идентификацията на жената, бе ролята ѝ като мъжко притежание. Следното заглавие обобщава чудесно различните прояви на тази тенденция: *На Димитровградския пазар можеш да намериш от зимнина до авточарк втора употреба, от стара кола до нова булка. На цени по-ниски от тези в магазините (без конете и булките, естествено).*

Всеки текст, коментиращ мъжко-женски отношения, назоваваше жената-участник твърде унижително. Един кратък репортаж например разказва за това, как 28-годишният Форест Фулър „не могъл да понесе изневерите на 20-годишната си приятелка” и затова я убил по особено жесток начин, след което позвънил на майка ѝ със съобщението, че е готов да се ожени за трупа, а майка ѝ може да изпрати брачната халка по пощата. Заглавието гласеше: *Отчаян мъж иска сватба с мъртва изгора.*

Освен че определя убицеца с простичкото „отчаян мъж” (първоначалната ми реакция бе да предположа, че мъжът е отчаян, защото е загубил любимата си по независещи от него причини), заглавието назовава жертвата с дума, която поради литературните си и старовърсмски отсенки днес се употребява в предимно хумористичен контекст. Имплицитното послание следователно омаловажава деянието и поставя ударение върху факта, че светът е все още пълен с ексцентрици (отчаяни

мъже?), които звънят на майките на приятелките си с предложения да изпратят халка за пресния труп на дъщеря им.

Жената като мъжко притежание е преобладаващ модел и в текстове, които не обсъждат интимни отношения. Така например в дълга статия относно тричасовия разговор на президента Желев със събеседница ние научаваме за жената единствено, че това е г-жа Слабакова, а личното ѝ име е Йорданка. За повечето читатели тази оскъдна информация едва ли би означавала много, освен ако не свържат името с известния български актьор и политик Петър Слабаков. Дори асоциацията да е правилна, пак остава загадката, защо г-жа Слабакова е толкова значима за президента и каква е целта на техния тричасов разговор (или пищна трапеза, ако трябва да бъдем по-точни).

Не е чудно тогава, че множество жени (особено омъжените за знаменитости) са упоменати просто като съпруги или нежни половинки. Струва си да се прочете по-внимателно текстът относно семеен скандал в Сандански. Той разказва как една жена намира мъжа си с любовница (тя пък се случва кметица на едно от малашевските села) в разгара на сексуален акт върху семейния диван (думите, назоваващи кметицата, са отделени шрифтово): *Благоверната ... съперницата ...кметицата ...половинката му...възмутената съпруга ...голата кметица-съблазнителка... сексапилната управничка ...съпругата си.*

Лесно се забелязва, че съпругата е имплицитно хуморизирана, докато любовницата е представена като обединяваща сексапил и власт (общественото положение е получило забележимо ударение). Следователно самият подбор на езикови средства превръща възмущението на съпругата в смешен, тривиален и до голяма степен безсилен акт.

В обобщение може да се каже, че езиковите практики на „Нощен труд“ очертават два налагащи се модела: жената се определя или чрез професията си, или чрез статута си като обект на мъжко притежание/желание. Привидното несъответствие между идентификациите като „сладурана“, от една страна, и „майсторка-тъкачка“, от друга, е много интересно и би могло да се отнесе към ефекта на социалистическата пропаганда от българското недалечно минало. Не е учудващо, че българските вестници автоматично приемат факта, че жените работят и не отстъпват на мъжете в професиите си. Нека си припомним, че само допреди пет-шест години работата бе безусловно задължение на българския гражданин независимо от пола му. Образът на работещата жена (особено на полето и във фабриката) можеше да се види навсякъде, за да изпълва сърцата с

гордост от независимия статут на българката. Откритите разговори за женската сексуална привлекателност се считаха за проява на буржоазен вкус, влизаш в разрез със социалистическия морал.

Интересното е, че пропагандният модел *работеща жена* бе съчетан с идеализираните модели на *жената – добра домакиня*. На жената се препоръчваше да надмине мъжа на работното място, но да му угажда у дома. Едва ли е необходимо да се отбележи, че подобни очаквания от страна на обществото само подсилваха стереотипи, установени в региона от векове.

И двата модела – *работеща жена* и *жената – добра домакиня*, бяха идеологически в основата си. Те бяха структурирани около идеята за работливата и грижовна (следователно покорна) гражданка. Анализът на текстове, отразяващи по един или друг начин процеса на демократизация в българското общество, показва, че докато първият модел е все още запазен, то вторият претърпява радикална промяна при новите социални и политически условия в страната. Днес се подчертава женската привлекателност в качеството ѝ на сексуален стимулант и желано притежание. Домакинята се стопява на заден план и се превръща в задължителен (често скучен) придружител.

Наистина жената и мъжът присъстват в езика по различен начин. Мъжете рядко биват определяни като мацковци, гаджета или блондини. Жените напротив. Семейното положение на мъжа си остава неоразлично чрез обръщението „г-н“, докато жените на „Нощен труд“ са задължително госпожици или госпожи. И щом напуснат професионалната си сфера, се превръщат или в изкусителки, или в съпруги и нежни половинки. А това е някак тъжно.

Феминизъм и равноправие в българския XX век

Красимира Даскалова

Настоящото изложение няма претенцията да дава изчерпателна картина на идеологическите спорове и политическия активизъм¹ около решаването на „женския въпрос“. То е по-скоро опит да се поставят някои въпроси (и предизвикателства) към родната социална история; да се щрихират идейните противоречия между различните радетели на женската еманципация в България и да се потърси отговор на въпроса, какъв е образът на „равноправката“ (феминистката) в най-новата ни история; да се аргументира мнението, че историческият и съвременният негативизъм, с които в България се посреща терминът „феминизъм“ (или „феминистка“), в най-голяма степен са свързани с очакванията на едно патриархално колективно съзнание по отношение на мястото и ролята на половете в обществото; че въпреки половинвековната комунистическа пропаганда (а може би и тъкмо поради нея) най-дълбоките патриархални нагласи в обществото са непокътнати, а изплувалият днес войнстващ неоконсерватизъм е всъщност дълбоко прикритият и непреодолян традиционализъм; че с участието си в неоконсервативния дискурс жените увековечават собственото си подчинено положение, илюстрирайки идеята на Фуко, че

¹ Движението за женска еманципация и равноправие в България носи различни имена в отделните етапи от развитието си. Като най-обхватно (и може би затова най-разнолико) се налага понятието „феминизъм“. Този термин се употребява както за означаване на женския активизъм, така и за назоваване на теоретичните и идеологическите текстове, които го подготвят, анализират и осмислят. Според енциклопедията на братя Данчови (Д а н ч о в, Н. Г., И. Г. Д а н ч о в. Българска енциклопедия. Т. 2. С., с. 1585) под феминизъм се разбира „идейно движение, което цели да даде на жената възможност да упражнява обществена, политическа и стопанска дейност наравно с мъжа“. Това определение наистина включва различните аспекти на българското женско движение в периода 1901–1944 г. Едно по-съвременно определение би наблегнало върху стремежа на феминизма да промени отношенията на доминация между половете и съществуващите обществени структури на господство.

вероятно нито едно господство не се осъществява без елемент на съгласие и свобода на избора от страна на подчинения².

Идеята за подобряване на позицията на жените в обществото е доста стара. Тя преминава през различни перипетии и в различните исторически епохи има своите различни акценти, като се започне с усилията за утвърждаване на женската хуманност на ранните европейски еманципаторки (от Кристин дьо Пизан³ и Мери Уолстоункрафт⁴) и се стигне до утвърждаването на правното и политическото равноправие между половете. Женската политическа активност е особено стимулирана от промените, настъпили в Европа (и Америка) в края на XVIII в. Идеите на Просвещението и на Великата френска революция за естествените права на човека и гражданина, лозунгите за братство и равенство катализират формирането на женско самосъзнание, създават чувство за общност на жените най-вече след изключването им от групата с привилегирован статус – „граждани“⁵. Една от активистките на женската еманципация в началото на Новото време – францужойката Олимпия дьо Гуж, завършва на гилотината само защото е дръзнала да помисли, че Декларацията за правата на човека и гражданина, провъзгласена от революцията през 1789 г., се отнася и за жените. Следващият XIX век е свидетел на многобройни търсения и опити за канализиране на женския протест в отделните европейски държави – протест, в който се ражда модерното женско движение в Европа и Америка. Издигани са искания за образование и допускане на жените до по-високите етажи на образо-

² Foucault, M. *Surveiller et punir*. Paris, Gallimard, 1975, 31–34, 137–143, 217–219, 223–225.

³ Кристин дьо Пизан (1365–ок. 1430 г.) е първата жена, участвала в литературно-философския дебат „спорът за жените“, започнал в началото на XV в. Една част от участващите – най-вече мъже, противопоставят двата пола и защитават тезата за непълноценността на жените; други утвърждават равенството им, а трети започват да проповядват превъзходството на жените. В книгата си „Градът на жените“ К. дьо Пизан настоява, че по-ниското образование и по-малките умения на жените в сравнение с мъжете са създали илюзията за тяхното неравенство.

⁴ Докато Кристин дьо Пизан пледира за по-добро образование на жените-аристократки, М. Уолстоункрафт (1757–1797) в книгата си „*Vindication of the Rights of Women*“ става защитник на безплатното и всеобщо първоначално образование на двата пола и призовава френското правителство да създаде нова система за образование на жените.

⁵ В България (както навсякъде по света) именно в процеса на ограничаване достъпа на жените до публичната сфера (след създаването на независима българска държава) се засилва тяхното усещане за съпринадлежност към женския пол, т.е. женската идентичност, в отговор на процесите на негативно

вателната система (колежи, университети), за изравняване на девическите и мъжките училища по програми и продължителност, (дори) за създаване на смесени училища за двата пола, за гарантирано право на труд (най-вече в свободните професии), за равнопоставяне в наследствено-семеините отношения, искания за равни граждански и политически права с тези на мъжете и т.н. Европейското женско движение (или по-точно движения) се оформя под влияние на просвещенски, либерални и социалистически (и утопически⁶) идеи. В дългата си история то носи различни имена: женско движение, движение за освобождение на жената, движение за женска еманципация, борба за женски права, феминистко движение, суфражистко движение, социалистическо женско движение и пр. Основните разграничения в повечето случаи са между буржоазното феминистко движение и социалистическото женско движение⁷. За разлика от социалистките-феминистки⁸, които схващат своята борба като част от революционните усилия за освобождение на работническата класа от гнета на капитала и които афишират обвързаността

привилегироване, протичащи в рамките на патриархалното следосвобожденско общество. Въпреки че в Търновската конституция няма текст, изрично изключващ жените от категорията на „гражданите“, по традиция женският пол е лишен от правото на политически вот и редица други привилегии, предвидени за „гражданите“. Вж. по този въпрос: Джидрова, М. Исканията на българката. С., 1912, 17–20; Иванова, Димитрина. Време ли е да се дадат изборни права на българката. С., 1919; също Стрезов, Кръстьо. Жената в България, СССР и Германия (Правно положение). С., 1941, 5–10. Така че в следващите десетилетия на свободно държавно развитие жените, обединени в различни женски организации (БЖС, съюз „Равнопоставяне“ и пр.) е трябвало да се борят не срещу закона, а срещу традицията, отреждаща им единствено ролята на майки, домакини и съпруги.

⁶Карл Маркс открива връзката между социализма и феминизма в утопическия социализъм на Шарл фурне.

⁷Една от историчките на феминизма – Олив Банкс, очертава три етапа в развитието на модерната феминистка идеология и движение: първият етап (1840–1870, ранни години) съдържа евангелския принос към феминизма, кампанията за равни права (основаваща се на просвещенските идеи) и очертава връзката между феминизма и социалистическата традиция; през втория етап (1870–1920, т.нар. златни години) се цели провеждането на морални реформи, издигат се идеалите за женско превъзходство и за защита на слабите; на дневен ред се поставя въпросът за извоюване на изборителни права за жените. Следва пауза между 1920 и 1960 г. От 60-те години на нашия век започва третият етап, възвращащ традицията за извоюване на равни права (във всички области). Оформят се отчетливи модификации на феминистката идеология, свързани с различни социални групи. По-подробно за това вж. Banks, Olive. *Faces of Feminism. A study of Feminism as a Social Movement*. Oxford, 1981.

⁸Трябва да се подчертае, че някои от социалистическите женски движения в Европа (тези в имперска Германия и в България например) категорично отхвърлят термина „феминистка“ (с който те означават само еманципаторките

си с пролетарските партии, буржоазните феминистки пледират за независимост на женското движение от либералните и центристките партийни централи и за подобряване положението на жените в рамките на тогавашното капиталистическо общество, без извършване на социална революция. Въпреки общите им корени и толерантния тон в техните отношения до края на XIX в., от началото на нашето столетие нещата съществено се променят

Преди да бъдат разгледани собствено еманципаторските идеи и дейността на българските социалистки и буржоазни феминистки (и техните взаимоотношения), които са от първостепенна важност за формиране имиджа на българските „равноправки“, ще бъде направен опит за щрихиране на господстващите в края на XIX и първата половина на XX в. виждания за мястото на българката (и жената въобще) в тогавашното традиционно общество.

Идеята за еманципация на жените в България има своите корени в женското движение през епохата на националното Възраждане и дейността на първите женски просветно-благотворителни дружества¹⁰. След началото на независимия политически живот и организирането на българската буржоазна държава, отделни интелектуални кръгове и политически групировки активно пропагандират европейските еманципаторски идеи и пледират за промяна на традиционните стереотипи и нагласи в обществото спрямо жените. Най-последователни в

от средните класи). Имайки предвид целите и задачите на социалистическото женско движение обаче (освобождение на жените и извоюване на пълно равноправие в бленуваното от тях общество) и отчитайки необходимостта от подреденост при осмисляне на хаотичното минало, си позволявам да назовавам с този термин и социалистките. Така че „социалистически феминизъм“ и „социалистки-феминистки“ са термини, обслужващи настоящия анализ, а не са термини, употребявани от участниците в тогавашните събития. Специално за българските социалистки „феминизъм“ (особено след 1903 г.) е равнозначен на „сепаратизъм“.

⁹Степенатана класова враждебност на еманципаторките-социалистки към „буржоазните феминистки“ в най-голяма степен е заложена в политиката на отделните социалистически движения. По този въпрос вж. Boxer, Marylin J. and Jean H. Quataert. The Class and Sex Connection: An Introduction. – In: Socialist Women. European Socialist Feminism in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Ed. Marylin J. Boxer. New York, Elsevier, 1978, 1–18.

¹⁰Вж. Паскалева, Виржиния. Българката през Възраждането. С., 1984; Чолакова, Маргарита. Българското женско движение през Възраждането. С., 1995; Жените и българската книжнина през Възраждането. – В: Училищната книжнина в България през XIX век. Съст. Анна Илиева. Пловдив, 1995, 133–139.

това отношение са българските социалисти и социалистки”. Модерните им за времето възгледи срещат осъждане от страна на родните традиционалисти, за които проповядването на равноправие в България е излишно, тъй като и в рамките на народната култура у нас съществувала еманципация между половете. Социалистите (титлувани „лъжлива и фатална интелигенция”) са обвинявани в разпространението на незрели и несъответстващи на българските условия идеи¹². Типичните страхове на консерваторите (като групирани около в. „Родолубец” например) са породени от усилията на „образования свят” в България да въведе „Правата на жената”. За тях равноправието носи само злини, излизането на „жената от сферата на дома и объркването ѝ в боричканията и борбите на обикновените житейски работи я е направило евтина и непочтена”¹³, а участието в гласоподаването, законодателството и държавните служби са неприлична авантюра за жените. Българката, според традиционалиста (в случая и „родолубец”), не трябва да напуска женската сфера – дома, тя трябва да бъде майка, сестра, съпруга, да възпитава децата си и да не се „обърква с видните поприща на живота”¹⁴; най-пристойно за нея е онова възпитание, което развива „вродените свойства на жената”, а всичко, което я отбива от майчинските ѝ „свойства”, е унижение за нея и тя трябва да го избягва¹⁵. Всяко отклонение от горните предписания е дело на влиянието на криворазбраната европейска цивилизация, която застрашава „дома и семейството”, а палмата на изграждането и разрушаването на домовете, според това мнение, се държи почти изключително от жените. „Тяхното послушание към простодушието и чистотата или тяхното обладаване от надутата вироглава цивилизация решава домашний въпрос”¹⁶. Мястото на жената е в дома – счита „родолубецът” – да се грижи за възпитанието на децата и да

¹¹ За началото на социалистическата пропаганда за женска еманципация вж. единственото по рода си изследване на Радка Брадинска „Зараждане и оформяне на женското социалдемократично движение в България (1885–1915)”, С., 1969, специално е. 9–73.

¹² Вж. например в. „Свобода”, № 501, 9 апр. 1891; № 502, 10 апр. 1891 и № 503, 12 апр. 1891.

¹³ Еманципацията на жената. – Родолубец, XI, № 79–80, 17 февр. 1898, 317–318; № 81–82, 24 февр. 1898, 326–327.

¹⁴ Сферата на жената. – Родолубец, XI, № 40–42, 12 авг. 1897, с. 162; № 43, 19 авг. 1897, 171–172.

¹⁶ Ролята на жената при градине дом. – Родолубец, XI, 1897–1898, № 2, 14 февр. 1897, 7–8; № 3, 21 февр. 1897, 11–12.

създава „нещата за дома”. Тя трябва да подготвя момчетата за училище, а момичетата – „как да употребяват иглата и куката”. Българките няма защо да си губят времето с теоретични познания – това са европейски моди, непригодни за нашите условия. И тъй като на жената в България още дълго време ѝ предстои да изпълнява „почти изключително” длъжностите на „дъщеря, съпруга и майка”, то и „училищното ѝ възпитание трябва да е приспособено да я подготвя за такивата ѝ длъжност”¹⁷. Позволих си да се спра толкова подробно на мнението, застъпвано от в. „Родолубец”, тъй като в общи линии горното изложение съдържа основните идеи и аргументи на традиционалистите, оспорващи индивидуалистките образователни и духовни стремежи на българските жени и техните политически аспирации¹⁸.

В течение на хилядолетната човешка история и не без „приноса” на християнската традиция е създаден (най-вече от доминиращия пол) единен и аисторичен образ на жената – като същество природно, естествено, притежаващо много малко от типичните за човека (мъж) черти, същество интуитивно, суетно, лъжливо, глупаво и зло, заето с дребни интриги и чувствени наслади, лишено от трайни духовни интереси. Най-дълбоките ментални нагласи на българите упорито съхраняват тези вековни предразсъдъци за интелектуалния капацитет и роля на жените. Горната констатация подсказва защо след Освобождението и след десетилетия еманципаторски усилия в българското общество продължава да доминира традиционното виждане за естествената (природна) мисия на жената и нейното

¹⁷Девическото възпитание. – Родолубец, I, № 30, 7 ноем. 1889, с. 236.

¹⁸Цитиранитередове, писани в края на XIX в., като че ли заличават еманципаторската активност на възрожденците и усилията на редица представители на интелигенцията като Станка Николица Спасова-Еленина, Неделя Петкова и Станислава Балканска, на Йорданка Филаретова и Евгения Кисимова, на Анастасия Димитрова, Рада Киркович, Царевна Миладинова, Анастасия Тошева, на просвещенци като Константин Фотинов, Петър Берон, Александър Екзарх, Петко Р. Славейков и др. Изниква въпросът, дали възрожденската епоха не е подготвила само подмяната на една йерархична структура (османската държавна власт) с друга (българската патриархална държавна администрация), в която мястото на жените в социалното пространство остава непроменено. Сблъсквайки се с подобни мнения, се питаме дали всъщност е имало общо *Българско* възраждане и *българско* Освобождение или Възраждането, Освобождението и обновлението засягат само позициите на българските *мъже*. В западната историография този въпрос също се поставя по отношение на Ренесанса, вж. Келли, Joan. Did Women Have a Renaissance?

–In: *Women, History and Theory: Essays of Joan Kelley*. Chicago, University of Chicago Press, 1984, 19–50.

място в обществото, а непривлекателният и карикатурен образ на социалистките (те са първите, които започват следосвобожденската пропаганда за „освобождение на жените“), на „равноправки“, „еманципаторки“, „суфражистки“, „феминистки“ доминира в тогавашното културно пространство. Удобството на старата обществена йерархия, сигурността, която тя гарантира за мъжките властови амбиции и позиции, от една страна, и неизвестността, конкуренцията и неизбежните социални размествания, които вещае женската активност, от друга, обясняват недемократичните действия на правителството¹⁹, крайното отрицание, ретроградните изявления и коментари по „женския въпрос“ дори на безспорни интелектуални авторитети. В тази патриархална култура всяка претенция за духовна еманципация, за по-добро образование, за равно социално положение с това на мъжете среща сарказма на привилегирования пол²⁰. Ето как сатиричното перо на Стоян Михайловски оплаква безвъзвратно отишлата си турска епоха:

Жена не дръзваше да прогласява
Еманципация от дълга женски;
Мома не смияше да изявява
Наклонност към слободности ергенски...²¹

¹⁹ Презцелия следосвобожденски период на развитие българските управници предприемат редица дискриминационни мерки срещу равнопоставеността на жените в обществото. Ще посоча само някои от тях: поддържането на непълни девически гимназии с програми, различни от мъжките, им дава формално основание чак до началото на ХХ в. да отказват на жените достъп до висшето училище в София (основано през 1887 г.); в стремежа си да ограничат конкуренцията на жените в учителската професия прокарват например закон за уволнение на омъжените учителки с определен трудов стаж (да не говорим за по-ниското заплащане на жените-учителки); редица правителствени разпоредби поставят в неблагоприятно положение и чиновничките; десетилетия наред държавната политика не позволява дипломираните юристки да упражняват адвокатската професия; законодателството и образователната политика по всякакъв начин утвърждават авторитета на мъжа над жената, на бащата над майката, на брата над сестрата. По този въпрос вж. Даскалова, Красимира. За историята на жените в България. – В: Обща и приложна културология, 1995, № 2.

²⁰ Четенетона предлаганите по-нататък текстове не претендира за „обективност“ и „истинност“. То е само опит за представяне на една феминистка интерпретация на отделни събития и идеи от недалечната ни история. При липсата на изследвания за историята на четенето в България обаче е трудно да се говори за влиянието и рецепцията на тези идеи от тогавашните български читатели, трудно е да се прецени до каква степен те са подхранвали традиционализма и патриархализма или са били в конфликт с модерните еманципаторски идеи, прокарвани от някои представители на интелигенцията.

²¹ Михайловски, Ст. Сатири. I. Нашите писачи и газетари. С., 1893, с. 3.

На женските искания за всеобщо изборително право на всички български граждани Михайловски с носталгичен гняв пита:

Кой дързостта би имал на мегдана,
Да викне: „И девойки депутатки
Защо да няма в нашите събрания?“
Туй се чете в брошурки две десетки ...²²

Тези брошурки, твърди Ст. Михайловски, са преведени на български „се пак от онези неодялани даскалетинки, които денонощно си въвират носа в общоевропейското книжовно гюбре!“ По повод „глупешките беседи“²³ на Август Бебел (немски „изступленик, книжовен лунатик“) четем:

Август Бебел, тоз скептик прорицател.
Свобода на жените прогласява;
И скоричко, наш някой глуп драскател
На Август Бебел верен отзив става ...²⁴

Консервативните стракове на Михайловски (съвпадащи с хоризонта на очакване на масовия читател тогава) прозират и в други текстове, пророкуващи, че „женската еманципация води към изопачаване природата на жената“, че скоро след като „заживеят бурен извъндомашен живот, когато почват да взимат живо участие в обществените борби и стълкновения“, „когато захващат да мъжествуват“, жените губят „червенината на срама“, т.е. своята женска същност²⁵. Подобни (а ла Шопенхауер) женомразки възгледи на европеизираните традиционалисти, криещи се зад авторитета на западната наука и мненията на изтъкнати хуманитаристи, претендират да дават единствено верния отговор на въпросите за способностите, „дължностите“ и „природата на жената“. Ето какво твърди един безпардонен шопенхауерианец и социалдарвинист на страниците на авторитетното списание „философски преглед“ в средата на нашия век: „Личностното изграждане на жената представлява един кръг. То изхожда и свършва във възсъздателните й органи. Затова вместо мозъкът у нея се развива тазът. Вместо центъра на разума и отвличената мисъл у нея се засилва половото и то углъбява първичното.“ Жената е вечната майка-природа „с късите и дебели нозе, които й служат не толкова за

²² Пак там, с. 24.

²³ Издадени на български език под заглавието „Жената и социализма“.

²⁴ Михайловски, Ст. Сатири, с. 31.

²⁵ Михайловски, Ст. Неиздадени съчинения. Т.2. С., 1941, с. 150.

ходене, колкото за опора на широкия ѝ таз, приютил в себе си новия живот”. И още: „Главният душевен център у мъжа е неговият мозък. ... Главният душевен център у жената са нейните полови органи, с всичката първичност на техния характер... Мъжът живее чрез пола, а жената за пола.”²⁶

Не е случайно следователно, че поради разпространението на подобни възгледи за жената в българското общество доминира мнението за духовната незрялост и интелектуалния (но и физически) примитивизъм на българката, за неспособността ѝ да овладява високите етажи на образованието и науката. В този дух е и мнението на д-р Кр. Кръстев, очертаващо възможностите на българската студентка: „Научните качества на нашата студентка са значително по-слаби от тия на средния студент-юноша”, а нейните научни инстинкти „се отнасят към нейните инстинкти на жена като 1:9. Щом е тъй, естествено, никакво училище не може да унищожи биологическите инстинкти”²⁷. Тази авторитетна каблистика би била простима, разбира се, ако зад горното наблюдение стоеше някакъв сериозен анализ и опит за обяснение на различните постижения на студентите и студентките. Такъв анализ би очертал различията в програмите на девическите и мъжките училища и би изтъкнал главната причина, обуславяща незадоволителните постижения на студентките – колективният дух на едно традиционно, патриархално общество, отреждащо на жената ролята на родителка и възпитателка, домакиня и съпруга – „гений добротворен на къщното огнище, ангел живоносен на брачния живот, велемощна уредница на интимната семейна добротчина”²⁸. Такава роля е колкото скромна, толкова и унижителна. Вместо надменно да иронизира малките успехи на жените, добронамерената оценка би подчертала факта, че малко от тях са имали възможност за свободно развитие при идентични с мъжките условия. Необходимостта от създаването на еднакви условия за развитието на двата пола, от равнопоставеност в образованието (основно, средно и висше), от гарантиране на еднакви условия за професионален труд и равна възможност за обществена и политическа изява се артикулира именно от феминизма – от социалистически и от буржоазен тип. Преди идейното обособяване и организационното разделяне на двете течения в

²⁶ Минчев, Ал. Вечното неравенство между половете. – философски преглед, XV, 1943, № 1, 49–60. Сравни с писаното у Шопенхауер.

²⁷ Кръстев, Кр. Културен преглед. – Демократически преглед, № 16, 8 юли 1904, 378–381.

²⁸ Михайловски, Ст. Неиздадени съчинения, с. 150.

България техните лидерки действат съвместно в средите на образованите представителки на средната класа: учителки (много от тях вече социалистки), чиновнички, образовани работнички, малкото жени от свободните професии като адвокати и лекарки, на чиято подкрепа разчитат. За популяризирането на идеите за женска еманципация сред тези слоеве огромна роля изиграват преводите на феминистична литература, публикувани през 90-те години на XIX и началото на XX в.²⁹ В сп. „Дело“³⁰ под влияние на западноевропейското женско движение още в началото на 90-те години на миналия век (а по-късно и в „Женски глас“³¹) социалистките еманципаторки прокарват идеята за създаване на общ женски съюз. По това време те са на мнение, че разрешението на „женския въпрос“ може да стане отделно, независимо от другите социални проблеми на обществото³².

БСДП е първата политическа сила, формулирала искания, насочени към еманципиране на жените. В програмата ѝ от 1891 г. са залегнали следните задачи: всестранно развитие на жената, еднакво светско образование на двата пола, ликвидиране на неравноправието в семейството, осемчасов работен ден за работничките³³. След обединението на БСДП и Българския социалдемократически съюз през 1894 г. много от въпросите, засягащи жените, отпадат от новата програма. Може би именно елиминирането на „въпроса за жената“ в програмата на обединените социалисти създава възможност да се работи за организиране на единно женско движение в страната. Толерантността на различните представителки на жените (не

²⁹ Например преводът на класическия труд на Август Бебел „Die Frau und der Sozialismus“, публикуван в оригинал през 1879 г., появил се на български език през 1983 г. С не по-малко значение е и преводът на книгата на Лили Браун „Die Frauen und die Politik“, отпечатан през 1903 г. от издателство „Георги Бакалов“ във Варна. С голяма популярност се ползват и преведените от севлиевската социалистка Кина Мутафова (Конова) от руски език книги и статии, например „За освобождението на жената“ от И. Т. Тарасов (1890).

³⁰ Дело, I, дек. 1894, № 3, с. 222, 223.

³¹ Женски глас, № 4, 15 дек. 1899.

³² Любопитно е да се отбележи, че голяма част от еманципаторките-социалистки у нас са били привлечени към социализма чрез посредничеството на мъжете от техните семейства: съпрузи, братя, бащи. Впрочем тази констатация е валидна за всички европейски социалистически движения. Въпреки че в известна степен тази практика помага за по-бързото приобщаване на женския пол към идеите за социално равноправие, тя (в определени моменти) затруднява самостоятелните акции на жените.

³³ Брадинска, Радка. Зараждане и оформяване на женското социалдемократическо движение в България (1885–1915). С., 1969, с. 43.

на последно място обусловена от търпимостта между социалистическите фракции)³⁴ благоприятства създаването на Българския женски съюз (БЖС) през 1901 г. Още по време на Учредителния конгрес обаче стават явни идейните несъгласия между представените социални групи и се очертават бъдещите противоречия в БЖС и между БЖС и по-късно създадените женски организации. Оформят се двете течения: феминистко (наречено от социалистките „буржоазно“) и „пролетарско“ или „социалдемократическо“³⁵. Първото се стреми към изравняване правата на жените с тези на мъжете в рамките на тогавашното общество, то не претендира да „разрешава всечеловечески проблеми, а проблема своя частна“. Това течение залага на новия за жените индивидуалистичен дух – духа на самоопределението и самосъзнанието, който ги кара да почувстват себе си като индивиди, с естествени права и задължения към собствената личност. Представителките на второто течение не се интересуват от неравноправието между половете, а изтъкват на преден план класовата борба. Те разчитат на колективния дух и класовата солидарност на пролетариата. Езикът, използван от социалистките в тогавашния дебат, подсказва непримиримост не към крайната цел на движението – равноправието между половете, а към средствата и начините за постигане на женската еманципация. По страниците на партийния печат социалистките твърдят, че оглавяването от БЖС женско движение не ще разреши „женския въпрос“, че то цели да подобри само положението на едно женско малцинство. Особено остри стават нападките срещу БЖС и „буржоазните феминистки“ след като социалистките напускат (1903 г.) съюза. Последните, начело с Вела Благоева, жлъчно иронизират водените от Ана Съкъзова (Ана Карима) феминистки³⁶ и целта на Съюза, формулирана още в документите на неговия първи конгрес (1901 г.): „умственото и нравствено повдигане на жената и

³⁴До голяма степен толерантността между политическите партии (в това число и социалистическите) определя и търпимостта между различните крила на женското движение в България.

³⁵За характера на двете течения в Женския съюз вж. Цел, деятелност и стегнатост на съюза (реферат, държан на III конгрес от С. Йовчева). – Женски глас, V, № 5–6, 1 ян.1904, 2–11.

³⁶Вж. специално: Благоева, Вела. Същността на женския въпрос се състои в женския труд и неразделните с него граждански и политически права (Вместо програма). – Женски бюлетин, I, май 1902, № 1; Народната учителка в Женския съюз. – Женски труд, 1, 1904–1905, № 2, с. 46,48; Класово съзнание и феминизъм. – Женски труд, 1, 1904–1905, № 5, с. 178.

подобряване на нейното положение във всяко отношение”³⁷. Роля за изграждане на негативния имидж на феминизма през този период има сп. „Женски труд”, редактирано от Вела Благоева, но също и целият пролетарски печат от началото на века³⁸. Вероятно критиката на социалистите подтиква лидерките на БЖС на VIII конгрес през 1909 г. да уточнят характера и да преформулират целите на Съюза, а именно: феминистична (а по състав „надкласова” и „надпартийна”) организация с главна цел равноправие на българката. Създаването (в края на 1908 г.) на женския съюз „Равноправие” начело с Ана Карима (участват също Мария Джидрова, Сандра Йовева) е друга последица от засилената антифеминистка пропаганда на социалистите (встрани от противоречията в БЖС, които мотивират конституирането на новия женски съюз). Съюзът „Равноправие” се обявява за непосредствено и пряко участие на жената в делата на държавата, за равни с мъжа избирателни права и като цяло за формално равноправие на двата пола пред законите на страната в рамките на тогавашното общество.

В началото на века в патоса на антифеминисткото отрицание (подхранвано от патриархалните ориенталски нрави) се ражда и карикатурният образ на „равноправката” в България, олицетворявана от разведената учителка, сублимираща в политическа активност отсъствието на бленуваното и непостигнато семейно щастие. В този дух на интерпретация на феминизма Ст. Л. Костов създава образа на „мъжемразката” от едноименната си комедия. Главна героиня в пиесата е Андрофоба – разведена даскалица и ръководителка на „равноправките” („боркини за извоюване на пълната наша женска свобода”). Хиперболизираното „мъжемразство” на героините на Костов среща аплодисментите и на консервативните традиционалисти, и на идеологическите противници на буржоазния феминизъм – социалистите³⁹. Ироничният разказ обобщава основните положения на феминизма, така както ги вижда тогавашното

³⁷ Антагонизмът между представителките на „буржоазните” и на „пролетарските” жени в България особено се засилва след разрива между тесни и широки социалисти през 1903 г., потвърждавайки модела на зависимост между класовата непримиримост в политиката на европейските социалистически и женски движения.

³⁸ Вж. специално публикациите на си. „Женски труд” и сп. „Ново време”. Този въпрос засяга и Радка Брадинска (цит. съч., 107–125, 159–171).

³⁹ Идеите, които Ст. Л. Костов влага в репликите на „равноправките”, представяват коктейл от чисто феминистките искания на БЖС и на съюза „Равноправие”, от една страна, и на социалистическото еманципаторско движение, от друга. Особено пряко е засвидетелствано влиянието на социализма в използването на термини от неговата войнствена фразеология: борба, боркини, извоюване, враг/ове и т.н.

патриархално общество. Жените, симпатизиращи на феминизма, са лоши, нескопосани домакини, „зарязали къща и деца“⁴⁰; разведени мъжемразки, противнички на брака, но не и на „свободната“ любов⁴¹. Цялото дѣйствиѣ кулминира в „откритието“ за истинската природна същност на жената – глупостта, и в осъзнаването на най-висшата женска цел – майчинството и съпружеството⁴².

Около премиерата на „Мъжемразка“ (в Народния театър в София през март 1914 г.) в печата се разгаря полемика. В единия лагер са известни учени и общественици като Александър Балабанов и Асен Златаров⁴³, а в другия – видни писателки и общественички (Лидия Шишманова⁴⁴ например). Асен Златаров пише в отзива си, че по време на премиерата на комедията в Народния театър до него седал „високо интелигентен човек, един от водачите на партия, в чиято програма се иска пълно равноправие на жените“. Въпросният лидер се смеел така волно и високо, че заразявал всички около себе си. Заключениеето на Златаров е еднозначно – щом един „ратник“ на женската еманципация реагира така непринудено на активизма на „апостолките на суфражетизма у нас“, то какво остава за останалата публика в театъра (но и в обществото), която търсела „в похожденията на нашите равноправки“ само „тема за весел разговор“. За да бъде по-убедителен в негативизма си, Ас. Златаров привежда и авторитета на тогавашния нюйоркски кмет, автор на мнението, че „суфражетизмът в своите бурни прояви е неудовлетворена сексуална енергия, която вследствие на това взема екстравагантни форми“. Той цитира също позицията на Енрико

Фери, според която „всички физико-психически качества на жената са резултат от нейната велика биологическа функция – материнството“. Тези „авторитетни“ мнения са достатъчни на Златаров да обобщи: „И естествено, щом жената престава да дава отражение на тази функция в своите прояви, то тя изскача от релсите на нормалното и става пригодна плячка за фарса.“⁴⁵

⁴⁰ Костов, Ст. Л. Мъжемразка. Комедия в четири действия. С., 1914, с. 26, 75, 76.

⁴¹ Пак там, с. 14, 15, 31, 82.

⁴² „Всяка жена е родена да бъде Джулиета, а много от тях животът прави Андрoфоби, т.е. неудовлетворени, недоволни от мъжа и света същества“ (пак там, с. 80).

⁴³ Балабанов, Ап. Мъжемразката. – Слово, № 72, 3 апр. 1914, с. 1; Златаров, Ас. Мъжемразка. – Пряпорсц, XVII, № 83, 14 апр. 1914, с. 1.

⁴⁴ Шишманова, Л. Екскурс върху феминизма. – Свободно мнение, № 14, 1914, 267–268.

⁴⁵ Златаров, Ас. Цит. съч., с. 1.

Горните редове свидетелстват за рецепцията на еманципаторските идеи не само сред българските ориенталци, но и сред по-„напредналите“ западни общества. Дори в страна като Америка, където женското движение по това време е извоювало значителни успехи, идеите за равноправие на половете не се ползват с еднозначно тълкуване⁴⁶. Напротив, навсякъде по света (и в различни исторически епохи) силните и властимащите са се отнасяли с жестокост и (най-малкото) с ирония към исканията на подчинените социални слоеве⁴⁷. Така че патриархалната реакция на желанието за равноправие с доминиращия пол е по-скоро закономерност, която не би трябвало да предизвиква учудване⁴⁸. Голямото мнозинство от членовете и лидерите на социалистическото и работническото движение в света в началото на века също робуват на патриархалното мнение за женската непълноценност и за необходимостта от запазване на традиционните роли между половете⁴⁹.

⁴⁶Както пише американската историчка Нанси Кот по повод ситуацията в САЩ в началото на века, „феминизъм“ и „борбеност“ (войнственост) не са едно и също нещо, „но общественото мнение често ги свързва“. Вж. Cott, Nancy. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven-London, Yale University Press, 1987, p. 53.

⁴⁷Нека си спомним аболиционистките движения в САЩ и унищожителното пренебрежение, с което техните искания се посрещат от властващите. Нека си спомним идеите за всеобщо образование и за универсално изборително право в Англия например и страховете на доминиращите класи.

⁴⁸Учудваща е обаче безкритичността, с която някои не толкова отдавнашни интерпретации на „Андрофоба“ се солидаризират с традиционните оценки за феминизма. Тя вероятно може да бъде отдадена на използвания от тях марксистко-ленински подход при анализа на редица обществени феномени.

⁴⁹Quatearet, Jean H. *Unequal Partners in an Uneasy Alliance: Women and the working Class in Imperial Germany*. – In: *Socialist Women. European Socialist Feminism in the Nineteenth and early Twentieth Centuries*. Eds. Marilyn J. Boxer and Jean H. Quateart. New York, Elsevier, 1978, 112–144, esp. 126–128, p. 133. Едмунд Фишер например, социалист-реформист и депутат в Райхстага в началото на века, издига немския модел на жената в бъдещото общество – „съпруга-майка-домакиня“. Той счита, че женската еманципация ще бъде постигната чрез разрушаването на капиталистическата система и връщането на жените на техните семейства, а не чрез освобождаването на жените от мъжете; за него всякаква друга борба за еманципация влиза в противоречие с тяхната (на жените) природа. Във Франция по същото време някои еманципатори-социалисти също са на мнение, че в бъдещото общество жените трябва да бъдат освободени, за да изпълняват единствено своята традиционна роля – без задълженията (на работния пазар), наложени им от капиталистическото общество. По този начин те се гордеят, че примиряват социалистическата и феминистичната теория, от една страна, и интересите на работещи и неработещи, буржоазни и пролетарски жени, от друга. Boxer, Marilyn J. *Socialism Faces Feminism: The failure of Synthesis in France, 1879–1914*. – In: *Socialist women. European socialist feminism the nineteenth and early twentieth centuries*. Eds. Marilyn J. Boxer and Jean H. Quateart. New York, Elsevier, 1978,

Повечето от мъжете в европейските леви партии през XIX и началото на XX в. схващат като своя задача извършването на революция в политическата и икономическата структура на съвременното им общество, която няма нищо общо с частния живот⁵⁰. За тях единствено жената е отговорна за възпитанието на децата и за дома и тягостните всекидневни битови задължения са изключително нейни⁵¹. Дори когато проектите им съдържат искания за облекчаване на ежедневните домашни грижи, те предвиждат това да стане не чрез равното им разпределение между членовете на семейството, а за сметка на обществени заведения за хранене и отглеждане на децата. В това отношение родните социалисти не правят изключение. По-горе описаната от Ас. Златаров реакция на българския обществен лидер е по-скоро закономерност, отколкото порадокс. Включването на искания за еманципация на жените е политическа стратегия на партиите, целяща най-вече привличане на по-голям електорат, и когато партийните интереси подсказват други приоритети и алианси, женските искания лесно се елиминират⁵².

106–107. За разлика от горните мнения, за теоретичката на немското социалистическо женско движение Лили Браун разрастването на женския труд е напълно закономерно и няма защо да се мисли за неговото намаляване чрез някакви законодателни мерки. За нея най-добрият лозунг за женското движение в началото на века е: „работа и дете“. С други думи, гарантиране на цялостното развитие на жената като човек и като полово същество чрез възможност за професионална реализация и изпълняване на майчинските задължения (Браун, Л. Женският въпрос. Варна, Изд. на Г. Бакалов, 1903, с. 217; Духовният живот на жената. С., 1940, с. 46).

⁵⁰ Някои социалистки (Клара Цеткин например) идеализират ситуацията в семействата на работническата класа. Според тях отсъствието на богатство е достатъчна гаранция за отхвърлянето на мъжкото привилегировано положение в семейството. Вж. Quataeri, Jean H. Op. cit., p. 135. Опитът на бившите социалистически страни обаче показва утопизма на подобни съждения.

⁵¹ Дори в изказванията на Август Бебел, автор на „Жената и социализмът“, с огромен теоретичен принос и живот, посветен на борбата на женско равноправие, е имплицитно оценностяването на традиционното разделение на ролите между половете в обществото и семейството. Вж. по този въпрос: Women and the Working Class in Imperial Germany. – In: Socialist Women..., p. 138. Според американския историк Апфред Майер и в началото на нашия век европейските марксистки лидери били продукт на патриархалната викторианска култура. Те не били подготвени да обвържат някои от проблемите, касаещи жените, с неща като сексуалност, репродуктивност, полово разделение на труда или със самия патриархализъм (Meyer, Alfred J. Marxism and the Women's Movement. – In: Women in Russia. Eds. Dorothy Atkinson, Alexander Dallin and Gail W. Lapidus. Stanford University Press, 1977, 85–112).

⁵² В името на временни реформистки алианси с „буржоазни“ партии социалистическите лидери (както във Франция в началото на века) елиминират про!рамните искания за радикална промяна в живота на жените (Boxer, M. Op. cit., 106–107).

Когато не успяват да спрат движението за женско еманципиране, противниците му го подхвърлят на подигравки и осмиване. Окарикурирането на феминизма, изопачаването на неговите идеи и стратегически акценти в крайна сметка се оказва продължителна (а ако съдим и по днешния имидж на феминизма) и плодотворна за неговите противници стратегия. От появата му на нашата политическа сцена (и до днес) злите орисници на феминизма предричат неговата идеологическа гибел, тъй като за тях той почива на фалшиви основи и работи за освобождаването на жената от нейните „естествени задължения“, които ѝ налагат религията, обществото и семейството. (Но това твърдение е в пълно противоречие с култа на повечето български и европейски феминистки към майчинството и семейството.⁵³)

⁵³ Божилова-Патева, Ж. Еманципацията на жената от етична гледна точка. – Демократически преглед, VIII, май 1910, № 5; Божилова-Патева, Ж. Жената и детето. Етико-социален очерк. – Демократически преглед, XI, 1911, № 3, 287–300; Джидрова, М. Джидрова. Исканията на българката (Сказка). С., 1912; Иванова, Димитрана. Време ли е да се дадат изборни права на българката. С., 1919, 9–10; Д. И-ва. Страхът от феминизма. – Женски глас, 1 март 1926, № 11, 1–2. Различните задачи, които феминистките поставят пред себе си в течение на XIX и XX в., са причина за обособяването на различни типове феминизъм в световното женско движение. С цел да обхване различните феминистични прояви и да очертае облика на феминизма и феминистката в хода на европейското историческо развитие, Карен Офън предложи реконцептуализация на общото разбиране на понятието „феминизъм“, базирано върху историята на термина и неговите производни и върху свидетелства за употребата му от сравнителната история. В резултат на изследването си тя стига до заключението, че феминизмът е представен от два исторически отчетливи и привидно влизачи в конфликт способа на аргументация (обозначени като „индивидуалистски“ и „релационен“), които са били използвани от жените (и техните съюзници от мъжкия пол) в подкрепа на еманципацията на жените от мъжкия контрол. Оттук К. Офън очертава контурите на два основни вида феминизъм в европейската история: „релационен“ и „индивидуалистски“. *Релационният феминизъм* в нейното разбиране набляга върху правата на *жените като жени* (дефинирани чрез тяхната способност за раждане и кърмене) по отношение на мъжете и подчертава приноса на жените към обществото в изпълнението на тези роли. Традицията на *индивидуалисткия феминизъм*, от друга страна, набляга върху по-абстрактните концепти за индивидуални човешки права и преследването на лична независимост (или автономия) във всички аспекти на живота, като в същото време омаловажава или пренебрегва като незначими всички обществено дефинирани роли, а с тях и дискусиата за свързаните с биологичния пол качества или приноси (включително раждането и свързаните с него отговорности). Вж. Offen, Karen. *Defending Feminism: A Comparative Historical Approach*. – Signs, vol. 14, 1988, № 1, 119–157.

Така през 20-те години на ХХ в. сътрудник на едно реномирано българско икономическо издание, използвайки авторитета на науката, постулира, че „най-полезната наука за една жена е науката за домакинството; наука, която не я отдалечава от естественото ѝ предназначение— семейството”, и още, че „да се смесват атрибутите на единия и другия пол съставлява печална грешка, която рискува силно да компроментира щастието на хората и икономическото бъдеще на страната”⁵⁴. В този ред на мисли авторът на статията счита за несправномерни исканията на жените за участие в политиката, обявява се против даване на адвокатски права на жените-юристки (с аргумента, че имало достатъчно мъже за тази професия), срещу „неестествените” претенции на женския пол за по-високо образование. За него „феминизъм” и „Съветска Русия” са неща, равностилни на най-големите злини на света. Примерът, който му се струва подходящ за българката, е този на германската жена, „истинска стопанка, истински помощник на мъжа”⁵⁵.

В тази атака срещу феминизма (от англо-американски и съветски тип) се включват и апологетите на новия германски ред. Фани Попова-Мутафова очертава три различни отношения към жената на различните системи на управление в тогавашна Европа: 1) болшевишкото, което пледира за пълна еманципация, за „омъжествяване” на жената; 2) на „англо-американската плутокрация”, което, мъчейки се да запази старото положение на нещата, му присажда нови мероприятия; същевременно то се старае да помири позициите на жените в семейството и в обществото; 3) на Нова Европа, т. е. националсоциалистическия модел⁵⁶. Според тази авторка жените се готвят за две кариери (професионална и семейна), без да знаят коя ще им потрябва; те винаги биха предпочели да се отдадат на своя естествен майчински и съпругески дълг и само материалната нужда ги отклонява от „предопределения” им от природата път. „Пълното равноправие между мъжа и жената, излизането на жената от семейството, разрушението на домашния кът не могат да бъдат вече ръководен идеал. На тях ще се гледа като на необходимо зло, което трябва да се лекува и отстранява, като се приема, когато е наложено от изключителни обстоятел-

⁵⁴ Харизанов, Хр. Страхът от феминизма. – Народно стопанство, XXII, ян. 1926, № 1, 2–4.

⁵⁵ По повод на горната статия тогавашната лидерка на БЖС Димитрана Иванова публикува коментар: Страхът от феминизма (по повод статията в „Народно стопанство”). – Женски глас, № 11, 1 март 1926, 1–2.

⁵⁶ Попова-Мутафова, ф. Новата българка (сборник статии). С., 1942.

ства: някаква особена надареност или наклонност, заради която жената съзнателно жертва своя нормален женски жребий.”⁵⁷ В унисон с националистките и фашистки идеи Ф. Попова-Мутафова алармира обществото за намаляването на раждаемостта в България и призовава българката да покаже обичта си към Родината, раждайки деца и възпитавайки ги в национален дух. Дали проповядването от национализма „равноправие” е форма на феминизма, е дискуссионен въпрос⁵⁸. Парадоксално е обаче женското участие в дискурса за „естественото” призвание на женския пол. Експлицитна е и близостта на това виждане към идеите на част от европейските социалисти от началото на века⁵⁹.

Имиджът на феминизма в България е свързан с идеите за мястото и ролята на жената в семейството и в обществото и с вижданията за приоритетите в женските „функции”. Неговият негативен образ е подхранван най-вече от консервативната патриархална традиция, отричаща необходимостта от нови отношения между половете и стремяща се да съхрани мъжката доминация. Критиката срещу феминизма през първата половина на ХХ в. в България се води от три различни гледни точки: от позициите на традиционализма, от гледната точка на социалистическата идеология и през доктрината на национализма и фашизма. Въпреки големите различия помежду им идеолозите на традиционализма и на фашизма виждат мястото на жените в дома, между деца и съпруг, изпълняващи „естественото” си предназначение, осветлено от Бога (природата) и хилядолетните патриархални обичаи. Всяко отклонение от „божественото” предписание, всяка промяна в съществуващите позиции на двата пола се счита за заплаха за природния ред, а нарушителите му са подложени на остракиране и осмиване. И традиционалистката, и фашистката⁶⁰ концепция поддържат култа към майчинството и семейството, гарантиращ запазване на статуквото в обществената и в частната сфера.

⁵⁷Пактам, с. 19.

⁵⁸За теоретично осветляване и историческо представяне на различните феминизми в европейската и американската научна традиция вж. Offen, K. Op. cit., 119–157.

⁵⁹Вж. бел. 46.

⁶⁰Както показаха изследванията на Гизела Бок, германската политика на стерилизиране и ограничаване раждаемостта сред расово „непълноценните” по време на хитлеризма поставя под съмнение определянето ѝ като „пронацалистична”. Вж. Bock, Gisela. Equality and difference in National Socialist racism. – In: Scott, Joan W. Feminism and History. Oxford and New York, Oxford University Press, 1996, 267–290.

Въпреки че ратува за изменение в положението на женския пол, за социалистическата доктрина феминизмът е палиативен със стремежа си да разреши „женския въпрос“ в рамките на съществуващото буржоазно общество. За социалистите женското равноправие би могло да бъде постигнато едва след коренната промяна на съществуващия обществен строй. Затова българските социалистки (подобно на немските социалдемократки), особено след 1903 г. яростно отричат активизма на Българския женски съюз, а по-късно и на Съюза на напредничавите жени („Равноправие“, създаден през 1908 г.). Приемайки наготово декларациите на Фр. Енгелс⁶¹ и Август Бебел⁶² (а след това и възгледите на Лили Браун⁶³), че съществува непосредствена зависимост между доминацията на жените и социалистическата революция, европейските социалисти проповядват, че веднага след победата жените ще се превърнат в раба на самото социалистическо движение поради страх от нарушаване на пролетарското единство жените не издигат свои еманципаторски идеи⁶⁵. Затова и в българското социалистическо движение жените не поставят на дневен ред разрешаването на свои специфични задачи, а подчиняват дейността си на общопартийните приоритети. В резултат на тази стратегия, след няколко десетилетия на еманципаторски активизъм, социалистките в България (подпомогнати от

В „Комунистическият манифест“ (1848) Маркс и Енгелс подчертават връзката между капитализма и „женския въпрос“ чрез утвърждаването на влиянието на капитализма върху семейния живот. По-късно в „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ Енгелс изтъква, че еманципирането на жената може да стане само след отмяната на частната собственост, т. е. след победата на социалистическата революция.

⁶²Бебел, Август. Жената и социализмът. Търново, 1983.

⁶³Браун, Лили. Женският въпрос. Варна, Изд. на Георги Бакалов, 1903.

⁶⁴Затова и в някои случаи европейските социалисти (френски, белгийски и австрийски), дори и в критични за женското движение моменти, отказват да подкрепят активно искането за всеобщо изборно право на жените (Boxer, Marilyn J. and Jean H. Quataert. *The Class and Sex Connection: An Introduction*. – In: *Socialist Women*, 13–18.

⁶⁵Не само в рамките на пролетарските и социалистическите движения обаче проблемите на жените са изтиквани на втори план. И в рамките на „буржоазните“ женски движения активистките са били склонни да дават приоритет на доминиращите политически интерпретации на реалността, да разглеждат собствените си цели като второстепенни и да ги нареждат след по-належащите (например) национални проблеми. За тази тенденция вж. Wolchik, Sharon L. *Introduction*. – In: *Women, State and Party in Eastern Europe*. Eds. Sharon L. Wolchik and Alfred G. Meyer. Durham, Duke University Press, 1985, p. 49.

мъжете, споделящи техните убеждения) изоставят нерешените „женски“ въпроси, за да се насочат към изпълнението на глобалните партийни задачи. Те не само че не предприемат действия за осъществяване на идеите на българските буржоазни „равноправки“, но по всякакъв начин се стремят да „разобличат“ техния класов характер. Основната цел на пропагандата им е да покаже, че пропастта между буржоазното женско движение (феминизма) и пролетарското женско движение е също толкова непреодолима, колкото онази, която дели двете основни обществени класи: на експлоататори и експлоатирани⁶⁶.

Очакването, че социализмът ще донесе дълго бленуваната еманципация, обаче не се оправда. Обявявайки конституционно равноправие между двата пола, комунистическата власт отне основанието за съществуване на „буржоазното“ женско движение (заличавайки термина „феминизъм“ като свързан с него) и на практика го ликвидира. Все пак самата смяна на политическата власт през 1944 г. и налагането на комунистическата идеология в страната изиграха своята роля за промяна в положението на българките в обществото. Комунистите наложиха монопола на своето разбиране за женско равноправие, отъждествявано с пълна трудова заетост, социални протекции и привилегии и „представителство“ в някои политически органи (например квота в парламента). Новата Конституция от 1947 г. постулира пълното равноправие между двата пола и де юре подготви разширяването на женското присъствие на трудовия пазар. Както не един пример от световната история показва обаче, юридическото фиксиране на дадени права и реалното им гарантиране на практика са две съвсем различни неща. Въпреки идеологическата пропаганда и с десетилетия конструирания образ на еманципираната българка, истинско равноправие между половете у нас не се състоя. Ако равноправието се схваща в неговата идеологическа употреба от комунистите – като гарантирано право за упражняване на „обществено полезен труд“, бихме могли да приемем, че (при почти пълната заетост на жените през 80-те години на нашия век) по времето на комунизма в България то е съществувало. Ако обаче надникнем по-дълбоко в картината на професионалната

⁶⁶Вж. напр. Благоев, Д., Г. Димитров. За жената и семейството. Съст. Нешо Давидов. С., Изд. на ОФ, 1979, 85–96; Попов, Д.С. Пролетарското женско движение. С., 1915, 6–7, 14–15, 27–32; Бакалов, Г. Жената и комунизмът. С., Знание, 1921, 22–27, и вече цит. статии на Вела Благоева.

реализация на двата пола, ще установим очевидни диспропорции между женското и мъжкото присъствие в управленските структури, в ключовите за обществото и икономиката на страната отрасли, в заплащането на труда във феминизираните професии⁶⁷, ще стане явна преднамереността при определяне на даден вид труд като „квалифициран“ или „неквалифициран“⁶⁸ и пр. Ако се обърнем към частната сфера, ще констатираме, че в семейството царят почти непокънати хилядолетните патриархални отношения. В крайна сметка дефинираното от комунистическата пропаганда „равноправие“ не бе в интерес на жените и по същество цялата комунистическа държавна политика бе изключително патриархалистка⁶⁹. През първите няколко десетилетия на „народната власт“ жените бяха мобилизирани, според партийната повеля, в изпълнението на

⁶⁷ За състоянието на заплащането на женския и мъжкия труд след 45-годишна еманципация на жените вж. Пазарът на труда и реформата в българската промишленост. Материали от международна конференция, проведена в София, 18–20 май 1993, с. 230; България 1995. Развитие на човека. Съст. Н. Гетов. С., UNDP, 1995.

⁶⁸ Както показват някои феминистки изследвания, дефинициите за квалификация са наситени с предубеждения; така например фактът, че определен вид труд е упражняван от жени, може да го бележи като неквалифициран. По този въпрос вж. Phillips, Anne and Barbara Taylor. Sex and Skill: Notes Towards a Feminist Economics. – In: Feminism and History. Ed. Joan W. Scott. New York, Oxford University Press, 1996, 317–330.

⁶⁹ В теорията на феминизма за разграничаване на субординацията на жените в различни общества се използват понятията „public and private patriarchy“ (обществена и частна, домашна патриархалност). Последните дефинират нестепента на влиянието на държавата върху живота на жените, а по-скоро природата на въздействията, които тя цели и постига. При „public patriarchy“ ролята на държавата е да подчертава непосредствената връзка между майките и държавата. При „private patriarchy“ ролята на държавата е да насърчава зависимостта на жените от техните съпрузи и на децата от родителите им. Така че при „public patriarchy“ жените преживяват своята подчиненост в качеството си на майки и в пряката си зависимост от дейностите на патриархалната държава; при „private patriarchy“ жените изпитват угнетеност като съпруги, в пряка връзка с тяхната лична зависимост от техните съпрузи. В последния случай ролята на държавата е непряка и по-малко забележима. Вж. Ferree, Myra Marx. Patriarchies and Feminisms: The Two women's Movements of Post-unification Germany. – In: Social Politics, Spring 1995, 10–24. В бившите социалистически страни, според тази терминология, жените са страдали повече от „public patriarchy“, а в развитите западноевропейски държави и Америка – от „private patriarchy“. Специално за българския случай ми се струва, че са приложими и двете понятия. Жените-майки бяха зависими, от една страна, от държавните мерки, осигуряващи им възможност за платен труд, а от друга страна, от своите съпрузи (поради ниските социални помощи, изплащани при отглеждане на дете; поради дискриминациите в заплащането на двата пола, последица от феминизирането на определени професии и процентно незначителния брой на жените на отговорни и управленски длъжности; също поради огромната жилищна криза в страната и предимствата при осигуряване на жилища за

грандиозните народностопански планове като „строителки на социализма”, а по-късно – в условията на очерталата се през 70-те години демографска криза – фетишизирани като „майки-героини”. Създавайки привилегии”), основани върху есенциалистки предпоставяния за „най-важната функция на жената”⁷¹, затъмнявайки идеите и заглушавайки проявите на „втората вълна” на феминизма на Запад, комунистическата партокрация съхрани (и дори подсили) негативния образ на „буржоазния феминизъм”. Въпреки пропагандата и декларациите за установеното пълно равнопоставяне между половете обаче в повечето български домове и днес все още жената се счита за единствено отговорна за възпитанието на децата и монотонните ежедневни ангажименти на бита. Също така в последните години на преход (към демокрация и пазарна икономика) нови обществени лидери дори налагат мнението, че „българската жена” трябва „по свое желание и в собствен интерес да се откаже от постиженията на зле разбраната българска еманципация”, да бъде единствено съпруга, майка и домакиня – „каквато животът я е създал и предопределил да бъде”⁷². Националистическият дискурс след 1989 г. и действията и фразеологията на лидерките на десетките вече женски организации са типичен пример в

семействата с деца). Създавайки някои облекчения и привилегии за жените-майки, „public patriarchy” стимулираше „private patriarchy” поради недостатъчната икономическа помощ, която им осигуряваше при запазване на традиционния манталитет и виждания за ролите, които двата пола имат в семейството и обществото.

⁷⁰ Активнатапропанагалистка партийна политика (даване на привилегии за раждане и отглеждане на деца, забрана на абортите и пр.) в последните две десетилетия преди падането на комунизма у нас обаче не даде очаквания резултат. Според някои съвременни изследвания демографската политика действително довежда в края на 70-те години до 20% увеличение на раждаемостта, но нейният ефект спада още в началото на 80-те години. Вж. Филипов, Димитър. Напречнокохортен анализ на ефекта на демографската политика. – Статистика, 1993, № 2, 40–51. А според Роберт Макинтайър законодателството за абортите е имало относително малък ефект върху раждаемостта в България, защото контролът върху нея вече съществувал в българските семейства (Makintyre, Robert. The Bulgarian Anomaly: Demographic Transition and Current Fertility. – Southeastern Europe, 7, 1980, No 2, 147–170).

⁷¹ Вж. Жената в Народна Република България. Социално-икономически придобивки. Справочник. Съст. Николина Илиева. С., Профиздат, 1989; Младото семейство. Резултати от социологически проучвания. С., 1985; Динкова, Мария. Социален портрет на българската жена. С., Профиздат, 1980.

⁷² Програмата на партията Национален патриотичен съюз (Пресслужба „Куриер”, № 97(115), 17 май 1990, 10–11). Вж. подобни изявления в „Платформа на българската национална демократическа партия” (Зора, I, № 1, 14 май 1990, с. 6); „Социалната програма на българската демократическа партия” (Пресслужба „Куриер”, № 188 (463), 25 септ. 1991, с. 14).

това отношение. Националистите днес предричат „смъртта“ на българската нация, ако не бъдат взети незабавни мерки за нейното възраждане и за възстановяването на традиционното семейство – да цитирам едно красноречиво изявление – „в духа на християнските добродетели, където мъжът има самочувствието на господар на дома, а жената е щастлива да бъде майка“⁷³. Фразеологията на Християнското женско движение представлява любопитна смесца от национализъм и християнски патриархализъм. То се препоръчва за говорител на жените, за които „биологията е съдба“, „които считат своето положение на майки-съпруги за достатъчно достойно“ и го разглеждат като „върховно изпълнение на техния граждански дълг“. Движението декларира, че е за правото на жените да избират „между отглеждането на много деца и професионална кариера“. Но, както първата алтернатива сочи, Движението се отнася благосклонно към признаването на „социалната ползност на майчиния труд“ и възстановяването на семейните традиции като средство за „хуманизация на обществото“⁷⁴.

Тези визии за мястото и ролята на „жената“ в днешното общество се поддържат и от научните дискурси (демографски, социологически, медицински), които в една или друга степен се докосват до проблемите на жените. Общо за всички тях е призоваването (и позоваването) на авторитета на науката за подкрепа, използването на безличен, претендиращ за обективност език и представянето на автор(а)ката чрез научните му(й) степени. Повечето български демографи, задоволявайки се с представянето на тревожни данни за „движението на населението“, много внушителни сами по себе си, наблягат върху необходимостта от въвеждането на незабавна репродуктивна политика⁷⁵, целяща съхраняването на българската нация. Такова мнение е само на крачка от пророчествата на националистите за „загиването“ на България, въпреки че демографите обикновено описват ситуацията с подвеждащо неутралните термини на тяхната дисциплина и демонстрират повече съпротива в предлагането на „лекове“ за ситуацията. Общо взето, малко са се променили социологическите писания върху

⁷³ Вж. Манифест на Християнреспубликанската партия. – Пресслужба „Куриер“, № 104(122), 29 май 1990, с. 2; Програма на съюза на демократичните партии „Ера-3“. – Пресслужба „Куриер“, № 125 (143), 27 юни 1990, 8–9.

⁷⁴ Вж. Публикация на Християнското женско движение. – Пресслужба „Куриер“, № 237 (512), 3 дек. 1991, 11–12.

⁷⁵ Вж. Илиева, Николина. Социалната политика за жената при прехода към пазарна икономика – Проблеми на труда, 1991, № 9, 35–46, и специално с. 45.

проблемите на жените преди и след комунизма; имайки предвид, че научните „авторитети“ остават едни и същи, едва ли е изненадващо отсъствието на промяна в идеите и стила. Жените са третираны отново с претенцията за „обективност“ и „отгоре“ (като че ли от някаква наблюдателница); за тях се говори с безлични термини (на „репродукция“, „функции“ на жените), и то (доста любопитно!) от жени-авторки. Това е едно продължение на традицията на социологическите публикации по проблемите на жените от времето на комунизма, които имаха за цел оправдаването на пронаталистката политика чрез наблягане върху социалните привилегии (представяни като грижа за „жената“⁷⁶ и за семейството⁷⁷). Почувствали необходимост да се дистанцират критически от предишния режим, някои автори представиха едва забележимите нюанси в своята позиция като решаващи „различия“⁷⁸. Необходимостта от социални придобивки и гаранции за майчинството като „политика към жените“ е основната позиция, прокарана в такива текстове; имплицитна е позицията на правителствен авторитет, към който те се обръщат – действие, напомнящо практиката на „научно“ съветване при бившия комунистически режим; в действителност такива „научни“ идеи са директно използвани от женските партийни организации⁷⁴. Така например Демократичният съюз на жените (ДСЖ) декларира, че ще работи за „признаване в законите“ на социалната ползност и значимост на майчинството (и дома-

⁷⁶ Непрецизната употреба на единствено число („българската жена“), когато се говори за проблемите на жените, е особено подчиняваща и унижителна не само защото е есенциалистка, но и поради покровителствената нагласа, която разкрива.

⁷⁷ Примери за подобни текстове са: Динкова, Мария. Тенденции и проблеми във формирането, функционирането и развитието на младото семейство. – В: Младото семейство..., 9–42; Динкова, Мария. Социален портрет на българската жена. С., Профиздат, 1980.

⁷⁸ Например твърдението, че в опозиция на „тоталитарния“ режим и в доктринално сектанство (отклонение) от социалистическата „теория“ за трудовия принос авторът е бил „дори тогава“ застъпник на идеята за разширяване на социалните привилегии за всички майки, независимо дали са работещи или не.

⁷⁹ Илиева, Николина. Социалната политика за жената при прехода към пазарна икономика. – Проблеми на труда, 1991, № 9, 35–46; Атанасова, Николина. Необходимост от нов поглед върху проблемите на българската жена в прехода към пазарна икономика. – Проблеми на труда, 1991, № 9, 3–6; Герзиева, Ваня. Социалната цена на родителството в условията на демографска и икономическа криза. – Проблеми на труда, 1991, № 9, 13–19. Показателно е, че тези (и някои други) публикации са резултат от конференция на тема „Жената в прехода към пазарна икономика“, организирана от Комисия

кинския труд на жените) и на родителството като цяло, както и за укрепване на семейната институция и за социални протекции за семейството и жените в условията на прехода към пазарна икономика, за гарантиране правата на децата. Същевременно Съюзът обявява, че ще работи за постигане на реално равенство и ще поддържа стремежите на жените за самоизява и духовно издигане, а също и за участието им във всички структури на властта. В най-добрия случай тези искания представляват една социална програма, целяща „протекцията” на жените (и на „семейството”), а в най-лошия, това е консервативно начертание, стремящо се да запази традиционните роли на двата пола. Във всички текстове, издадени от ДСЖ, прозира едно покровителствено отношение към жените, гледане „отгоре” от снизходителна и грижовна инстанция. Основната част от дейността на другата голяма женска организация – БЖС, е насочена към (типичната за женските организации от „буржоазния” период) благотворителна дейност. В същото време този съюз лобира за въвеждането на законодателство и политика в полза на жените, в традиционния протекционистки смисъл, с гарантиране на „социални придобивки”. БЖС иска „преференциално” третиране на жените в някои закони, като например „признаване” на домакинския и майчиния труд чрез намаляване на годините за пенсиониране според броя на отгледаните деца; данъчни облекчения за работодатели, които наемат майки с деца под 10-годишна възраст или млади хора от домовете за сираци; заплащане на майките за отглеждане на собствените им деца до определена възраст (като този труд се третира като идентичен с работата на трудовия пазар).

Всичко това, разбира се, не би създавало проблеми, ако описаната „грижа за жената” не бе основана върху непокътната (и неререфлектирана) есенциалистка позиция относно женската природа и женските (репродуктивни и социални) „функции”, а фактът, че повечето от тези писания са дело на жени, е още потчайващ. Освен това претенциите, че пропагандираните днес есенциализъм и „мадъризъм”⁸⁰ (от майка, англ.) водят към

по проблемите на жената към Българската академия на науките и Демографския институт. Вж. публикациите в същия стил: Андреева, Димитрана. За социална политика по проблемите на жената и семейството. – Проблеми на труда, 1992, № 1, 40–47; Илиева, Николина. Заетост и безработица при жените. – Население, 1993, № 2, с. 49, 59.

⁸⁰Признавам, че дори „майчинската” идентичност може да има стратегическа употреба в една „политика на идентичността” и може да обслужва непосредствени феминистки цели (като например закрила на жените по време

бленуването равноправие (или дори, че са негова проява) и отричането и окарикурирането на феминизма” (като западно явление) са свидетелство за непознаване на собствената история, за нежелание да се осъзнае миналото. В действителност ограничаването на жените в рамките на репродуктивните им функции и поддържането на традиционните женски роли само възпроизвежда неравенството. Апелите за покровителство на държавата имплицират снизходително отношение и третиране на жените като „обект” на социална протекция. Такива искания (и „мадъризмът” като цяло) са разбираеми в условията на суровата икономическа криза, която прави жените особено уязвими, но като стратегия едва ли са ефективни и биха могли да се окажат саморазрушителни в по-дълга перспектива.

на криза), но се съмнявам, че това се счита за „стратегия” в българския случай; освен това играта с най-традиционните представи е самоунищожителна (тъй като тя в действителност ги усилва). Съответно „мадъризмът”, в смисъл на апелиране към състраданието на обществото (в действителност на държавата), би могъл да бъде ефективна стратегия, но случаят днес с България просто не е такъв (отделно от основния ефект на усилване на есенциалистките виждания за майчинството и по този начин – на патриархалния авторитет върху жените).

От направените през 1995 г. 25 интервюта с лидерки на женски организации и жени-парламентаристки по проблемите на жените в условията на прехода се установи, че повечето от тях (по собствените им думи) не знаят почти нищо за феминизма, а малкото, които бяха чували този термин, имаха напълно отрицателно мнение за него. На въпроса: „Вие феминистка ли сте?”, в предаване по БНТ на 8 март 1995 г. г-жа Емилия Масларова, председателка на Демократичния съюз на жените, даде следния красноречив отговор: „Не, не и сто пъти не. Защото ние обичаме мъжете, семейството и живота по двама.” Както отбелязва Ан Снитой (Feminist Futures in the Former East Bloc.

– In: What can we do for ourselves? Eds. Marina Blagojevic, Dasa Duhaccc, Jasmina Lukic. (Center for Women's Studies, Rseach and Communication, Belgrade, 1994), страстната съпротива срещу феминизма е общо наследство, споделяно от жените в Източна Европа. Този факт обаче едва ли е много успокоителен. Той още веднъж подчертава резултатите на комунистическата хомогенизация.

Майки и дъщери:
житейски и интелектуални послания
(разговор за шест поколения жени в майчиния род на
писателката Вера Мутафчиева)

Магда Карабелова

Видната българска историчка и писателка Вера Мутафчиева, професор по османска история, не се нуждае от специално представяне. Тя отдавна е национална ценност. Като дългогодишен изследовател на нейното творчество, а и професионално изкушена от социологически изследвания и рецепционни проучвания, години наред правех неофициална анкета за популярността на Вера Мутафчиева, задавайки един и същи въпрос както на моите студенти, така и на хора от различни социални слоеве и професионални групи: „Знаете ли коя е Вера Мутафчиева?“ „Да, писателка. Голяма българска писателка.“ – отговарят ми. За 15 години питане получих само два-три отрицателни отговора. На следващия въпрос: „Познавате ли творчеството ѝ? Кой от романите ѝ сте прочели?“ – отговорите бяха по-разнообразни. Най-често цитиран беше нейният „платинен“ по тиражи роман „Случаят Джем“. По-възрастни читатели разменяха заглавия на Вера Мутафчиева и Фани Попова-Мутафова може би заради сходство във фамилните имена или поради общия исторически жанр. факт, който неизменно развеселяваше Вера Мутафчиева и тя отвърщаше, че ако би имала желание да объркват книгите ѝ с друг автор, то нека бъде с фани Попова-Мутафова.

Смисълът на казаното дотук не е нито самоцел, нито възхваляване на творчеството или личността на Вера Мутафчиева. От такава реклама автор като нея не се нуждае. По-скоро става дума за посланията ѝ, за приемствеността между поколенията. За възможния „диалог“ в един и същи жанр, за не съвсем изяснените читателски представи и резултати от такъв диалог и какво ли още не...

Предметът на настоящото изследване с включените в текста интервюта е част от по-големия разговор за приемствеността, за исторически реминисценции и съвременно „реконструирани“ на важни събития, на значими послания и завещани

ценности, връзки на майчина обич и дъщерно уважение или неуважение, или не по-малко важните опити за отхвърляне на несъстояло се възпитание или на преднамерено насочване на характера. Не бихме могли дори да изброим всичко, което следва да се очаква и може да бъде извлечено от диалога между шест поколения майки и дъщери. Имах нагласата за четири поколения, като се започне от майката на писателката. Изненадата поднесе самата Вера Мутафчиева е първия си отговор. Тя започна своя разказ от прабаба си, Голямата Мариола, родена през 1849 г. – време, през което България все още не се е освободила от османско робство. Така заговорихме за шестте поколения в майчиния ѝ род и респективно за 150 години от българската национална и семейна история.

Нека ги представим на читателите:

1. Прабабата на писателката Вера Мутафчиева, позната като Голямата Мариола, родена през 1849 г.

2. Бабата – Дона Пенчова Дрянкова.

3. Майката на Вера Мутафчиева – по баща Надя Трифонова, родена през 1901 г., починала през 1972 г. в София.

4. Самата Вера Мутафчиева, родена през 1929 г. в София.

5. Дъщерите-близначки на Вера Мутафчиева – Рада и Яна, родени в София през 1954 г. Яна е починала през 1984 г. в София.

6. Вихра, дъщеря на Рада и единствената внучка на Вера Мутафчиева, родена през 1981 г. (Забележка: Рада и дъщеря ѝ Вихра живеят заедно с писателката от 1985 г.)

Когато зададох първия си въпрос, не подозирах, че отговорът ще заприлича на нова глава от „Под игото” и че именно прабабата на писателката ще се окаже онази толкова ярка и колоритна фигура, която Вера Мутафчиева с основание смята за начало и отправна точка в разказа си. „Голямата Мариола” е същинска находка, изследователско откритие, което може да даде обяснение за доста неща, например за онази връзка между поколенията майки и дъщери, която не е тъй проста за изясняване или осъзнаване, но е действаща, понякога дори мистично.

Магда Карабелова (М.К.): Вероятно ще разговаряме за четири поколения „майки и дъщери” в майчиния Ви род, включително трите настоящи? Какво Ви прави най-силно впечатление при смяната на поколенията в майчиния Ви род? Тази смяна поради времеви диапазон се застъпва и със смени на общественото устройство. Как се е отразило това обстоятелство, заедно с всички останали, върху формирането на ценностната система, върху поведението и характеристиките на Вашите предшественици?

Вера Мутафчиева (В. М.): Като историк, по навик бих подхванала темата по-издълбоко: откъм прабаба си по майчина линия. По време на евакуацията на София се озовахме в Търново, където все още

битуваше споменът за нея под прозвището Голямата Мариола. Види се, направила е силно впечатление на съгражданите си преди Освобождението.

Мариола Василевич (по баща) била всъщност от Русе, а семейството ѝ – твърде заможно – живеело наполовина в Букурещ. Там братята на Мариола имали магазин на „Каля Викторией“, а сестрите им учили в някакъв престижен лицей, който наблягал на чуждите езици, свиренето на пиано и рисуването върху кадифе или коприна – деликатно девическо образование. Завръщайки се в Русчук, оказало се, че за Мариола партньор просто няма, дотолкоз се била изфинила. Затуй пък докъдето на търговеца Василевич бил съседен с онзи на прословутата баба Тонка Обретенова, която успяла да вербува комшийската мома за каузата на комитета. Момата била подходяща курьерка, понеже турските власти знаели, че начесто посещава братята си и по-малката си сестра във Влашко, та пътуванията ѝ били обясними и допустими.

За да не артиса стара мома при своите 18 години, баща ѝ я дал на представителя си в Търново – Трифон Дръндаров; Мариола се установила там и веднага влязла във връзка с местния комитет. След „Старозагорската работа“ в дома ѝ се укривал Стефан Стамболов, също комшия. (По-късно той ѝ посветил едно от отпечатаните си стихотворения под наслов „На майка ми“, в което става ясно, че се е касало съвсем не за майка, а за любима.) От най-ранното детство на сина ѝ и мой дядо датираха два спомена. Първият: Баба Тонка му показала в джамала на стаята си – това е голяма стенна печка с вратички – бял череп, твърдейки, че принадлежал на Кючук Стефан, сиреч Караджата. Вторият: в килера на търновската къща – високо на картала – майка му рисувала с тънки четчици знамето на предстоящото въстание, нали била професионалистка по рисуването.

Всичко казано е дотолкоз в унисон със спомените на сетните години преди свободата, че изглежда просто измислено. Ала не е. Голямата Мариола е документирана участничка в комитетските дела. Тя родила дъщери-близначки в навечерието на Априлското въстание, а подир потушаването му била арестувана и излежала дълги месеци затвор, през което време, лишени от майка кърмачка, починали бебетата ѝ. Веднага след създаване на Княжеството тя поискала развод, получила го трудно, понеже била първият случай на българка, разведдала се по екзархийския закон. Втората подир 7–8 години била пък сестра ѝ Евгения, омъжена за генерал Любимски.

Мариола веднага сключила втори брак с един свой съмишленник от преди свободата (името му се е затрило), за което била отлъчена от търновското общество, та новият ѝ мъж, завършил Роберт-колежа в Истанбул, приел назначение за мирови съдия в Брезник. Едничкото ѝ дете било отнето, но баща му не искал да го види и го възложил на леля му Любимска. Далй като последица от затвора или от преживените страдания, Мариола умряла преди трийсетата си година. Не след дълго я последвала Евгения, която озлобеният бивш съпруг и

могъщ генерал затворил против волята ѝ в женския манастир „Св. Троица“ край Търново. В града помнеха погребението ѝ: 6 деца носели шлейфа на балната ѝ рокля, пристъпвайки зад ковчега – било голяма процесия.

Разправих Ви нещо, за което не сте ме питали, понеже въпросните две жени виждам като родоначалници на една трайна тенденция в семейството ни, по-точно в женската му половина: независимост на всяка цена! Лесно е да я отстоиш днес, ако трябва да се сравняваме с онези жени, които са я заплатили капитално. Но искам да подчертая: една семейна сага като бегло предадената тук играе значителна роля при възпитаването на следващите женски поколения. Всяко е разсъждавало така: щом е било по силите на Голямата Мариола, та аз ли – в модерно време...

Толкова за Голямата Мариола, била е очевидно жена и половина. Що се отнася до смяната на поколения жени в рода, всяка следваща беше по-малко жена и това е закономерно – затрива се изобщо границата между половете. То се отразява и в биологичен смисъл. Например в заболяванията. Доскоро базедовата болест бе смятана за женска; сега имам трима близки приятели, които я боледуват. В противовес: инфарктът беше мъжка болест, а колко жени днес умират от инфаркт. И прочее. Види се, не кой знае какви различия в генетичния код на двата пола са предизвикали предразположението им към отделни заболявания; от значение ще да е бил начинът на живот, тъй нееднакъв за бабите и дядовците ни.

Колкото до мене, наблюдавам и че нерядко разсъждавам от мъжка гледна точка: разбирам до подробност мъжете, жаля ги. Нещо, което у баба ми не съществуваше и като сянка от мисъл. Според нея важеше традиционното женско гледище: „Когато на мъж се влекат червата (възможно най-жестокото изтезание и сигурна смърт), ти си викай, че му се е развил поясът.” Нямам такова отношение към противника, ей Богу!

Но има и друго: докато баба и майка живееха убедени, че без съпруг животът е труден, дори непоносим за издържане, дъщеря ми и аз най-искрено вярваме, че живеем сносно, нямайки съпрузи. По твърде широк статистически материал заключавам (въз основа на категорични твърдения), че до същата позиция са стигнали множество съвременни жени от моето и следващите поколения. „Ако имах мъж, нямаше да живея до днес” – е много често заявление. Разбира се, такова развитие в манталитета почива изцяло върху социално-икономически основи, както и в плоскостта на образованието, на информацията, на разширяващите се претенции на индивида към битието. Докато по-рано семейството, сиреч бракът, представлявал кооперация, която гарантирала оцеляването, сега в него съзираме експлоатация, сблъсък на интереси, тежест изобщо. Такава промяна в йерархията на ценностите се дължи на по-високото интелектуално развитие, на отсъствието на религиозност (най-вече на примирение), на растяща жажда за добро и по-добро – на тържествуващ егоизъм, с една дума.

Забелязвам го как се шири и вихри у всяко по-късно поколение, но не го упреквам – той е адекватен на времето ни.

Та, споменахме за нова глава от „Под игото” и я получихме. Прелюбопитно и увлекателно, материал, достатъчен сам по себе си не само за разговор, но и за семейна сага, каквато поради ограниченията в обема не можем да си позволим.

Много прав е бил Александър Дюма, като е озаглавявал продълженията на „Тримата мускетари” цифрово: „Десет години по-късно”, „Двадесет години по-късно”. Цифровият знак, изнесен в заглавието, непременно съсредоточава читателя върху координатите на действието, тъй важни за историческата проза и биографичния жанр. Получих разрешението на Вера Мутафчиева да допълня отговора ѝ на този обемист въпрос с онова, което е споделила за майка си в непубликуваната ни анкета. Ето какво е казано там:

В.М. Малцина виждат у мене черти от майка ми и малцина я познаваха – тя бе живяла в сянката на баща ми по взаимно с него съгласие, а след като тази сянка изчезна, мама се потопи. Отдаде се изцяло на децата си. На нея, види се, ѝ харесваше да бъде в сянка и да служи за могъщ стимулатор на нечия трескава дейност. Тя изискваше и изискваше от нас срещу това, че ни е родила, отгледала, посветила ни е живота си. (Днес нашето поколение родители, неизвестно защо, чувства вина за същото, оправдава се неспирно, моли за прошка: прощавай, че те родих.) Мама не се съгласяваше да има какви да е деца, те задължително трябваше да бъдат *нещо*, за да оправдаят това, че беше им се отдала. Лично аз от най-ранно детство протестирах против такъв подарък, който не бях пожелала и в който не виждах нищо привлекателно, но сега разбирам майка си: тя ни е натяквала своята саможертва, за да се чувстваме *длъжни*, за да се напругаме, за да изплуваме. След като не бяхме наследили нищичко освен дългове (значителни), избор всъщност няхаме. Нямала го е и тя, искам да кажа. Тази липса на избор е предопределяла и отношението ѝ към нас. „Ще издържиш, витална си!” – е констатацията, която съм чувала от нея всякога, когато бях готова да се сринна. Упреквах майка си, че не проявяваше милост, а Бог знае как се е късало сърцето ѝ, съзнавайки, че всяка проява на милост от нейна страна ще ме досрине.

С брат ми я наричахме „стоманена орхидея”, и то беше вярно. Много, много хубава, женствена, тактична, страдаща без умора (роля, която допълнително трябваше да мобилизира всичките ни млади сили), мама притежаваше железен характер, воля, невиджана последователност и вяра в добродетелите като всепогодно начало в живота – никога не успях да я убедя, че добродетелта е понятие с класово съдържание и служи като допълнителен „опиум за народа”, когато държиш да изстискаш от него максимум.

Мисля, че списъкът на добродетелите, в които ни възпитаваше до деня на смъртта си, беше твърде дълъг. Може би вярата в тях,

съзнанието, че е техен носител и блюстител, дори войн, я крепеше до края ѝ. Е, нека призная, че с течение на времето, както и поради резултати, които не идеха от добродетели, ами от действия, както в семейния кръг, така и върху обществената плоскост, май че беше разколебано донякъде съзнанието ѝ за правота, но тя не го призна на глас. В крайна сметка иде неминуемо времето, когато децата възпитават своите родители.

Спомена ли майка си (а то става дори всекидневно, всекичасно), обзема ме негодувание срещу реда на нещата по света и у нас през досоциалистическата фаза на развитие. Оставете настрана книжки и статии, където *днес* някой си позволява да плаче за нашата – на жените – загубена женственост, за откъсването ни от женския начин на живот, затуй, че сме носили претежък кръст и прочие демагогия (вж. Калин Донков, Ранни мемоари, „Драмата на сърцето ни между две фрази“; тук нека подчертая, че обичам публицистиката на Донков, молейки го да не плаче на чужд гроб). Какво ще ми говорят! Та аз лично познавам жените от семейството ни преди мене – това бяха хора надарени, волеви, амбициозни, бяха хора с въображение и жажда за действие, бяха словесни във високия смисъл на тази дума, а битието ги осъди просто само *да възпитават* у децата си качества, които не са успели да осъществят *у себе си*.

Да не си въобразявате, че им е било весело туй, че са изхранвали и осигурявали другото? Дори не мога да си представя доживотен затвор при по-тежък и обиден режим. Знаеш, можеш, искаш, а не дават.

Колчем помисля за мама, наляга ме описаното негодувание. Негодувам и тогава, когато приписват извършеното от брат ми, от мене, на интелектуалното наследство на Петър Мутафчиев, когото слабо познавахме. В нашия дом – особено след смъртта на баща ми – той беше цитиран като Библията: върховен авторитет и източник на мъдрост. Влиянието му върху нас имаше за посредник мама, която навремето бе обучавал и възпитавал.

Ей така, болезнено и хипотетично, обичам да си представям какво би извършила тя, ако на 27-годишна възраст не бе влязла доброволно в сянката на мъжа си, ако не бе зачеркнала своята реализация, за да стимулира другото. Изборът всъщност е бил неин, както обикновено бива: избират жените. Можела е да се пребори, разбира се, но не е пожелала. Една моя преводачка с твърде тежък семеен живот уместно отбеляза: жертваме се, понеже това е най-лесното. Права е, защото жертвацият се е винаги прав. А ако нс се принесеш в жертва, необходимо е много нещо: да поемеш отговорност, да действаш, да търпиш удари и да се учиш да им отвърщаш, и още, и още...

След горните дължки общи разсъждения бих рекла като извод: ако изобщо трябва да бъде смятана за нечие произведение, то редно би било за майчино. Макар майка ми обикновено да изтъкваше, че пожизнените ѝ усилия да ме извае според творческото си убеждение били я възнаградил с провал. Виж, брат ми отговаряше къде благодарно на нейните представи за сполучливо произведение.

Превъзмогавам желанието си да задам още куп въпроси, та да поразголям темата за „майчината утеха“ навреме и продължаваме нататък.

М. К.: Вие сте живели три поколения заедно с майка си и дъщерите си до нейната смърт (1974 г.). И сега сте три поколения – с дъщеря Ви и внучката. Как разговаряте, кога се разбирате и кога разговорът е като „между глухи“?

В. М.: Разбираме се, това виждам като щастлива страна на съществуването ни. Майка ми беше жена властна, умна, разпоредителна и с дълбоко чувство за правота, което черпеше от „вечните ценности“

– таканаричаше житейските си принципи. Аз от своя страна не нося никакво чувство за правота, знаейки със сигурност, че правда и кривда са понятия напълно относителни. Затуй не съм се опитвала да внуша на децата си как трябва да живеят; стараех се да им дам възможно добро образование, да им покажа социално поведение и задължителните обноси в обществото. Не загдето това било етично или принципно, ами понеже съм убедена, че безредното, ненормираното поведение на индивида му излиза в крайна сметка скъпо.

Иначе у дома всеки си живее, както си иска, но се радвам, че не им се иска нищо нередно. Гледаме си работата, която всяка е избрала, забавляваме се, всяка по своему, носим по някаква част от общите си тежести, толкоз. За една от най-удобните черти на съжителството ни смятам тази: не сме имали и нямаме що да делим – никакви материални претенции. Постига се много просто: като се задоволяваш е наличното.

Естествено, намираме си взаимно кусури, и то от смешно естество, за да не излезе съвсем безконфликтно (безинтересно) съжителството ни; обикновено се взаимнообвиняваме в неравно разпределение на домашния труд и отговорности. Колкото до извъндомашните – учение, професия, социални контакти, приходи и разходи – тях не само не обсъждаме, но обикновено нямаме взаимна информираност за тях. Днес животът е така претрупан, че човек едва намогва на собствените си проблеми, та всякак предпочита да не говори за тях. Пък и защо ще се товариш с проблеми на ближния – той може би ще ги реши по-умно, без твоята намеса.

Всяко поколение притежава свои очи за прадедите си, собствена преценка и цвят на спомените. Семейството на Вера Мутафчиева не прави изключение от това правило. Ето как изглежда майката на Вера Мутафчиева, Надя Трифонова, в спомените и представите на внучката ѝ Рада. От отговора проличава, че по-скоро имаме право да говорим за „спомен в спомена“, формиран до известна степен и въз основа на разказваното от Вера Мутафчиева за мама Надя, а не само на личните младежки впечатления на рода. Обръщам се с въпрос към Рада.

М. К.: Какъв спомен имате за баба си по майчина линия? Що за човек е била? Има ли черти от нейния характер и начина ѝ на държание (за това по-скоро бихте могли да съдите по разкази на майка си), които желаете да притежавате, или напротив – да не възпитавате нито у себе си, нито у Вашата дъщеря Вихра?

Рада отговори, както ѝ подсказваше отдалечеността във времето:

Р. М.: Предполагам, че е била човек с въображение, честолюбие, самовзискателен и самокритичен, работоспособен, но несамостоятелен. От последното следва, че не е била склонна да рискува дори тогава, когато не с имала какво да губи повече; че е пренесла амбициите си от собственото си осъществяване към това на децата си. Около нея витаеше неудовлетвореност, за която нямаше лек. Това звучи малко критично, и то от гледна точка на днешните представи за реализация. От една по-широка гледна точка тя се беше реализирала: като майка, отглеждайки деца във военни и следвоенни условия и във времена не просто мизерни, ами премляли доста по-яки от нея хора; като човек, защото не беше се уплашила, ами беше запазила ценностната си система. Именно с тази устойчивост тя беше дала сили на децата си да се чувстват в правото си да се борят за свое място тук или другаде.

Тя имаше една последователност, наричаше я „консеквентност“, която е много ценно качество. Може и да е било преднамерено поведение с педагогическа цел, но е било възможно поради отговорното ѝ отношение към възпитанието на поколенията. Беше фантастичен педагог, безжалостен към себе си. За нея не беше важно да бъде обичана от маловръстните, а да създаде у тях полезни свойства. Подозирам, че ѝ приличам по-скоро по недостатъчна действеност – отглеждайки отношение към хората и света, не го обръщам в действие. Но това е традиционното женско живеене, към което се връщаме, колчем можем да си го позволим. Проблемът е, че и за баба ми, и за мен този, който ни е осигурявал женски начин на живот, е все един и същи човек – майка ми.

Еднотипният въпрос, отправен към 16-годишната Вихра, правнучка на Надя Трифонова, зададох по следния начин:

М. К. Какво знаеш за прабаба си Надя? Интересува ли те родът ти по майчина линия?

Ето какво сподели най-младата представителка от шестте поколения майки и дъщери:

Вихра: Прабаба си познавам по останалите от нея снимки в семейните албуми и спомените на баба ми, рядка сладкodomница, която с охота се връща към случки от детството ни. Горният контекст обяснява защо за мен прабаба Надя е строга майка с бърза костелива

ръчица и категорични принципи в педагогиката, а после узнах, и във всичко останало. (Че е била голяма красавица, като вземем предвид разказвача, се подразбира.)

Пак бабините истории са причина за ранния ми интерес към живота на отдавна починалите, невидени от мен роднини. Изкушаваща е възможността при неизбежната съпоставка да открия и нещо за себе си, а и за света, в който живеем. В това начинание дребните елементи от всекидневието са толкова богати на информация, колкото посъществените, „официално” обособени от него събития. Преди няколко седмици поисках от баба си и прочетох написаната от нея история на рода ни. За мен бе интересно – но не и изненадващо – да отбележа, че тя в голяма степен съвпада с биографиите на жените от семейството. Но пък трудно би могло да бъде иначе, нали до ден-днешен точно чрез тях се осъществява приемствеността в родовата памет.

Изненадващо зрял и разумен отговор за една 16-годишна девойка, но и следващите се оказаха такива. При това бях в състояние да се уверя – нито баба ѝ, нито пък майка ѝ са осъществили каквато и да е намеса. Запознах се с отговорите на Вихра едва когато предавах текста за печат. Позволих им да надникнат, а те ми довериха, че Вихра дълбоко е обмисляла първата си осъзната среща с петте поколения свои предшественички, всяка от които нечия майка и нечия дъщеря, някои познати лично, други по разкази, трети описани в текст: обмисляш, съпоставяш, преценяваш, приемаш или отхвърляш, запомняш или пропускаш... Подобно душевно пътуване във време, когато собствената ти личност съзрява, не е гладък, нито скоротечен процес. В крайна сметка, срещу ти са изправени около 150 години време, от които собствените ти такива са едва последните 15–16.

Въпреки ограниченията в обема се старая да използвам представената ми от нашия тристранен разговор възможност, тъй като връзките между поколенията майки и дъщери са смислени и важни не само в частта им на усвоеното, но и на непристотото, с отхвърлянето на съществуващия тип поведение и начин на мислене, с посоката на разминаванията и принадлежащите им действия. В основата на променените за дъщерите постижения и стойности, в новото им светоусещане и ценностна система, стоят естествено промените в новото българско общество и в семейството.

Темата за отрицанието в някои случаи може да се окаже по-обширна от темата за посланията и приемствеността, а това вече е материал за нова сага, тъй че можем да си позволим само да регистрираме проблема. Налага ни се избор – ще продължим „положителната линия” на изследване, надявайки се

на диалектически отговори, които ще предложат съответни знаци и за другата посока. Обръщам се към Рада Мутафчиева:

М. К.: Преди да попитам мислите ли за майка си, бихте ли споделили какво ще излезе от един Ваш опит за сравнение между баба Ви, Надя Трифонова, и майка Ви, Вера Мутафчиева, в качеството им на майка и дъщеря, с по-специално внимание върху един от аспектите на въпроса – този за волята им за живот при трудни обстоятелства и дали сте я наследили с дъщеря си?

Р.М.: Като майка никого не бих критикувала. Не е редно; ако изкритикувам някого като майка, значи мога да критикувам и моята майка в качеството ѝ на майка. Хем знаеш, че родителството е най-тежкият грях, хем хич не идва да осъждаш някого за него. Тя ме е пуснала на този свят, отворила ми е зирката¹, демек, пък аз да я осъждам... Не бих критикувала и никого в качеството му на нечия дъщеря. Щото да си дъщеря, също не е лесно. Де да можеш да съм майка и дъщеря, каквито са били баба и мама спрямо своите майка и дъщеря! Но ако оставим тази безплодна територия на родова съчленност, остава си житейската тъкан на глупави и хитри постъпки. Хитро е да си отгледаш работливи и оправни деца. Баба ми е успяла. Хитро е да опиташ от разните възможности, които дава животът. Майка ми е посмяла. И много други хитри неща са им се удали, а те не са ги пропуснали, не ги е домързяло. Слава Богу, и глупости са вършили... Като тази да се женят и множат... Пък трудностите те приемаха много нормално, търсеха и им намираха колай, а също и време за майтапи с другите и със себе си. Тенденциозно описваната от роднините си като авторитарна моя баба имаше много автохумор. Майка ми пък е прочута с майтапите си; ако склонността към тях е наследена – от баба ми ще е.

Живо ме интересува отговорът на Вера Мутафчиева на въпроса, който разискваме от доста време, наблюдавайки около себе си с „по-изострени социологически сетива”. Обществено доказан факт е, че от десетина години насам социално-психологическият климат у нас коренно се промени. Дълго се прощавахме и накрая изглежда се простихме с предишния социално-икономически строй и принадлежащите му правила и забрани. Периодът от 1989 г. насам наричаме „преход към демокрация” или „път към създаване на гражданско общество”, но поради действията на куп политически и социално-икономически фактори през споменатия период стигнахме до други резултати, пуснахме разни Франкенщайновци от бутилката и сега се опитваме да се борим с новообразуванията. Е, и какво общо може да има всичко това с приемствеността между поколенията жени в майчиния род на писателката Вера Мутафчиева? Оказва се, че може, тъй като то има общо и с всеки друг ред поколения в

¹Терминът на Курт Вонегът, „Точният прицел” (б.а., М.К.).

българското общество, стигнали до днешния ни ден, тъй като всяко общество извежда на обществената сцена принадлежащите му социални рефлексии, а те пък съответстват на новите условия на живот и менталитет, сиреч на новата обществена практика.

М.К.: Винаги сте твърдели, че всяко ново поколение развива необходимите му социални рефлексии и не бива да се чудим, че е именно такова, каквото е. Съществува ли в такъв случай нещо като възпитание и доколко то е ефикасно?

В.М.: Уверила съм се при своите педагогически опити, че въпреки усилията ми, значително по-силно въздейства върху децата обществената атмосфера – те пряко се влияят от нея. Не би следвало да използваме за противодействие срещу ѝ терена на детската душевност, защото всякак ще загубим, тя е по-силна от нас. Иначе и не би могло; ако родителят е в състояние да изгради характера на децата си според собствените си разбирания, тези деца ще бъдат непригодни в бъдещата действителност, която родителят им още не познава. Нека се движат по течението, това е!!!

През последното десетилетие проблемите на личностната и обществената мотивация, а оттам и в нашите женски разговори с Вера Мутафчиева отново изплуваха на повърхността. Тенденциите са доста ясно очертани, тъй като обществените сътресения направиха отговорите по-явни и видими, независимо дали са лицеприятни или не, обнадеждаващи или не. Факт е, че през последното десетилетие както българското общество, така и принадлежащите му поколения минават доста скоростно през различни фази и състояния, което не съвпада с утвърдения отговор на въпроса, дали, преминавайки тъй бързо през съответните фази и състояния, обществото реално се променя, или скоростно се изменят само някои социални групи, които преминават в друга обществена категория с нови параметри. И тук опираме до „нова тема в темата”, твърде обширна сама по себе си, но без съмнение включваща по определен начин и интересувания ни аспект за „майките и дъщерите”.

Разговорите с Вера Мутафчиева за „социалните рефлексии и новата мотивация на индивида” по някакъв начин ме подсещат за литературната теория на Георги Гачев „за ускореното и забавеното развитие”. Аналогията се налага от само себе си.

У нас се говори, че сме искали да догоним цивилизования свят и да влезем в Европа. Да, но исторически, географски и културно ние никога не сме я напускали. Наложил се да я напуснем политически и икономически, съвсем я напуснахме като стандарт на живот. Ето това догонваме.

Естествено, през ум не ми минава да питам Вера Мутафчиева напускала ли е Европа като личностна идентичност, като мислене и културна принадлежност. И не само, защото е учен-

историк с международни признания и Хердерова награда, с многобройни преводи на романите и научните трудове – би било просто нелепо и необмислено. Не са я напускали и предните ѝ. Затова ѝ задавам въпрос, който ми изглежда съвсем на място.

М. К.: Какви житейски уроци и послания сте усвоили от предишните поколения жени в майчиния Ви род и какво сте отхвърлили?

В. М.: Много съм усвоила и много – отхвърлила. Незаменимо си остава онаследеното от баба и майка в рутинните дейности, в светското поведение, във формите на общуване. Художественият вкус у мене например изцяло бе възпитан от майка ми. Не успя да ми вбие в главата обаче чувството за мярка, аз все ѝ изглеждах опасно неумерена. Аз пък не смогнах да възпитам у дъщерите си какъв да е интерес към онова, което наричаме всекидневие – останаха му чужди до комична невъзможност. И прочие. Въпросът изисква дълго изброяване, едва ли забавно.

Обръщам се към следващото поколение, дъщерята Рада, за да сподели представата и оценката за майка си.

М. К.: Ако се обърнете към детството си за отправна точка, как се е формирала (оттогава, та чак досега) представата за майка Ви – като човек, като майка и като приятелка, като работеща жена-писателка, а и като носителка на фамилията Мутафчиеви (което невинаги е било много лесно)?

Р. М.: Ами аз много я обичах. Отначало най-животински, после с обожание, породено от литературните „свойства”. Не от мястото ѝ в родната литература, като писател, ами тъкмо като литературен герой, сравним с класически герои от породата Атос, Прометей, Майка Кураж, Майката на Козета и всичко „най”. Тя беше за мене мярка за всички неща. А днес, когато се запитам, защо е толкова специален човек, отговарям си – не се стиска, живее го този живот, ама го и прави. Всичко, с което се захване, прави го по най-добрия начин, на който е способна. През акъла ѝ не минава да го претупа. Явно не вижда защо трябва да се работи, ако не се работи добре. И обича хубавото. Така сред труд и закачки минава нейният живот.

Фамилията си я обичаме. В нашата женска фамилия мъжкото начало се представя от това наше красиво име. Майка ми явно се е запънала да „ги” накара да зачитат тази фамилия, откак по събрания и специализирани издания е бил издиган призив да бъде горена с нажежено желязо мутафчиевщината. Но и преди това туй име е било определен символ на нещо неопределено, но доста непреодолимо. До едно време се водим и от нас по-съобразяващи се с общото благо няма, но после ни надвиват собствените ни идеи и там оправия няма.

Отговорът на Рада е колкото неизчерпателен, толкова и емоционален. В това семейство комай всички умеят така да произвеждат текст, че да разтърсят четящия из дъно. Опитвам се да получа още едно парченце от тортата и питам:

М.К.: Имате ли спомен за някои особено контрастни постъпки на майка си, които са Ви накарали да ѝ се възхищавате или да не я приемате?

Р.М.: Колкото щещ и от двата вида. Понякога съм им разменяла местата.

Ха сега де! Що се отнася до най-младата издънка на рода, Вихра, бих искала да я питам малко по-иначе, нали все смятаме, че е особено важно човек не само да бъде роден, отгледан, но и възпитан. Стремя се да разбере как се поддава на тази процедура тинейджърското поколение (имаме си такава хубава българска дума, но не – чуждица).

В това семейство впрочем чуждиците и неясното говорене хич не са на почит. То личи ясно от отговорите. Признавам, любопитна съм да узная какъв ще е отговорът, защото споменахме в началото, че настоящите три поколения живеят заедно и думата „общо” има своето пряко значение. Професията на майката Рада Мутафчиева като учен биофизик почти я е венчала за лабораторията ѝ, включително в събота и неделя, та прекият възпитател въщи по силата на обстоятелствата се оказва професор Мутафчиева, независимо дали е залепена на стола си пред пишещата машина, или е надвесена над тенджерите. Кому-как, по израза на самата писателка.

Обръщам се към Вихра с молба да ми каже дали баба ѝ е правила ссриозни опити да я възпитава и какво според нея се е получило от тази процедура. Искам да узная и каква е позицията на Рада по въпроса. А допълнително питам какво отношение има Вихра към фамилното име Мутафчиеви и дали се вълнува, като чете за баба си.

Отговорът на внучката отново ме навежда на мисълта, че има 16-годишни и 16-годишни. Предварително зная отношението на „домашната възпитателка” по въпроса. Вера Мутафчиева твърди, че човек подлежи на определено възпитание предимно в крехка възраст, а след това влияят атмосферата в дома, разговорите, темите, които се обсъждат, постъпките и поведението на членовете на семейството, т.е. всичко онова, което наричаме микроклимат и семейна среда. При семейство Мутафчиеви това си е едно безплатно обучение; да вземем за пример работния ден на писателката, който започва, щом просветне, и завършва далеч след като се мръкне. Работният ден на Рада не е по-кратък.

Вихра: Според мене най-добрата проповед е добрият пример. Затова съжителството ми с баба е оказало по-голямо влияние върху моето възпитание, отколкото съзнателните ѝ усилия в тази насока. Мама, предполагам, няма нищо против резултатите от това благо-

творно въздействие. Не се вълнувам, когато слушам коментари за баба си, но ми е интересно като пряк свидетел и на публичните, и на личностните ѝ изяви да откривам тяхната взаимовръзка, а също да опитам да се докосна до вътрешния процес, довел до нейно изказване или нова публикация.

Ако трябва да обобща, познавайки основните елементи от житейските истории на предните си Мутафчиеви — образовани за времето си, напредничави, с характер и със строго йерархична ценностна система, те комай са имали повече самоуважение и достойнство от потомците си.

Отговорите дотук, почти без изключения, дават отправна точка за поне още няколко питания. Изкушението е всс така голямо, защото дори и кратките отговори не са формални или лишени от смисъл. Не вярвам и да е възможно друго; в това семейство всички имат глави на раменете си и ги употребяват по предназначение. Преминавам към въпроса за посланията, разменияни между трите настоящи поколения. Въпрос, който се очертава да бъде достатъчно интересен, защото каквото е животът, такива са и заръките. Обръщам се към Вера Мутафчиева.

М. К.: Какво смятате, че ще оставите на внучката си като послание или като поука - такива, с които не бихте искали тя да се разделя?

В. М.: Бих искала да ѝ завещая не точно работливост, а нещо по-друго: да не се ядосва или мъчи, когато потрябва да работи. У българина сякаш е заложена някаква съпротива срещу труда, смята го за незаслужено наказание. С това изтезва себе си, превръща дните си в намусено влачене. Много по-разумно е да се накараш да обичаш своята работа, да ѝ се радваш. Знае се, че всичко, което човек върши, е безсмислено, но защо пък да му бъде и неприятно?

Бих ѝ завещала освен това тягата към независимост и самостоятелност. Навярно е много тежко една жена да очаква от някого своето добро, доброто на децата си. Днес жената трябва да ражда толкова деца, колкото е сигурна, че може да отхрани и образова без чужда помощ. Щом за същата цел бъде принудена да образува кооперация с когото да е, тя се задължава с изпълнение на условия. Затуй — пълна автархия!

М. К.: Вихра, замисляла ли си се какво ще ти остане един ден като спомен от баба ти? Какво ще разказваш на децата си за жените от твоето семейство?"

Вихра: Слава Богу, все още е рано, за да мога да отделя най-ярките си спомени от баба ми, но за мен тя е най-пълноценно живелият човек, когото познавам. Бих искала, когато бъда на нейната възраст и се обърна назад, да видя зад себе си път като нейния — толкова богат и разнообразен, пълен с красиви и тъжни картини, интересни непознати земи, себеосъществяване, наслада (ту примитивни, ту изискани) от хубостите на живота, спокойна борба за съществуване. Ето такива неща изпълват със съдържание пребиваването ни на този свят!

Напоследък, търсейки мястото си в него, започнах да се замислям какво с нужно да сторя, за да създам свестни и оправни хора в лицето на бъдещите си деца. Възхищавам се на жените от семейството ми най-вече като майки, които създават отговорността си пред обществото и пускат в него качествени хора, дори ако цената е да не дават израз на обичта си за сметка на строгото възпитание. Въобще имат ясна представа за социалния си дълг, чието изпълнение обаче не пречатства техния стремеж или по-скоро естествената насока на живота им към самостоятелност. Сигурна съм, ще ми с приятно да разказвам за тях на децата си.

Идва ред на Рада Мутафчиева като „живо звено“ между баба и внучка да бъде поизмъчена с въпроса за родителството и възпитанието, все още без онази част за посланията, тъй като все още ѝ е твърде рано за завещателни стремления.

М. К.: Как оценявате себе си като родител и като възпитател на дъщеря си? Възможно ли е да се влияе върху днешните 16-годишни и какво му е хубавото, а и лошото на съвременните взаимоотношения „майки и дъщери“ именно във вашите възрастови граници?

Р. М.: Не се изживявам като голям родител. Да ме пази Господ, та да съумявам да съм си с акъла и когато наистина се налага, да съм си на мястото до човека, който пуснах на тоя свят.

Днешните 16-годишни са рационални хора, което може да се желае от една хармонична личност. На 16 години те са някак завършени личности и нямат нужда от съвети, а от възможности за още развитие. Лакоми са за знания, мечтаят да умеят все повече, да доказват себе си още и още, да получават признание. Когато срещнат разбиране на тези мераци, са много доволни. Силният мерак прави човека уязвим, та лесно може да бъде поведен за добро или за зло.

Вероятно не точно възрастите ни, по-скоро историята на нашите две поколения ни прави сега доста близки. На моето поколение се налага да предефинира себе си, да си задава разни екзистенциални въпроси и да се бори за самоутвърждаване в една малко късна за тези задачи възраст. Мнозина от нас позакъсняха със създаването си. Затова не сме авторитарни родители. Мнозина от нас са направо калпави родители. Аз имам чувството, че търся отговора на същите въпроси, които вълнуват Вихра, те продължават да бъдат нерешени и важни за мен.

Още малко по темата за посланията, за житейските и професионалните цели, които могат да бъдат предадени на поколенията в едно съвременно българско семейство, и разбира се, за надеждите. Обръщам се към Вера Мутафчиева.

М. К.: Може ли човек в днешно време да има цели, които да вярва, че ще постигне? Към какви цели насочвате самата Вие внучката си?

В. М.: Опитвам се (с успех) да я убедя не само в ползата от познание, а от любопитството изобщо - така и животът ѝ ще ѝ се услади.

Възмущават ме хора, лишени от любопитство в името на повече спокойствие. Внушавам ѝ съзнателно и навярно до досада да не се страхува от нищо. (Правех го и с дъщерите си, после започнах да се страхувам аз от жизнеопасното им безстрашие.) Но истината е, че страхът не ни предпазва, ами обезсилва. Освен всичко, той сякаш изяжда душата – губиш всякаква радост от живота.

Търся отговора на Вихра, която не е осведомена какво е споделила баба ѝ по въпроса. Питам я може ли според нея човек да има цели в днешно време и какви са нейните собствени? Признавам, не знам защо очаквах да чуя един „панелен“, по-стандартен отговор от представителка на поколение, за което смятам, че не е много наясно с исканията си в смутното ни време.

Вихра: Моите цели слабо се влияят от времето, тъй като засягат основно собствената ми личност. Искам да бъда добър човек. Имам предвид добър не като черта на характера, а със значение на качествена оценка – добър в бъденето човек, в човешкостта. Стремя се да си изградя характер, който да ми позволи да развия потенциалните си възможности, да не съсредоточавам мисълта си върху своите и чуждите несъвършенства, а да се радвам от живота.

Колкото до времето, бивало е къде по-лошо, но истинските хора винаги са успявали да се реализират достойно и с душа.

Без съмнение, всички отговори са интересни, но именно тези няколко изречения са сред най-интересното в направения ми изследователски подарък. Вероятно нещо съм пропуснала или недогледала за съвсем младото ни поколение, та да се уповавам само на онова, което е видимо и е на повърхността. Рано съм се отказала да се надявам, че сред това все още непрекипяло поколение трудно ще се намерят личности, които да заложат на непреходното, с ясно съзнание какво означава то. И да се стремят да се впишат в развиващото се българско общество и в съвкупността на съставляващите го личности. С рано осъзната цел някак да допринесат за стабилизацията му, за по-трудното му манипулиране и за съзряването му като общество от истински образовани, модерни в най-добрия смисъл на думата българи. Дано повече млади хора мислят като Вихра и имат позиция по такъв важен не само за самите тях, но и за общественото ни развитие въпрос.

Не виждам необходимост да питам Рада Мутафчиева какви са целите ѝ, като изградена личност и учен тя отдавна ги е показала и доказала. Смятам за по-съществено да чуя какви надежди и какви резерви таи относно житейските шансове на дъщеря си и нейните връстници. Допълвам въпроса си с питането: „Какви основни ценности сте се опитала да предадете на

дъщеря си като опорна точка, за да премине през живота, такъв, какъвто ѝ се случи?" Подробният отговор и анализът говорят в полза на твърдението, че темата е една от постоянно обмисляните в дневния ред на съзнанието ѝ като майка.

Р. М.: Надеждите ми са огромни. Ако останалите хора у нас намерят сили да разберат това поколение и не му пречат, то може да създаде една разкошна страна тук; иначе ще отиде да живее другаде. То има нужда от реализация и няма да приеме да живурка и да изпълнява тъпи сценарии тук. Другаде поне ще има предизвикателство да докаже, че не е по-лошо от местните си връстници. Но колко сили ще похабят, за да учат дребни, но важни за местното население неща, които местното население е получило през първите си 7 години.

Като оставим емигрантския вариант, който е нещо тривиално дори за българите, камо ли за световната практика, в какво може да се състои мисионерското за това поколение? То е израснало без особени конфликти е днешното поколение, но мисията му ще е предимно да се бори срещу всичко старо. Ние сме добра родителска среда, но като началници в професионалната среда сме доста подли. Ще пречим на поколението, ще го развъртаваме, ще му отнемеме мечтите и радостта. То ще е едно самотно поколение, което не ще има подкрепата на опита на предишното. Ще трябва да открива своите образци за подражание в по-стари поколения – бабите си, и най-вече в съвременници. Сигурно скоро ще разберат, че нямат нужда от образци, а от добри идеи. Предполагам, че лесно ще наизлязат от родните си места и ще превземат страната. Ще се реализират, преобразявайки я, разкривайки нейните възможности, състезавайки се в това да правят повече от по-малко. Ще трябва да измислят как да премахнат насилието без насилие, а с ум. Надявам се, че ще имат един достоен, пълен с лични постижения живот.

За такъв живот – създаващ тях самите като хора решителни, мислещи, весели и разумни, любопитни, чувствителни, действени — се опитвам да подготвя дъщеря си, но за съжаление не съм пример за подражание. Може и да е за добро, така лесно ще се отърси от всичко негово, за да живее своя живот. Все по-малко мога да ѝ влияя, но когато беше малка, учех я на смелост и да се радва на красотата на природата. За толкова ми стига акълът. Не знам какво я е създало такава, каквато я виждам, но засега тя много ми харесва в ядката си. В тая ядка няма страх и злоба – това съм искала да постигна, не твърдя, че е мое дело. Е, да нямаш страх не означава още, че си смел. Много бих искала да е способна на истинска смелост, която да не е в рискването на себе си, а в това да вървиш срещу света, ако мислиш, че си прав, или ако просто така ти се иска.

Още една голяма „тема в темата“, още едно изследователско предизвикателство да усещам пристрастие и да мисля, че е много увлекателно и понякога съвсем непредвидимо какво ще излезе от разговор между поколенията, особено в частта му

„майки и дъщери“. Очаквам да получа още един последен отговор от представителката на най-младото поколение, което практически след десетина години активно ще се включи в обществения живот на България и вероятно в неговото управление. Улавям се, че все повече повтарям как съм се поучила от удивително зрелите отговори на Вихра, при това неподсказани от по-възрастните, поради което дважди по-интересни. Тъй че решавам се на най-трудния за всяка личност, без разлика във възрастта, въпрос.

М. К.: Как определяш характера и мисленето си? Дали си свободолюбива, куражлия, самостоятелна и издържлива? Забелязваш ли някаква наследственост между твоя характер и характера на майка ти и баба ти?

Вихра: Избягвам да се самоопределям с думи, тъй като за мен те са нещо твърде важно, веднъж изречени, а още повече написани. Не мога да не се съобразявам с тях – дали защото ги почитам, или защото ми е трудно да преодоля ограниченията, налагани от категоричността на оценката им. А според нищожния ми опит човек става такъв, какъвто мисли, че е, а често му е приятно да се мисли за личността, за която се представя. Така нравственото развитие на пристегнатия в корсета на думите опасно се влияе от тях – но само ако са произнесени с убеждение за искреност.

Все пак, след отклонението – да, самостоятелна и куражлия съм, в разумни граници. Държа на правото си да взимам решения и да отстоявам мнението си, но се старая да не изпадам в безсмислено противоречие, да говоря по-малко, а да получавам повече полезна информация. Освен това съзнавам, че претенцията ми за автономност е малко несъстоятелна, тъй като нито сама печеля хляба си, нито познавам социалните и пазарните механизми дотам добре, че да го правя. Въобще, има много, много да уча.

Не се сещам за сходствата между характерите на мама и баба и моя, които могат да бъдат отдадени повече на наследственост, отколкото на продължителното общуване. Може би от баба си съм взела удоволствието от това да поправам повредени вещи, да готвя и въобще да създавам нещо с ръцете си (макар че не съм сигурна дали за нея това е удоволствие или необходимост).

Ако попитам Вера Мутафчиева как оценява себе си, което би било доста ненужно, след като светът вече я е оценил, мога да получа или оригинален устен отговор, или една автобиография от 500 страници, изпълнена с чувство за хумор, с житейски трудности, мъдрост и неповторим стил. Отказвам се поради горепосочената причина и за финал питам друго.

М. К.: Каква степен на наследственост забелязвате във Вашето семейство откъм умения и таланти?

В. М.: Не съм сигурна, че става дума тъкмо за унаследени умения и таланти, макар вероятно да е така: в семейството ни поначало бе насочено особено внимание към словото. Вискателността към изказа беше фанатична, особено у баща ми, всепризнат стилист, но я имаше и в майчиния ми род. Сам Мутафчиев се топеше от удоволствие да слуша тъща си, когато разказва – тя притежаваше такъв забележителен хумор, употребяваше никому неизвестни, но много нюансирани глаголи. Мама ни „преследваше“ за неточно употребена дума, забраняваше употребата на кош силнички изрази. Но съм наясно, че не наследих и половината от житейските ѝ таланти, навярно загдето тяхната цел беше пестенето на умствена и душевна енергия – не бях съгласна с такъв стереотип. Но май ние двете търсехме в живота противоположни резултати.

Словесна до крайна пределност беше покойната ми дъщеря; малобройните текстове, които тя остави, свидетелстват за това. Тя го отдаваше на факта, че беше следвала в Германия, и то предимно немска философия – известно е що означава това. Намирах стила ѝ излишно усложнен, ала действително прецизен, дълбок. Другата ми дъщеря, бидейки физик, го дава интензивно, уж без украса, затуй пък я познават като автор на внезапни словесни попадения. Искрено съм доволна от внучката си, под чиито училищни упражнения чета с червено мастило: „Не намирам думи!“ Разбира се, думи ще се намерят за детските ѝ текстове, но те все пак бележат някаква основа за възможно развитие. Какво излезе – че се хвалим. В действителност при нас може да се говори само за наследственост в произвеждането на текст, което е вятър и въздух – на турски „бадева“. Кому как.

Съществуват теми, наречени вечни от поети и писатели, като любовта например, а „майки и дъщери“ е един от диалектически материализираните изрази на любовта, на онова, което наричаме смисъл на живота и негово продължение, видима дияра в екзистенциалната структура на всяко общество, причина и резултат от поливалентни връзки във времето и пространството на всяка национална, семейна или строго индивидуална история вътре в колективната. И ако връзката „бащи и синове“ в много общества – от древността до днес – се е приемала и се приема за официалната и представителна връзка, за по-съществена в историята на семейството, то истински „вечната и святата“ е без съмнение другата, женската. Тази на майките, родили дъщери, и на дъщерите, които един ден ще родят майки, и така, докато човешкият род се ползва с Божията благосклонност.

Жените и оръжието в народната поезия на България и Великобритания

Людмила Евтимова

Какво кара една жена да скрие своята женска същност, приемайки външното прикритие на мъжка идентичност, да се раздели с дом и семейство, да остави свидна рожба и уют, да ги замени с неудобствата на скитническия живот и с оръжие в ръка да съперничи на мъжете, покривайки името си със слава? Такива изключителни жени будят вдъхновението на народните певци и остават да живеят в народната памет като легенда. В тях се съчетават идеите за Марс и Венера – за мъжка слава и смелост и женска нежност и вяност. Единици ли са те и имат ли паралели в народното творчество на други народи? Опит за преглед и съпоставка се прави в настоящата разработка.

За да наруши хармонията на установения патриархален ред и да напусне (макар и временно) мястото си в социалната йерархия, жената трябва да е предизвикана от съдбата, но и да има физически и психически качества, които да ѝ позволят да издържи на изпитанията докрай. Преди всичко трябва да е непримирима към опита да ѝ бъдат наложени чужда воля и норми, противоречащи на нейната представа за свободен избор в любовта или житейската ѝ съдба. Трудностите и пречките могат да бъдат от частно семеен характер или да имат по-широка социално-икономическа или политическа основа.

В англо-американската традиция жената-воин е храбра героиня на народните балади, която, преоблечена като мъж, тръгва на война, водена от своята любов към войник или моряк или просто за слава. Тези песни са в апогея си през XVII – XVIII в., след което поради промени в идеала за жената през Викторианската епоха те се маргинализират, но остават да се пеят, макар и рядко, и до днес.

Мотивът за жената-воин битува и в други жанрове – епическа поезия, любовна лирика и роман, биография, комедия и трагедия, опера и оперета. Но най-експлицитно той се проявява в популярните улични балади, някои от които надживяват времето на реално съществувалите хора и събития. Този тип

песни разказват за успехи и победи. Техните героини – многобройните Нанси, Поли, Мери – скрити под мъжки имена, се противопоставят на тиранията на родителите си, следват своите любими на бойното поле или в открито море. Образец на храброст, красота и дръзновение, те побеждават и в любовта, и във войната.

Най-ранна балада от този тип в английската традиция е „Мери Амбри”, която държи първенството по популярност между XVII и XIX в. Както повечето подобни балади тя е анонимна и се предполага, че се базира на истински случай. Вероятно е била много разпространена още през 1590 г. В една анонимна пиеса от Оксфорд тя се споменава като пример за недодялани стихове. Бси Джонсън е подразнен и смутен от самата героиня. Централният персонаж в една негова пиеса казва с презрение: „Госпожо Мери Амбри, вашият пример е опасен!” В други две произведения от същия автор мъжествената и войнствена Мери е сравнявана с архетипния образец за женска красота и любов–троянската Елена.

Даян Дъгоу¹ разглежда англо-американския вариант на жената-воин като амбивалентна героиня – едновременно проявяваща се като мъж и като жена, възплаваща и двете страни на традиционната западна представа за героизма, раздвоена между женската любов и мъжкия героизъм – Венера и Марс.

Преминавайки през серия от изпитания, любовта побеждава, а героинята остава образец на вярност, като същевременно проявява патриотизъм, храброст, самообладание и хитрост. Артистичността, притворството – излизането от женската идентичност и приемането на тази на любимия, заради когото се прави всичко това, са част от нейните дарби. Дръзкото нарушаване на традиционния модел на женско поведение предизвиква критика, недоверие или иронично отношение сред някои съвременници, но съществува и възможността яката мъжкарана да привлече публика със своята необичайност. Така се появяват „Антонио и Мелинда” на Марстън (1612), „Хубавата двойка от запада” на Хейуд (1609–1610), „Високомерната дама” на Бомонт и флетчър (1610) и др.² Джон Гей използва този мотив като основа за „Поли” (1728), продължението на „Просешка опера”, в която доказва, че романтичните представи за героизма в западноевропейската литература са пресилени. В „Поли” героинята е изобразена в един епос на робството. Европейският идеал за герой или героиня съдържа победата над другия – на

¹ Dugow, Dianne. *Warrior Women and Popular Balladry 1680–1850*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

² Пак там.

ниво пол или раса. Поли прикрива пола си, Макхийт – расата си. Разкривайки заблудата, Гей изобличава и порочността на империята, и предадената любов.

В нашата литература намираме най-старите появи на жената с оръжие в ръка в епоса на юнашките песни. Образът на жената-юнакиня не е толкова разпространен като образа на хайдутката. Но той е много ярък. С превръщането на историческите личности и събития в легенди и обобщени образи на юначеството, тези героини добиват митически размери на жени-великанки, които слагат в джоба си дори такива герои като Крали Марко. Юначеството им е нечуто, то поразява и не дава покой на завистливите мъже-юнаци. Те не могат не само да им повдигнат калпака, но дори перото им да помръднат. В песните жената-юнак често фигурира с нарицателно име или с име, сочещо произхода ѝ – Арватка девойка, Злата от Арвата, Арватка, Воинка и т. н. Образът на момата-великан не е проучен добре и произходът му е неясен. Ясно е обаче, че той е много стар, несъмнено носи отзвуци от матриархата, но вероятно търпи и други влияния, тъй като напомня Брунхилда от „Песента на Нибелунгите”³.

По-индивидуализирани и земни са жените в хайдушките песни. Тези песни се създават, когато на историческата сцена се появява хайдушкото движение и поради липса на традиция народният певец се учи от юнашкия епос по отношение на формата на стиха и разработката на сюжета. При хайдушките народни песни движението на мотивите е от Източна към Западна България, докато при юнашките песни е от югозапад на североизток.

Сведенията за хайдутството говорят за съпротива срещу турците през целия период на робството. Безсонов смята, че хайдутите е имало и „преди падането на България”. Раковски и Безсонов допускат, че ранното хайдутство има политически характер, после се изражда в разбойничество, за да добие националноосвободителен характер през XVIII–XIX в. Думата „хайдутин” има унгарски произход (hajdn,-t,-k) и означава въоръжен човек, разбойник. Турският пътешественик Евлия Челеби свидетелства за наличие на хайдушки дружини по всички краища на българските земи”.

Мотивите, които карат мъжете да поемат към Балкана, според фолклорните свидетелства са свързани с нуждата. Те често имат материална характеристика – икономическата безизходица. Понякога подтикът е женската суетност, която мъ-

³Българсконародно творчество. Т. I. С., Български писател, 1961, с. 42.

⁴Българско народно творчество, т. 2, е. 22.

жът иска да задоволи (да купи кипри премени и накити за либето). По-често тези мъже са водени от необходимостта да отмъстят за насилие и злоупотреби и да защитят честта на семейството. Нерядко това отчаяно изолиране от нормалния живот и приемане на доброволното отшелничество с оръжие в ръката е предизвикано от сърдечни несполуки – либето е омъжено за друг, потурчено или озлочестено.

Цветана Романска⁵ разглежда общите черти и особеностите на българските и сръбските хайдушки песни – един дял от народното песенно творчество, който има междинна позиция сред историческите и епическите песни на южнославянските народи през XVI–XIX в. „Особено оригинална и интересна тема, разработена в българските и сръбски хайдушки песни, представляват подвизите на жените-хайдутки – те не отстъпват нито по юначество, нито по безстрашие на мъжете войводи и хайдутки.“⁶ Тяхното участие в борбата не е случайно явление със спорадичен характер, а е доста широко разпространен феномен. Списъкът на момински имена, свързани с воеводството и байрактарството, е доста дълъг и идва от различни региони на страната (Димка, Пенка, Бояна, Бойна, Буйна, Грозда, Гроздена, Грозданка, Елена, Енка, Стоянка, Янка, Сирма, Богдана, Драганка, Ирина, Маламка, Радка, Добра, Румена и др.).

Сред сръбските народни хайдушки песни не могат да се намерят толкова много разнообразни примери, както в българските песни. Сред по-известните имена е Милица девойка, войвода на 30 хайдутки, хайдутствала 30 години. Мотивът за жени – борци срещу потисници-друговерци, е характерен и за гръцките клефти. В една от тях се разказва за 15-годишната Лено Боцарис, която се бори много месеци редом с брат си Янис срещу турците.

От приведените примери става ясно, че една от причините (може би най-важната) за включването и на жените във въоръжената борба е свързана с липсата на национална независимост, тя е проява на патриотизъм и свободолюбие. На Балканския полуостров икономическите или сантименталните подбуди отстъпват по значение пред националноосвободителните. Най-често жената грабва оръжие, за да защити честта си, да освободи съпруг или брат или ако е още девойка, да осигури финансова независимост за бъдещото си семейство.

В англо-американската фолклорна традиция девойката

⁵ Романска, Цветана. Общи особености на българските и сръбски хайдушки песни. – В: Въпроси на българското народно творчество. С., Наука и изкуство, 1976, с. 85.

⁶ Пактам, с. 120 (Българските хайдушки народни песни в сравнение с песните със сходна тематика у останалите славянски и балкански народи).

грабва оръжието и надява мъжки дрехи, за да последва любимия във войската или флота, за да се противопостави на тиранични родители или обществена организация, която заплашва да ги раздели. Взет във войската, любимият изгубва личната си свобода и девойката, която иска да се противопостави на съдбата, поема върху себе си двете героични форми на изява – жертвоготовността на любещата Венера и героизма на войнствения Марс. Външна намеса (съдбата) нарушава хармонията – девойката преминава серия от изпитания под прикритието на мъжка идентичност, докато обстоятелствата позволят хармонията да се възстанови. По-рядко маскираната жена е просто крадец или разбойник, а проявите на патриотизъм (ако изобщо присъстват експлицитно) в тези балади са свързани с имперската политика на войни за завоюване или подялба на колонии за разлика от националноосвободителния характер на борбата в песните от Балканския регион.

Носителите на фолклорната традиция пренасят мотива за жената-воин отвъд океана. В изследването си на песните от Мисури Х. М. Белдън⁷ отбелязва, че се срещат песни, напомнящи за такива храбри жени от античността до Елизабетинската епоха, като Иполита, Алфхинда, Бритомарта и Мери Амбри. В класификацията на американските балади от английски произход, направена от Дж. Малкъм Лоуз и Д. К. Уилгъз, няма отделна категория балади за жени-войни, а ги намираме като частен случай на баладите за море и моряци, за семейства, противопоставящи се на влюбените, балади за любовна вярност, за преобличане и притворство. Така че жената-воин става подтема, феминизиран вариант на героя, преминаващ през серия от дълги изпитания и проверки, преобличане и притворство, преди да се завърне успешно и победоносно у дома. По този начин баладите от рода на „Уили и Мери“ (за жени-моряци и войници) се свързват с приключенията на Одисеи или със средновековната английска история за крал Хорн.

Девойки-войни от най-различен характер се срещат във фолклорните традиции на Германия, Италия, Франция, Испания и Англия. В английската традиция, за разлика от останалите, ги откриваме само в баладите, те не се появяват в приказките. Жената-воин от популярните, разпространявани чрез евтини отпечатъци балади в Англия има по-конкретен исторически контекст, подбудите ѝ са лични, индивидуални – любов и противопоставяне на потисническа система (родителите или

⁷Be I d e n, H. M. Ballads and Songs Collected by the Missouri Folklore Society. University of Missouri Studies, v. 15, No 1.

обществото), за разлика от идеализираната изява на мощ и сила при амазонките в древността или свръхестествените сили и магии в средновековното литературно наследство.

В тиражираните английски популярни балади от XVII в. древният мотив за Одисей и неговото завръщане у дома търпи сериозна и радикална преработка. Новата героиня принадлежи на един нов свят, с нова чувствителност и ново самочувствие. Подобно е разграничаването между жената-юнак (великан) и жената-хайдутин в българския фолклор. В юнашките песни тя служи като контрапункт на подвизите на мъжете-юнаци, още едно сериозно изпитание за преодоляване. Силата и подвизите ѝ са хиперболизирани (често пъти те се дължат на това, че тя има три сърца или самовилска свръхестествена дарба), жестоката ѝ слава идва от това, че подлага на нечовешки изпитания мъжете, за да си намери подобаващ жених.

Такива свръхестествени същества се побеждават само с хитрост, подсказана от друга жена (сестрата на юнака), като се използва увлечението им по юнака. В песента за Марко и Арватка девойката побеждава Марковите побратими, но „се с женско чедо дългокосо/дългокосо, ала плиткоумно“ (явно изразено сексистко отношение) и е надвита с хитрост и измама. Тези жени-великани са често безименни – незайна девойка, Арватка или Арабка, или са свръхестествени същества – Русалка, Гюргелина самодива, Рилка самовила.

В песните за жени-хайдутки имаме конкретни събития, те принадлежат към една по-нова историческа епоха на национално и личностно осъзнаване. Всички хайдутки имат имена, прославили ги извън предела на ареала, в който са действали. За някои от тях (Сирма, Румена) са запазени спомени и интервюта⁸. Всички те преминават сериозни изпитания, изискващи огромна физическа сила и издържливост, ловкост и съобразителност, в които показват превъзходството си над останалите претенденти и достойно заемат воеводското място. Показателно е, че ако жената е решила да замени спокойствието на дома с гората, тя непременно достига най-високия връх в хайдушката йерархия? Дали защото само най-сърцатите и физически силните жени са грабвали оръжието, или просто народният певец е възпял само най-изявените, достигналите до позицията на водачи жени?

Времето на изпитания е маркирано с магическа нумерология (в българските песни се споменават 9,30,70 години: сръб-

⁸Българсконародно творчество, т. 11, с. 67.

⁹Хайтов, Николай. Хайдутки. С., Български писател, 1976.

ската Милица води чета 70 години; юнаците са 9, 30, 77 или 88; в една от песните от 300 преди изпитанието остават само 3 верни юнака).

Изпитанията за воеводство наподобяват изпитанията при инициацията¹⁰ и са предназначени за мъже. В някои случаи жената се оказва по-ловка: стреля безпогрешно в пръстен-нишан, яйце или ябълка на главата на някого (в случая с Румена войвода – влюбен в нея турчин, който е готов да приеме дори смъртта, ако тя идва от ръката на любимата); надхвърля мъжете в състезание с тежки камъни; надскачва ги на височина и дължина. За изпитанието жената символично захвърля моминските си дрехи, навлича мъжка премяна (Бояна), облича се с „от девет мечки кожух“ и слага на главата си „от вълк калпак“ (Димка) или „дълъг калпак бошняшки“ (Пенка), облича „руба юнашка“, запасва „силях сребърен“, нарежда „алтън пишови“ (Ирина).

Докато в ритуалите по инициацията на младежите, описани от Дж. Фрейзър и В. Я. Проп, имаме травестиране на мъже в жени като господари на гората (останки от минали матриархални отношения), то в историческата епоха на изпитания и обръщане на реда на битието поради присъствие на поробители гората отново става дом, приютава горското братство, престава да бъде прокълнатата и забранена, населена с духове. Отивайки в нея в търсене на вътрешна свобода, момата се преоблича като мъж. Тя встъпва в мъжкия съюз като сестрица (според хайдушкия устав юнаците се побратимяват в присъствието на свещеник и дават обет за безбрачие – не са разрешени интимни отношения с жени, дори и собствените, за да не се навлече беля на дружината). В древността „мъжките домове“ са особени институции на родово-общинния строй. Те са забранени за жени. Мъжкото общество наброява от 2 до 30 души (подобен е броят на хайдутите в една дружина), препитава се от лов, продукти на земеделието липсват или даже са забранени (сходна е прехраната на хайдутите). За старейшина се избира най-ловкият и най-силният. Понякога сред тях се появява сестрица, прогонена от мащехата или отвлечена. Цитирайки Щурц и Уебстър, В. Я. Проп съобщава, че макар и мъжкит дом да е забранен за жени, то жената не е забранена в дома. Девойки живеят там временно, после се омъжват. Те никога не са обект на презрение. Освен насилствено отвлечане или желание на родителите има случаи, когато жената бяга от мъжа си и дири убежище в горския дом. Отношението към жената е рицарско и инициативата принадлежи на нея.

¹⁰Фрейзър, Джеймс. Златната клонка. С., Изд. на Отечествения фронт, 1984.

В хайдушките песни девойката отива в горския дом, защото с настъпването на пролетта, когато „гората се развива и раззеленява”, сърцето ѝ „се налива с ясни кърви горещи” (Бойна войвода). След определен срок (обикновено 9 години) майката вика дъщеря си да я ожени „през девет села в десето”, та да не кажат хората „Пенка и с хайдути ходила”. Съветват Пенка да не гледа често гората, „да не я някой познае”. Стоенкината майка я вика: „Ела са мами прибери, та хвърли рухо хайдушко, облечи рухо девешко, па земи хурка шарена.” Но отговорът на девойката е категоричен: „За овчар не са седенки,/ нито вито хоро моминско,/ за юнак не са плачове,/ за мене нс е къделя,/ ни позлатено вретено”. А Пенка воевода разгонва сватбата си, защото мисли, че „ази мъж ще да водя я два дни, мамо, я три, или пък до три сахатя”. Която мома е вкусила от волността на живота извън времето и обществените ограничения, трудно се връща към предишния живот. Пенка е категорична: „Доде е сянка дебела,/ доде е вино червено,/ додс е агне печено,/ доде са млади юнаци,/ да ида деца да бавя,/ да ида деца да бърша.”

Отказът от традиционното семейно гнездо, от функцията на жената да продължава рода, да осигурява облеклото и да приготвя храната – традиционни задължения, налагани от патриархалния ред, – е доброволен, често пъти той се дължи на неспособността на този ред да я защити и осигури (каквото е случаят с Румена – лична жена, с независим характер, която забягва в гората, след като убива турчин, опитал се да я похити¹¹). Самоотбраната и защитата на честта са най-честите причини. Хайдутката се гордее с това: „Мъжка съм била, юбила съм го,/ хитра съм била, искрила съм го,/ що търси турчин у мойте двори?” (Янка). Моментът на неподчинение на робството и на традицията може да настъпи още на сватбата (Янка) или след като се е родила свидната рожба (Румена).

Веднъж взела съдбовното решение и откъснала от сърцето си най-свидното – детето, жената-хайдутка започва да обитава един различен свят, в който стойностите са други и от който връщане няма. Показателна е песента на Румена войвода:

„Не ти ли е жално за твоята кукя, Румено бре?

Не ти ли е жално за твоето дете, Румено бре?

Деда че го рани, баба че го пере, дружина бре.

Язе не го жалим, други че го жалят, юнаци бре.

Който с байрак ходи, он си рода нема, дружина бре.

Камик му постилка, небо му завивка, дружина бре.”

¹¹ Пропп, Вл. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946.

Хайдутката, която очаква дете, се кани да се откаже от хайдушкия живот, защото „и яз съм тежка, неволна,/ не мога с пушка да стрелям,/ не мога сабя да въртя” (Гроздана войвода, която в напреднала бременност обира хазната). Друга войводка (Богдана) ражда в момента, в който причакват хазната, мъжко дете с цървули и мустаци до уши, с маждрак в ръка и калаяни стрели на рамо. Другарите на Грозда войвода развиват „шарени гъжви” да повият току-що роденото ѝ дете. Румена ходи до последно с дружината си и после се оттегля при верни ятачки да роди детето си. Интимните отношения в четата са табу, но хайдутите също са хора. Интересно е самообладанието, с което жената се справя и с това изключително тежко в горските условия събитие. Развързката е различна. В някои случаи (Сирма, Буйна) героинята се омъжва и живее почтено, пазейки оръжието си и спомена за „горския период”, в други (Румена) новороденото се дава за осиновяване, а първородният ѝ син се отглежда от свекърва ѝ. Вместо да се ограничи с грижи само за семейството си, войводката помага на когото може и раздава правосъдие в нарушената от турското присъствие патриархална система.

В някои от хайдушките песни жената-войвода вече се е отказала от хайдутлука, но девет години след нейното напускане оголялата и обосяла дружина я моли да се завърне, признавайки неоспоримия ѝ авторитет. Тогава тя им оказва еднократна помощ, демонстрирайки изключителната си форма (Буйна войвода).

Интересна е историята на Бояна, която след деветгодишни скитания с четата е натрупала зестра и се е омъжила за Мирчо войвода. След като съпругът ѝ попада в ръцете на турците, Бояна се облича в мъжка премяна и пълно бойно снаряжение и отива при тях. Разменят си поклони и поздравя, турците я канят да яде и пие с тях, но Бояна отказва, защото е дошла да се бие, и докато те се усетят, ги изколва. Съпругът ѝ казва с признателност:

Бояно, млада войводо,
халал да ти е восводството
и моето, бре, мъжество,
че ми живота отърва
от тия клетки душмани.

В тази песен имаме ситуация, напомняща англо-американските балади, когато предрешената героиня отива на помощ на любимия и го спасява.

В „Ирина хайдутка” героинята се притичва на помощ на брат си Стоян, с когото са водили заедно хайдушки живот. Стоян е болен и хвърлен в тъмница. Ирина се престорва на чауш и извежда брат си от затвора, но спасението идва късно, те „се жуви фанали и са се мъртви пуснали”.

В хайдушките песни жената-войвода не се облича в мъжки дрехи, за да измами дружината, че е мъж. Тя надява мъжката премяна като знак на принадлежност към дружината, като атрибут на мъжество. Правото да я носи извоюва с качества, които я поставят над юнаците. Облечена като мъж, тя може да заеме най-високо място в йерархията. Мъжете я приемат по-безболезнено, ако нейната женска същност не е подчертана от разликата в облеклото.

В англо-американските балади героинята не се подчинява на някои наложени от патриархалното общество норми – забраната на родителите да се омъжи за любимия младеж, взет във флота или във войската, или забраната жените да участват в чисто мъжки институции. Но жената служи на същото това общество. Тя не избягва в ненаселеното пространство на гората, където законите на патриархалния ред не действат, а йерархията се определя със сила, хитрост и адаптивни способности. Затова преобличането не е само знак, а необходимост и успехът на мисията ѝ зависи от това тя да не бъде разкрита. Само така може да бъде близо до любимия или да отмъсти за неговата смърт. (Мери Амбри е храбра хубавица, която оглавява 3 000 души, разгромява врага на Британия и отмъщава за убийството на своя любим.) Само в още една балада – „Херцогът на Аргайл”, има подобен случай на отмъщение от любов. Но във всички балади от този тип любовта е основен движещ мотив, който кара храбростта да се прояви във войнишките и морските подвизи. Красавицата от „Нешастията на моряка”, балада от XVII в., е категорична: „Решила съм напук на всякаква опасност да бъда твой спътник на борда.” В „Плачът на влюбения за момичето, оставено на брега, и нейният отговор” момичето заявява: „И в мъжка премяна ще отплавам да търся аз своя любим.” През XIX в. героинята от „Вярната Елена” заминава с любимия си, пременена като моряк. В една американска балада от XVIII в. се казва: „Ще чуете истината от една чевръста мома, която рискува живота си за своя любим.”

„Мери Амбри”, която изглежда е свързана с реални събития от 1580 г., разказва за храбрите дела на героинята, която има силно влечение към битки и слава. Тя е една от най-мъжките героини в този тип балади. Борбена, действена, решителна и с гореща кръв, тя е най-смела сред смелите и най-силна сред силните. Да ръководи ѝ приляга толкова естествено, колкото и мъжките одежди. Тя наказва предателството на неверния топчия, като го посича на три. Женската ѝ същност излиза наяве едва когато се опитват да я пленят. Принцът на Парма (т. е.

врагът) е впечатлен, той ѝ изпраща ръкавица и пръстен с молба да се омъжи за него. Но тя не иска да се омъжи за чужденец. Мери Амбри се движи свободно между своята мъжка и женска идентичност, гъвкаво избира как да се представя. В същото време остава образец на вярност, добродетел и патриотизъм. Неслучайно нейният пример е смятан за опасен.

Такава смелост и патриотизъм има и у сръбската Милица: „Не лудујте буле и хануме, ја ни јесем турска кукавица, већ сам јунак млада српкињица”, и у българските хайдутки (Янка) – „юнак съм била, убила съм го”.

Стильт на английските балади от този тип е по-стегнат, по-журналистически по времето на Кромвел, в тях често се описват реални хора или събития. След 1660 г., в периода на Реставрацията баладите стават по-сентиментални и романтични по дух. През XVIII в. опасният пример на Мери Амбри добива особена популярност – появяват се над 100 нови заглавия и той се превръща в най-разпространения мотив в английската култура, като преминава и в по-изисканата литература и в театъра. По време на революциите в Америка и Франция, страната е залята от патриотична войнственост – жени-актриси и певици отправят зов към сънародниците си, мъже и жени, да не остават безучастни. Появяват се заглавия като „Жената-капитан”, „Жена-доброволка или опит да се вдигнат мъжете на крак”. В тях се пее: „когато нашите храбри момци се готвят за бой,/ жено, напразно в дома си не стой”.

На театралната сцена истински героини с военен опит като Хана Снел, участвала в армията и флота под името Джеймс Грей, изпълняват военни упражнения като част от забавната програма. Особената политическа обстановка и патриотичният подем правят мотива достойствие и на едно по-изискано общество, за което уличните балади са нисш жанр.

През XVIII и XIX в. се появяват редактирани версии на старите мотиви, като по-дръзките места са изрязани и целият тон става по-сентиментален. Представяна за съвсем нова песен, „Верните влюбени от Устършър” всъщност е един силно съкратен вариант на доста пиперливата балада от времето на Реставрацията „Храбрата девица”. Още по-съкратен вариант е „Лондонската наследница”, датирана около 1800 г. Баладите стават все по-сентиментални и героините им се чувстват все по-неловко в мъжките си дрехи.

С настъпващите промени в начина на живот и миросгледа на англичаните мотивът за жената – войник или моряк, вече не предизвиква интереса на публиката и тези песни се арха-

изират, превръщат ее в „музейни експонати“. Оттук нататък присъствието им в англоезичната песенна култура става все по-маргинално.

На крехките и нежни героини, които възплъщават идеала за жена през XVIII и XIX в., не им прилягат мъжки дрехи и оръжие в ръката. Тези атрибути трудно съжителстват със съзливо-сентименталния тон на периода, затова логично идва пародията на мотива и представянето му в комична, бурлескова светлина (Уилям Тейлър – „Жената-контрабандист“, „Жената-юнга“).

Преобличането вече не е подбудено от вярна любов, а от желание за приключения. Липсват героични и романтични събития. Героинята обикновено се оказва в някаква неопределена опасност – маскирането не е много убедително мотивирано. В „Жената-юнга“ и капитанът, и жена му се домогват до „хубавичкия момък“ – нито мъж, нито жена, чиято история завършва с това, че му предстои да роди син или дъщеря, защото, хранийки се със сухарите на капитана, Хубавата Нели (юнгата) „изгубва свежия цвят на бузите си и тънката си талия“. Тази балада се отдалечава от първоначалния модел, съчетаващ мъжки и женски прояви на героизъм. Тук героинята не е образец на женска вяност, защото тя просто служи на кораба в мирно време.

Ако се опитаме да формулираме сюжетната схема на този тип балади, те биха изглеждали така: влюбените се разделят и събират; светът се преобръща наопъки; дъщерите въстават срещу родителската воля при избора на любимия, а институцията, която го обвързва и лишава от свобода, става място за изява на любимата, предприела акта на смяна на женската си идентичност с мъжка.

Ако любимият или бащата страдат и приемат ситуацията за безизходна, героинята се усмихва решително, поставя си за цел да я поправи и възстановява обичайния порядък, като заслужено достига до щастлива развързка.

При българските хайдушки песни проблемът не засяга само конкретен случай на семейни взаимоотношения, затова при тях няма любовни истории или поне те не са видими в центъра на събитията. Най-често тези песни са два типа, съсредоточени около състезанието за спечелване на воеводството или момента, в който жената-хайдутка трябва да направи избор между гората и семейната идилия. Причините за това, че жената е станала хайдутка, научаваме от преданията и спомените. Песните от този тип нямат повествователен характер. Те представят директно момента на изпитание, повторен многократно в различни

варианти на задачите, в които жената е безспорен първенец. Мъжете могат да роптаят и недоволстват, но проверката само потвърждава женското превъзходство. Само в песента за Буйна войвода неуспелите да се справят след нейното оттегляне другари я молят отново да ги оглави. Тя прави еднократен компромис, но изборът ѝ е в полза на семейния живот. В много от останалите песни жената не устоява на притегателната сила на волния живот в гората и зарязва сватбата си или участва в обира на хазната в състояние на напреднала бременност и някак между другото ражда до края на акцията. Интересно е, че детето винаги е мъжко, има мустаци като юнак и претенции за своя дял от плячката. Тук жената-войн е едновременно майка и баща, осигуряваща защита и благоденствие. Не съчетание на Венера и Марс, а един по-стар модел на Великата прамайка, която дарява живот и нанася рани, наказва и раздава правосъдие, прозира в структурата на българската хайдушка пссн.

От направения паралел се вижда, че похватата на жената в несвойствената роля на войн, преоблечена в мъжки дрехи, присъства в народното творчество както на славянските и балканските народи, така и в Западна Европа. Мотивите и причините за това явление са твърде разнообразни, специфични за всяка отделна култура и са определени от социалната и икономическата ситуация. В структурното изграждане на тези песни прозират архаични или класически антични мотиви. Общото при всички е свободният избор, който жената прави и който я тласка да наруши – макар и временно – традиционните семейни и морални норми. За да премине през горнилото на изпитанията в търсене на възстановен порядък и хармония, героинята трябва да прибегне до маскиране – излизане от женската идентичност и приемане външно на нова, мъжка идентичност. За англо-американската героиня полето на изпитание е определена обществена структура – армията или флота – забранена за жени, при което маскировката е императив. За българската хайдутка това е условен израз на отказ от женската ѝ същност, но тъй като лидерската позиция е защитена от безспорното физическо превъзходство и ненадминатите умения, тя няма нужда да прикрива кой знае колко принадлежността си към женския род.

Независимо какви са причините и как подвизите и изпитанията са възпети в отделните песни на различните култури, забелязваме едно сходство – проявата на свободен избор от страна на жената, нарушаването на обществения порядък, за да се запази вътрешната ѝ цялост и да се изяви осъзнатата ѝ

индивидуалност. Обстоятелствата налагат пречки и забрани, но право на отделната личност е да ги приеме пасивно, да направи компромис или да отстоява докрай своята независимост, избирайки една активна позиция на непримиримост. Песните, които възпяват нетрадиционното женско поведение в екстремални ситуации, говорят, че духът и индивидуалността на жените са били будни и са се проявявали въпреки налаганите от традиционните норми на обществото стереотипни модели на подчинено поведение. Действителните исторически корени на тези песни говорят, че те са документирани факти, а не плод на въображението или литературната мода. Жената в тях е носител на ново самочувствие, човек, който участва във важни събития с действията си, творец на съдбата си, а не пасивен съзерцател.

За етикета и зад него

(какво разказват и разкриват писмата
от запазения личен архив
на семейство Караминкови)

Недка Капралова

Който сам чест няма,
Той не знае да я пази на другите.
(Ел. Караминкова, 12. VIII. 1868 г.)

В енциклопедията „Българско възраждане. Литература. Периодичен печат. Литературен живот. Литературни и културни средища“ (под печат) в статията, посветена на Ел. Караминкова, четем: „Караманова, Елисавета Иванова (Ел. Ив. Горанова (Пулиева) – Караминкова) (24. XII. 1849, Карлово – 1. IX. 1920, София) – преводачка и обществена деятелка.”

Това е етикетът, светлата, представителната страна на образа, това, което е „за пред хората” и с което тя остава в историята на България. На Елисавета Караминкова и нейното място и значение в историята на Възрожденска България не е обръщано голямо внимание¹. Навярно причината е, че ни е оставила само две публикации – речта си по случай основаването на женското дружество „Просвещение”² в Калофер, на което тя е първата председателка, и превода си от чешки „За женский пол”³. Данните за живота ѝ са оскъдни и все пак те представят един наистина светъл образ от онази епоха.

В края на 1993 г. във в. „Век 21” излезе моята статия за Ел. Караминкова. Подбудата за нейното написване беше големият интерес, който събуди у мен тази жена – една от първите българки с висше образование, която за времето, докато е учила в Прага, е била в центъра на интелектуалния живот там и е оставила впечатляващи спомени у съвременниците си⁴; обществена деятелка с размах, а в същото време преводът ѝ в сп. „Читалище”

¹ Митов, Г. Ека Караминкова – светъл образ на Възраждането. – Мир, 11, 25 ян. 1938; Капралова, Н. Жените през Възраждането. Един светъл образ. – Век 21, № 48, 1993.

² Македония, № 15, 1870.

³ Читалище, № 11–14, 18, 20, 1871.

⁴ Йоцов, Б. Ботйов, Халек и Горанова. – В: Жив е той, жив е... С., 1940.

се отличава с необикновена консервативност – имаше нещо, което не разбирах. От друга страна, ставаше въпрос за очевидно забележителна за времето си личност, на която обаче почти не е обръщано внимание. Вярно е, че нашата наука трудно прави стъпки встрани от добре утъпкания път, водещ към безспорните величия, и може би това също до голяма степен обяснява факта, защо личности като Ел. Караминкова не представляват интерес. За Ботев са изписани томове, а за Ел. Караминкова има двестри малки статии. Но това, което и малцина специалисти знаят, е, че Ел. Караминкова и Ботев са били втори братовчеди и, естествено, много добре са се познавали. Освен това Ботев е безспорен връх в българската поезия, но този връх има за подножие една духовна атмосфера, чиито идеи се носят от конкретни хора – обществото, на което принадлежи, от което е част и което го създава, и една от тях е именно Ел. Караминкова. Неоправдано е към такива личности да не се проявява интерес. Вече споменах, че официалните данни за нея са оскъдни и оставят у изследователя противоречиво усещане – защо тази жена, която получава блестящо за времето си образование, която в Прага води интензивен светски и интелектуален живот, с идването си в България „потъва“? И когато човек не познава другата, „скритата“ страна на живота ѝ, дори е склонен да я упреква във фалшив, показан патриотизъм – момиче от богато семейство, което в България се жени за богат цариградски търговец и с това амбициите му свършват. Проявите ѝ на обществена деятелка могат да се приемат и като част от престижа на съпруга ѝ. Поне аз си задавах такива въпроси и бях склонна да я „укорявам“ по този начин.

Но по щастлива случайност имах шанса да попадна на лични документи на семейство Караминкови, които разкриват други измерения на нещата, освен че съдържат много данни, попълващи празноти в сведенията за литературния процес през Възраждането и даващи възможности за нови научни изследвания. Използвам случая да изразя изключителната си благодарност към внучката на Ел. Караминкова, г-жа Елисавета Коледарова, съпруга на известния български историк Петър Коледаров, за нейната любезност и за доверието, което ми оказа, като ми предостави личната кореспонденция на своята забележителна баба – писма, съхранили се в продължение на повече от век и като по чудо останали почти непокътнати въпреки двата пожара, които са преживели. Папката с писма и други документи, които г-жа Коледарова ми повери, включва 77 писма на Ел. Караминкова (53 до съпруга ѝ Христо Караминков, от

които 27 като годеница, и 24 до децата ѝ) и още 93 писма от: Хр. Караминков до нея (3) и до други хора, Богдан Горанов (брат ѝ), Иван Горанов (баща ѝ) и др. Всички тези писма, освен че разкриват отношенията между кореспондентите, представят възрожденската епоха в друга светлина или по-скоро под друг ъгъл, като предлагат богатство от идеи, поведения, отношения, преживявания – тъканта на възрожденската атмосфера, на другото, което е зад етикета и което е много по-сложно, а и по-интересно; това са реалните взаимоотношения, които остават дълбоката вода под повърхността. В големия поток на историята тя се изгубва, но без нейното познаване често повърхността, етикетът остават неясни или противоречиви.

Запазените писма разказват за много неща, съдържат данни, неизвестни досега на литературната наука, при това неподлежащи на съмнение, тъй като са свидетелства на своите очевидци и дори творци. Но не за тях става дума тук, а за една човешка трагедия, която поради факта, че засяга двама от видните представители на възрожденското общество, получава свой исторически отзвук.

Елисавета Горанова е дъщеря на Иван Т. Горанов. Тук трябва да обърнем внимание на личността на бащата, тъй като той е основна фигура в нейното възпитание. Иван Горанов е от карловската фамилия Пулиеви – известно семейство на богати търговци. Заедно с братята си и сестрините си синове Евлоги и Христо Георгиеви той започва съвместна търговска дейност в Галац. Всичко върви добре, докато не разбира, че е лъган от роднините си, и прекратява отношенията си с тях дотам, че променя името си – отказва се от известната си фамилия и започва да се нарича „Горан(ов)” – от „гора”, както самият е казвал: „Аз нямам семейство, аз съм от гората” (по спомените на Ел. Коледарова). Това е човекът, който е образец за мъж за дъщеря си Елисавета – твърд, последователен, почтен, непреклонен в решенията си и със забележително прогресивни възгледи за свободата и достойнството на жената. В писмо до годеника си от 19. VI. 1867 г. Ел. Горанова цитира баща си, който ѝ е писал: „Желая Ти най-добър съпруг, но моля, не ма меси в избирането, питай благоразумието, Ти, свободна или не, се ще ми си драгоценната Ека и аз ще Ти съм милий – Тате. Току още веднъж Ти казвам, че за сичко имаш свободната си воля.”⁵ А по-късно, когато отношенията между Ека и

⁵ При разчитането на писмата съм си позволила като единствена редакторска намеса уточняването на пунктоацията съобразно с нормите на съвременния български книжовен език.

съпруга ѝ се влошават, Ив. Горанов пише на сина си: „Ека ако си не пази съпругеската длъжност в точност, то за мен ще е смърт, *но пък не разбиравам да си отстъпи правото, сиреч да си мълчи и да не му дава да разбере и Той да я почита и да си изпълнява длъжностите с точност* (навсякъде курсивът е на автора, Н. К.)” Тези думи разкриват човек с подчертано напредничави разбирания за времето си и дори не само за тогава; този баща изпраща децата си – сина си и двете си дъщери, да учат в Прага и им осигурява блестящи условия за образование и живот.

В края на 1866 или в началото на 1867 г. Ека Горанова се връща в България заедно със семейството си (бащата остава в Меджидие, Румъния). Наскоро след това тя се запознава с Христо Д. Караминков, който е доста по-възрастен от нея, вече с установено обществено положение на богат цариградски търговец. Той е получил образованието си при Н. Геров, смята се за първия български околосоветски пътешественик (макар че, що се отнася до т. нар. „околосоветско пътешествие”, трябва да уточним, че става дума за обиколка на Европа; запазено е тефтерчето, в което си е водел бележки по време на пътуването), активен участник в църковно-националната борба, автор заедно с брат си на „Диплография или как ся дръжат търговски книги. От Стояна и Христа Д. Караминкови. Цариград, в книгопечатницата на Цариградский вестник” (1850). Това е „етикетът” на Хр. Караминков. За щастие, съхранените документи ни позволяват да надникнем зад него и да обогатим представата си за личността му.

Първото запазено писмо от кореспонденцията между двамата като годеници е на Ека Горанова и е от 19. V. 1867 г. Обръщението е официално: „Г-не Караминков!” Съдържанието на писмото разкрива девойка с решителен и открит характер: „Не мога Ви изказа колко съм спокойна, че Вия ся отнесохте писмено и съвсем директно към мене. Знаете, аз почитам нравите и обичаите на народът си, но колкото за в този случай те никак ся не съобразяват с моите мнения. По нас таквиз работи стават само чрез протекции, а те от сяка страна са вредителни. Тия протекции биват много пъти причина на големи нещастия и раздори... и са много унижителни за оногова, за когото ся касаят. Със сичкото това Ви не отекчавам за друго, освен за да имате добрината за в бъдуще, доколкото е възможно, сам да действувате. Също и аз искам да не давам благовремие да ся меси друг в моите неща...”

Очевидно, близостта между двамата се развива с голяма бързина. Младото момиче, получило образованието и възпитанието си в Европа, „най-образованната българка” по думите

на брат й Богдан Горанов (писмо от 22. 1. 1869 г.), е впечатлено от елегантния улегнал мъж, а той от своя страна вижда в нея необикновена жена, каквато и в Цариград не е срещал. Още веднага в тази връзка се утвърждава патриархалният модел на взаимоотношения, макар и пречупен през известно желание за положителна промяна. Два дни след официалното си писмо Ека пише друго, в което казва: „Вия има да определявате, а аз да одобрявам определенията Ви, но при всичко само трябва да владее добро споразумение” (21, V. 1867 г.). А писмото от 28. V. 1867 г. вече започва с „Милий ми!” и е подписано: „Твоя Ека”.

Това са любовни писма. В тях се говори за чувства, копнежи и целувки и същевременно присъства духът на възрожденското време с характерния си подчертан патриотизъм. В писмата на Ека този дух е съпроводен с остроумие и критичност: „Различни хора, различни грижи. Един ся грижи за освобождението на отечеството си, а друг мисли да ся жени, а ния намерихме най-угодното време. Когато отечеството страда и въздиша, тогава ния ще ся радуваме; но то е таквози общо вълнение, което проникува сърцето на секи събуден българин и ние като верни синове и дъщери на милото си отечество ще го жалеем, ако и от друга страна да бъдем весели... Понделник. И днес е празник. Ния имаме за сега Бога само един празник, т. е. Кирила и Методия, а мнозина от нашите уж патриоти българе го не тачат, че биле сити на празници, а такива празници от гърци определени съвсем точно славят, не е ли грешно нщо?” (5. VI. 1867 г.). За европейското възпитание и нагласа на Ека Горанова свидетелстват следните редове: „От Прага нямам никакви новини; Богданчо мя предплатил на литерарен журнал, на вместо политичният, който Той приимал, и много ся радвам на Него; барем ще зная сичко, което ся прилучава в ческият литерарен свят. Сега като нямам други amusements, чета българските вестници от край до край за разваляние на вкуса, който още имам в четението – освен това пиша и дълго писмо като дневник за една приятелка (Иденка Вшетечкова), която също е годена” (9. X. 1867 г.). Силните чувства между двамата се разкриват в много писма. За съжаление, от кореспонденцията им като годеници са запазени 27 писма на Ека Горанова и само 3 на Христо Караминков. Бих искала да цитирам два откъса: от писмо на Ека от 19. VI. 1867 г. и от отговора, който Хр. Караминков й праща на 21. VI. 1867 г. Ека Горанова пише: „Не знам какво да правя, за да се завърна в себе си; сичко ми е като в мъгла пред чувствата и не съм способна за нищо да мисля, само си въображавам днешната сутрин – какво впичатление ми направи!

Сякоя дума, която Ти ми каза, секи поглед мя разтреперваше, а колко повече стисновенисто на ръката Ти, а ц...? Съмнявам ся, че чувствува някой тъй силно като аз. Колко поетическа беше тази сутрин, наумих си в същото време момента из операта „Танхойзер“: „Elise, nous sommes pour la premiere fois seuls!” Тази мисъл разтреперваше много нервите ми и аз трябаше да събера сичкият си ум и хладнокръвие да не стане някое чудо. При сичко това или от сичкото това, като ми рекохте: подайте си ръката, аз никак ся не размислювах и с какво удоволствие изпълнявах желанието Ти!” На това Хр. Караминков отговаря: „Ах, миличка! Аз имах коража и си испросих няколко целувки: крайната си я грабнах и ти каеш ме ся сега, че нямам пак кораж? Дръж ся вече за друг път. Аз от сега ти казвам, че ща си ги зема хиляда. Нямам право? Че ми не даде ли ти воля? Ще ся пресрамя. Твоите позлатени устца, как ги нямах сега, да си прилепя устнити до твоите розави, от които нещо като мед капе на сърдцс. Венушо! Венушо! Исписана иконо! Красота над красотата, как да тя не убожавам и не обичам. Твоите къкляви очици, твоят мил привлекателен поглед сърдцсто ми устрели. Ами хубавити ти мягки ръчици! Ами бялото посред... Какво беше това чудо! Туряй колкото щеш светлинови гривнички, нивга няма да та надсветлеят... Ах, Душка! Как не бях сега тоя час при теб, цяла щях да та пригрърна. Навъображавам си, че та пригръщам... усети ли... не можа вече, перото ми пада, паднах и аз и...”

Едновременно с любовта обаче се появяват недоразумения, изразено недоверие, и то от страна на Хр. Караминков. От трите запазени негови писма като годеник две са укорителни. Очевидно е, че между двамата е съществувала ревност, писмата разкриват колебания в отношенията им, но те са по-силни у Караминков – той е по-мнителен, прави забележки понякога за незначителни неща, като например: „Завчерашното Ти писмо начало нямаше, а сегашното конец. То е и без подпис, и без дата, разумява ся, че е от вчера. Какво е това непостоянство и в писмата Ви, не можа да проумея” (26. VI. 1867 г.). На това Е. Горанова отговаря на 28. VI. 1867 г.: „Вия мя имате за неконцквентна, за неопределен характер, който ся колебае сяка минута и за неспособна за по-дълбоки чувства и по-благородни мисли. Моля Ви ся, ако да не Ви обичах, защо бих ся годявала за Вас, по коя причина?” Такива пререкания присъстват почти непрекъснато в кореспонденцията им от този период, макар че много често писмата завършват с друг тон, например писмото, в което Хр. Караминков обвинява годеницата си в непосто-

яносто: „Повече да Ви пиша днес време нямам, че на коня ся качувам и Ви пиша, освен Ви казувам, че съм същия към Вас, или още по-любезний Ви, само като бъдем разумни и искрени помежду си и ся обичаме, всичко добро ще бъде и щастливи ще мий да сме. Хорски думи не слушай и съвсем не вярвай, а на мен. С богом и добро видение. Твой любимий.” Любовта между двамата е толкова силна, че Хр. Караминков настоява веднага да се оженят. В писмо от 4. VII. 1867 г. той пише: „Идущий четвъртък ще Ви прата колата за да дойдете и до неделя да направим свадбата, че през седмицата, както ся казва, то не може да бъде.” Но сватбата се отлага на два пъти. Ека Горанова и Хр. Караминков се оженват в края на януари 1868 г., вероятно на 20. I. 1868 г.

Веднага след това обаче отношенията им силно се влошават. В края на юли 1868 г. Хр. Караминков оставя бременната си съпруга в Калофер и заминава сам за Цариград. И ако до сватбата отношенията им нормално минават през всички перипетии на любовта, то ситуацията след сватбата може да се определи като „етикет и зад него”. Етикетът показва младо семейство, бихме могли да кажем от „висшето” българско общество, сродяват се два богати, видни рода. Дотук всичко е прекрасно, всичко е както трябва. Дори това, че няколко месеца след сватбата съпругът оставя младата си жена и заминава сам, също се вписва в нормалните патриархални отношения – повечето калоферски семейства живеят така. „Повечето жени в Калофер живеят без мъжете си и тям ни е по волята това, но тий са привикнали; тий го имат като наследство и приимат го механически” – пише Ека на съпруга си на 12. VIII. 1868 г. Това е първото ѝ запазено писмо като омъжена и то е изпълнено с горчивина още от началото: „Милий ми, отговор на първото си писмо приех и с голяма скръб прочетох. Сичкото писмо е такова, че и циганка от най-подъл характер да беше, не можеше го изтърпя, а аз как го търпя? Твърде мъчно.” Ще си позволя да цитирам по-дълга извадка от това писмо, тъй като то разтърсва с мъката си: „Не са моите погрешки като годеница и отпосле като Твоя жена, които Тя принуждават до тая степен да мя мъчиш. Ти нема и нямаш съжаление нито когато най-повече и телесно и душевно съм страдала. Наистина, аз признавам, че си имал много неприятности заради мен и най-големите със заемванието парите на баща ми, вторите с писмата на брата ми и най-малките чрез докаченията от моя страна... Ти си убеден, че моята душа е нечестна и други такива, кажи ми, като е тъй, моля Ти ся, доколкото и да съм Ти съгрешила, кажи

ми що да сторя? Не ми казвай да Ти подам вярна ръка, аз отдавна съм Ти я подала (каквото почти сичките жени), а още по-вярна, както Твоят характер я изисква. Повече, казах Ти, не мога да направя. Отказала съм ся свършено от светът, само Теб ми е желанието да мога да задоволя, но то невъзможно нещо е... Моето поприще обаче ся свършило. То беше да ся сдобия с мъж, който да мя обича, почита и чрез тия две обич и почет, аз можях напреднова в добродетелта; тия двете щяха да искоренят секи недостатък, който в отношение към мъжът си би съществувал в мене. А то щя случи... От Твоите досъждения аз станах немарлива в сяко едно отношение към себе си. Че наистина облеклото ми не явеше друго, освен лудост, че бях ся подивила; приказките ми със секиго бяха като че ли произхождат от принесен човек и други такива пагубни следствия има Твоето отнасяние, аз се стреснувах и чувствавах това много пъти; но докаченията следваха непрестанно: аз се бях звяр, неурядна, нечиста, подивена, безумна е пр. и пр.... Става четири дни, наместо да спя, аз плача, наместо да ям – плача, наместо да работя – плача, обърнала съм ся на мях, не приличам вече на човек. Та то какви следствия ще има? Мъки, мъки, мъки. То ся разбира, Твоето славолюбие ся не скланя да мисли на таквиз дребни работи като на дете. Аз зная Ти за какво ся жертвуваш и на какво мислиш, не бой ся, не съм свършено изтъпяла, но аз не съм тъй. Аз като плача, не мисля, че вредя на себе си, но мисля колко вредя на детето. Не Ти дава сърце да ми пратиш нещата, за които Ти писах. Денят си поличи от сутрента – тачи и аз давно не разбирам разликата в този случай помежду други мъже и Теб в отношение към жените си. На котката ся повече угажда в такъв случай.” И все пак писмото завършва с думите: „Моето щастие си е поличало от сяка страна, но аз, доколкото си Ти причина – прощавам Ти от все сърце. Господ да дава добро щастие секиму.”

А причината за всичко това е един заем от 20 турски лири, който Хр. Караминков дава на Ив. Горанов в лицето на сина му Богдан още преди сватбата. По този повод на 5. IX. 1868 г. Богдан Горанов пише на баща си: „Любезний ми отче!... Сега ще Ви кажа, че съм добре; тъй също и нашите в Карлово. Аз им заръчах да ся преместят в Калофер, ако би че Караминков не прати от Цариград да земе и Ека. Аз зех от Негова милост 20 л. т., за да доведе нашите тука да живеят, уж и по Ваша воля; но не прилегна, затова ги пак оставих на мястото им. К-ов надявам ся с голяма ярост да Ви е писал за това. Парите, що имате заемени, ще платите, когато приберете и Вие Вашите.”

Около тези 20 лири избухват големи страсти. На 24. IX. 1868 г. Ив. Горанов пише на сина си: „20 лири си зсл от Г-на К. Какво ще правиш, не ми бележиш, току ми казваш да не бръзам да му плата дълга си, освен кога ся доста улесня. Синко, не желая да имам да давам на свата, *който не е в състояние да цени както прилича*. Казваш ми, че Г-во му ще ми пише за Теб яростно, какви са тия неразбории помежду Ви? *Той е вторий Евлогия, мисли, че само Той е човек, искаш и Ти да си третий?* Законите на искренната любов, която дължим между си, не позволяват такива орсузлуци и трябва да им не даваш в себе си положение. Ако ли е причина той, той нс е вече за поправяне, нъ трябва разумно да ся пазим, да нс даваме време да ся удушавляват такива причини.” Тъй като скандалът се разраства и отношенията много бързо се развалят, а Хр. Караминков познава лично цялата кореспонденция на жена си, на 20. X. 1868 г. той пише на Ив. Горанов: „Вия мя сте зели за чюжди. Богдан ако мя накара и прибързах малко да Ви напомна за парити, то за това нещо Вия нямате никакво право да мя усъждате за най-лош човек и да ся сърдите; ... който не оценява малкото, той не познава и многото. Не мисля да съм само аз човек на света, нъ ща ся надявам, че и Вия още веднаж няма да подпаднете тъй лесно от Богданово увлечение в такава критика за моя характер и низките ми чюветва. Времето е показало и ще покаже всичко.” Показателен в тази история е коментарът на Богдан Горанов в писмо до Ека от 22. I. 1869 г.: „Той даде на Баща ми пари назаим; защо? Не за да му направи добро, пазил е Господ! Той му даде, само за да можи после да са провика из Банянските полета и само да можи да продава на майка ми своя ораторски талант. Чудно ли е много за израженията му: абе, Горан само боклукът на бахчията си да продаде, та па ще стигни да са заплалят борчовете на Караминкова. Че е дал на Баща ми назаим, чу го и глухият. Аз са надявам, че Горан няма да му остане дължен.”

Конфликтът достига голяма дълбочина. Парите и недоразуменията са само поводът, който отприщва противоречията. А те са дълбоки и са противоречия между два културни модела, които се борят за надмощие. От едната страна е Ека – нейната култура е друга, небългарска, по-разкрепостена, отишла по-далеч в развитието си, в нея жената има своето място като свободна, самостоятелна личност. При това Ека има самочувствие, идващо от нейното образование и нейния ум. От другата страна е Хр. Караминков, който не може да приеме всичко това; според неговите виждания, които съвпадат с господстващия патриархален културен модел в тогавашното българско общество, мяс-

тото на омъжената жена е вкъщи в подчинение на съпруга си. Очевидно, между двамата е съществувало напрежение в това отношение, защото в две свои писма до Ив. Горанов, Караминков му пише, че очаква от него като баща, чиито съвети „ще намерят отзив у Ека“, да я поучава в живота ѝ на омъжена жена. Позицията на Караминков е на „господар и на къщата си, и на Ека“ (9. IX. 1868 г.).

В този конфликт на културите в писмата на Караминков Прага като културно средище получава най-ниска оценка: „Още, за до кога ли остава да ся упознаваме? И да е правила нещо! то било от неопитност! иска ли и това нещо опитност? У нас простите са опитни, а Нейна милост не била!! Когато на всякой случай проповядва, че не е глупава и всичко знае. *Най-първо, за кое ли служи образованието?* Прескачам да Ви изложа подробно,... а ако Ви приложа, просто само за да го знаете, че нейните две-три приятелки в Прага днес са най-безчестните моми, особено „Дъщерята на народа“ и че на посестримата ѝ Йозка детето е препреготвен седмак, какво ще съдите? Та не бъдете толкова уверен, че в Прага ся излива благодатта божия, съвършенността и непогрешимостта“ (20. X. 1868 г.). Лошото мнение, което той има за жена си, е директно заявено в писмо до баща ѝ от 2. XII. 1868 г., при това трябва да отбележим, че то е писано след раждането на първото им дете, за което той дори не се връща в Калофер, а научава от писмо на майка си (21. XI. 1868 г.), че има дъщеря. Дори след това щастливо събитие Хр. Караминков продължава да упреква Ека в най-големи недостатъци: ... срамно е за Ека за преминалите ѝ неприлични постъпки, които са причината за всичко, срамно е да Ви лъжи Минка⁶ за Ека, че готвила, ходила боса и проч. Когито е донесла от Вас само две дузини чорапи, а Вия да приемате отгоре да притваряте писмото ѝ. Ека има три слугини и майка ми (тиха) четвърта, на която досега „мале“ още не е рекла и от никого ся не напада, а аз ся докачам неуместно. Да, готвише, защото освен него и разходка, друго нейно желание не виждах; да земе да прочита някоя учебна книга, да ся занимава с френски язык, че го е забравила, или с домашна (шев за себе си) някоя работа, или на конец вестници барим да чете, тия ги няма.”

За съжаление, няма други запазени писма на Хр. Караминков до Ека или до други хора, в които да се хвърля допълнителна светлина върху създалия се конфликт. Останали са писма-

⁶Става дума за Мария Ив. Горанова, по мъж Огнянова (майка на артиста Сава Огнянов), сестра на Ел. Караминкова.

та, които Ека е изпращала на съпруга си в Цариград през всичките години, през които е живяла без него в Калофер. Те са изпълнени с тъга, горчивина и непрекъснато очакване, че той ще се върне при нея. Дори раждането на първото им дете не променя отношението му както към нея, така и към родителите ѝ. Цели три години на младата жена непрекъснато е натяквано, че е „учена“, че трябва напълно да се отдели от близките си; Караминков се дразни от духовната близост между Ека и брат ѝ. От писмо на Богдан Горанов (22.1.1868 г.) научаваме, че Караминков е разпечатвал писмата ѝ и не ѝ е позволявал никаква наистина лична кореспонденция, дори с близките ѝ. Напрежението сякаш спада към края на 1870 г. Тонът на писмата от това време е по-спокоен, появяват се дори закачки.

Да се върнем отново към етикета. На 16. XI. 1869 г. Ел. Караминкова основава в Калофер женското дружество „Просвещение“. Запазени са четири писма от януари–февруари 1869 г. и три от края на 1869 г. В нито едно от тях не става дума за дружеството, нито за родолюбиви намерения. Напротив, в навечерието на новата 1870 г. (вероятно на 30 или 31. XII. 1869 г.) Ека пише: „Щастлива сях да ся считам, ако за по-приятни неща ставаше приказка помежду ни, защото лошото колкото го разискуваш, по-лошо става и дохажда ми на ум простата, но истинната пословица ческа: лайното колкото го размазваш, повече мирише... Когато Ти, върху мнението Ти като много считам, мя унижаваш (и няма да престанеш), то аз сама ся унижавам пред другите много повече и тясно ми е в къщата Ти, за гдето мя Ти имаш недостойна, съм съвсем неспокойна и няма вече утешение. Твоята приказка е: „Майка ми е предобра, сестра ми преразумна и предобра, Лалка тъй, тая тъй, оня тъй, а Вие, Горановата фамилия всщественно и нравственно голи, а Теб те нямам за човек и Караминковото куче даже ми е по-драго от Горановата дъщеря, учената в Прага!“

Смятам, че тук можем да говорим за пълно разминаване между етикета и онова, което е зад него. По времето, когато Ел. Караминкова се утвърждава като водеща личност в обществения живот на Калофер, когато речта ѝ по повод основаването на дружеството излиза във в. „Македония“ и с това тя влиза в историята на възрожденска България, всъщност в личния си живот тя е съсипана и напълно нещастна. Постепенно обаче нещата се уталожват, тя се опитва да свикне с положението си, радостта от детето я успокоява донякъде и тя отново заживява с духовни планове. Вероятно през ноември 1870 г. Ека пише на мъжа си: „Аз искам нещо да преведа съобразно с нашите

обстоятелства от *нравоучителната книга на 2-жа Запова от чешки язик*, но то ще останс подир празднуванието на годишния ден на дружеството, до тогава ще има да ся пригледват нещо сметки, да ся пише в памятната книга и ще си съчиня някакво за в случая словце, което ще костува доста време.” В следващите писма (от 1871 г.) често се говори за този превод; всяка готова част от него Ека е пращала първо на мъжа си в Цариград за одобрение, а после той го давал в редакцията на сп. „Читалище”. Преди време, когато все още не бях запозната с писмата, четейки този превод, изпадах в недоумение – как е възможно такава образована, енергична жена да превежда текст, който е толкова консервативен и утвърждава жената изключително в домашното ѝ битие на съпруга, домакия и майка? Но запазените писма ми помогнаха да разбере защо е така. Това е израз на подчинението ѝ, на преклонението ѝ пред волята на съпруга ѝ като неин господар, с чието мнение тя непрекъснато се е съобразявала и което, предвид на влошените им отношения, постоянно се е стремела да подобри в името на етикета, наречен „смейство”.

И все пак, независимо от голямата болка, с която живее в продължение на години, Ел. Караминкова запазва решителния си характер и не прекъсва своите интелектуални занимания и духовното си развитие. В писмо до съпруга си от 15. II. 1871 г. тя пише: „Вуйчо Иван ми дохожда на връх чистия торник (когато хората тремерят) на гости. Случила му ся в животът една сериозна работа, за която да ся потруди, сир. да зсме един ден по-напред една моя чешка ръкописна комедия, която да изучат и представят дамите от женското дружество [в Карлово] още сега, през постите, след две недели.” За съществуването на този превод и за това, че комедията дори е била играна, научаваме само от това писмо. Вероятно преводът нс се е запазил, не знаем нито името на комедията, нито автора ѝ. Тук анализът може да ни отведе към неизвестните богатства на литературния и културния живот през Възраждането, когато подобни прояви със сигурност не са били единични, особено като се има предвид колко скъпо е било книгоиздаването, но за тях нищо не се знае. Но това е обект на друго изследване. В случая можем да допуснем, че комедията не е била отпечатана поради финансови причини. Ел. Караминкова не е разполагала с достатъчно средства за това. Била ѝ е държана строга сметка за всеки разход. В същото това писмо тя пише: „А гдето ми бележиш да подпиша една книга от Mme de Sevigne, а не 2–3, то не е нужда да подпиша нито една, каквото и не съм подписала и няма да

подпиша. Това не са романи глупави, които Ти искам, а класически дела, признати от цял свят, а особено драмите със чела 5–10 пъти и ако ми ги купиш на французки, то ще ся упражнявам и с тях на французкият език, а ако не ми ги купиш – няма зарар.” Преводът на „Животът на г-жа д-бо Ссвинье” е дело на Богдан Горанов и очевидно Ека е искала да стане спомощствувателка, но волята на съпруга ѝ е попречила да го направи. Така или иначе, брат ѝ подарява един екземпляр.

Проблемът за отношението между мъжете и жените в българското общество непрестанно е занимавал Ека като омъжена жена. Личната ѝ трагедия я прави философ и при това циник, но и тук проличава решителният ѝ характер. В писмо до съпруга си от 11. X. 1871 г. тя пише: „Чест и слава на Цариградската Ви госпожица Золотович, която ся е потрудила да каже тоже нещо за в полза на *угнетеното женско поколение*. Труден урок, дълъг, неизчерпаем; въпрос нерешителен нивга и никога, особено за нас, българите, и затова, да говорим по тоя начин за него, трябва да знаем, че не правим нищо, съвсем нищо. То ся вижда, че познава още мъжете от комплиментите на младите господиновци, с които няма никакво по-близко сношение, а не знае, че човек, или по-добре мъжът, ся обръща на деспот там, гдето владее и му ся чува думата, сир. пред жената, която, горката, трябва непременно да свива скутовете и да приспива на вечност сяко чувство на самостоятелност и на свободната си воля, *n'est-ce pas, mon cher*, то е за такава госпожица, галеното пансионско дете: *une terre inconnue*. Това светло на свободата за женския пол по нас едва ся прогалва като монопол на редки изключения и в нашия народ. От това става ясно, че за нас, българите, поне срамно щеше да бъде, ако ся залавяхме да опишем *господствуването на мъжете* върху нежното поколение и то явно тъй, но нека по-умните да оставя да филозофуват, то не е моя работа”.

През 1873 г. Ел. Караминкова най-сетне успява да се пребори с волята на съпруга си и семейството заживява заедно в Цариград. За периода, който следва, отново имаме само официални данни, които рисуват образа на една енергична българка и изявена обществена деятелка. Какво става в личния ѝ живот, какво преживява тази чувствителна жена, не знаем – от този период няма запазени писма, дори до близките ѝ. Могат да се правят

само догадки, като се имат предвид спомените на внучката ѝ, от които узнаваме, че Ел. Караминкова ражда пет деца, че второто ѝ дете, Димо, когато е съвсем мъничко, се удавя в някакъв кладенец, другите ѝ две дъщери – Олга и Невяна, също

умират много млади, остават само първата ѝ дъщеря Радка и синът ѝ Иван. Запазени са писма на Ел. Караминкова до децата ѝ от времето, когато са студенти в Европа, но те не са обект на това изследване.

Тук се постарях да обрисувам „официалния“, „историческия“, и „неофициалния“, „интимния“ образ на една от видните жени от епохата на Българското възрождане. За историята дълбоката лична драма, която преживява Ел. Караминкова, остава напълно скрита. Неясен намек, на пръв поглед странен, можем да открием единствено в речта ѝ по случай основаването на дружеството: „Бог, като сътвори човека, даде му свободна воля във всяко отношение. Но развиването, което произлезе от тази свободна воля, не биде еднакво помежду неговите по образу и подобию ему сътворения, сиреч помежду човеците. Материалната сила, която преобладава във всяко първоначалие, успя да покаже и тука действието си. Тъй щото по-силните можаха само за себе си да усвоят ползите от обществения опит, а слабите не можаха; накъсо мъжете напреднаха, а жените – не!“ Това са думи на млада, двадесетгодишна жена, но вече достатъчно помъдряла от дълбоката си лична болка. Ека Горанова е наказана за своето знание, за своята „ученост“, за своята култура, която е не толкова европейска, колкото интелектуална, съответно чужда и противна на патриархалността. Но това е така от незапомнени времена. За сторения грях, а той е, че дава на мъжа да вкуси от плода на познанието и по този начин му осигурява достъп до това познание, библейската Ева е наказана така: „и към мъжа си ще тегнеш, и той ще *господарува* над тебе“ (Битие 3:16). И така векове. Векове, в които жената следва мъжа, в които съществува етикетът *семејство, чест, дълг* и пр. и той се пази свято, а зад него е друго.

В търсене на изгубения канал

Бойка Соколова

Да притежаваш света във вид на образи е
все едно отново да изпиташ нереалното и
отдалечеността на реалното.
Сюзън Зонтаг, „За фотографията“

Разглеждам купчинката стари снимки, малки, черно-бели, с измачкани краища, съвсем различни от лъскавите кодаци, които изпълват днешните семейни албуми. Това е също фрагмент от семейна история, реалност, отдалечена във времето, превърнала я в нереалност. Отминала като времето е и младостта на тези, които се усмихват от старите фотографии, и този кратък разказ ще се опита да оживи нещо от нея.

Винаги ми е било малко неприятно да разглеждам снимки, особено когато хората на тях или вече ги няма, или са толкова променени, че не приличат на онези свои ликове, които ме гледат от миналото. Понякога се случват и странни неща, усещам, че чувството за реалност ме напуска. Това става, когато гледам младежките снимки на майка си – толкова си приличаме, че ако не внимавам, започвам да се чудя къде съм се снимала и защо нося рокля, която никога не съм имала?

Жената е на около 40 години, невероятно слаба, облечена в развята басмена рокля, усмихната. Място на събитието – някакъв неясен изкоп. Черна земя, никакъв „пейзаж“, само притеснително голяма усмивка на много слабото лице. Това съм аз. Не. Не съм. Това е моята майка в един от кадрите на филма на живота ѝ. Замрял, застинал кадър. Снимка. Според Сюзън Зонтаг, нещо като смъртен акт, ако погледнем на живота като на филм, а на смъртта като на снимка. И това увеличава чувството за нереалност. Тази жена няма почти нищо общо с майка ми, както изглежда тя днес. Тя поразително прилича на мен. Но това не съм аз. Къде и кога е било и дали наистина се е случило?

Трябва да се опитам да си спомня. Само че не е никак лесно. Човешката памет е несигурна, а мястото на събитието – заличено от лицето на земята. Няма го и в справочниците. Или

почти го няма. Но многогодишният труд в библиотеки и инатът дават своя плод. Мястото е някъде към квартал „Дървеница“, а годината 1959. Тук няма град (дори и студентски), тук всичко е мечти, да си спомним поста. Какво прави майка ми в този изкоп? Може и да не повярвате. Копае канал. Да, тя и нейните колеги, съдии, адвокати, прокурори, секретарки, копаят Панчевския канал. Някъде наоколо са и бригадите от БАН, от Университета, от болници и канцеларии, детски градини и училища. Те също копаят. И се усмихват от снимките. Те са млади и в кадър, отпечатък от тяхната вече мъртва младост.

Още от древни времена леките и активни стихии на огъня и въздуха са били смятани за носители на мъжкото начало, а земята и водата, тежки и пасивни – на женското. Платон, който смята кръга за идеална форма, си представя природата и нашите тела подчинени на един и същ принцип. Тайнственият и универсален принцип на всеобщия кръговрат, който управлява всички форми на живота. И докато водата като свободен елемент остава символически да изразява „женскост“, то водата, около която се зараждат цивилизации, бива концепирана в мъжки ипостазии, като израз на нейното всемогъщо влияние върху живота и смъртта на социалните структури. Нил е „баща“ на Египет, Океанът на гърците е бог от реда, предхождащ този на Олимпийците, който запазва своята мощ и в епохата на новите богове. Морето е владение на Посейдон, получено при делението на света между него и братята му Зевс и Плутон. Водата като елемент на Космоса се подчинява на неговите патриархална подредба и се осмисля, когато е представена като властна стихия – чрез мъжка символика.

Поколения Ренесансови поети лекуват любовните си мъки и меланхолия край неназовани водни басейни, но скулптурните изображения на реките, по които се носят търговските кораби в този период, имат мъжки образ. Стихийната, раждаща вода е жена, а оплождащата, устремена река, около която се изграждат структури на някаква форма на власт – Нил, Тибър, Темза, Дунав, Рио де ла Плата, Ганг – в образността на Ренесанса и късната класика е мъж.

Едни от най-интересните изследвания в последно време са написани от така наречените историци на околната среда. Както отбелязва Саймън Шама, въпросът за връзката между историята и територията се представя като неизбежно мрачен разказ за „превземане, експлоатиране и изтощаване на земя“¹. Разбира

¹ Schama, S. Landscape and Memory. Harper Collins Publishers, 1995, p. 13.

се, ако погледнем на отношението между човек и природа само от този тясно екологичен ъгъл, едва ли ще можем да отидем по-напред в историята на хармоничните природосъобразни взаимоотношения от тези на пещерния човек от палеолита, чието изобразително изкуство ни подсказва по-скоро вплитане във, отколкото господство над природата. Явно цивилизацията е белязана от първородния грях на вмешателство в природата, от който не може да се отърве. В този смисъл висящите градини на Семирамида, каналите на Месопотамия и Китай са първи брънки във веригата, довела до тревожното глобално затопляне на климата. Шама предпочита да погледне на проблема от друг ъгъл. За него е интересно да интерпретира смисъла на новосъздадените природни форми, които се превръщат в друг вид знаци, знаци на културата. По този начин се разкриват механизмите, чрез които формите на природата се подреждат йерархично в човешкия смисъл чрез вкарването им в митологични космологични структури.

По този начин насочваме вниманието си към взаимоотношенията между човека и природата от гледна точка на това, което всъщност човекът е спечелил от тази връзка. Човекът и природата не се противопоставят като несъвместими, по-скоро култивираният природен пейзаж се разчита като изразно средство за здравината на връзките между човека и това, което той вижда край себе си като природа. Европейската цивилизация до голяма степен гради представите за национална специфичност върху природни митове. На природните обекти се придават качества, които съставят основни елементи на националното съзнание. Тук става въпрос за политика, психология и култура. Германският дух ще загуби много от своята мистична сила, ако му отнемем мрачния образ на първобитната гора. Английската резервираност би пострадала в самата си сърцевина, ако посегнем на идеята за островна автономност и непристъпност. Българинът, от своя страна, би загубил гръбнака на своята идентичност, ако му се отрече каменистата подкрепа на „Балкана с плащ мъглив”. Чрез водата, скалата, гората европейските култури чертаят образа, който в техните собствени очи ги представя пред света и осмисля представите им за самоличност. И това не е географски образ. Горите на Германия са документирани преди Тацит и преди германските племена да се заселят в тях. Англия е извън всяко съмнение островна страна, а България действително се простира от двете страни и по цялото протежение на Хемус-Балкана-Стара планина. Тук ще говорим за форми на терена, натоварени не с географски, а с културен и в крайна сметка – с политически смисъл.

Ще си послужи с два примера: единият – по-далечен, другият – по-близък. Първият е от пиесата на Шекспир „Ричард II”, а вторият е българският химн. „Ричард II” е една от най-политическите пиеси на Шекспир и е написана около 1595 г. В нея редом с другите теми се появява и темата за величието на родната страна, представено като еманация на формите на релефа.

Тоз кралски трон, тоз остров скиптроносец,
таз горда твърд, туй жилище на Марса,
тоз земен рай, таз крепост, във която
природата сама ни е укрила
от мор и от войни, тоз свят отделен,
родина на добра порода хора,
тоз ценен камък в сребърния пръстен
на океана, който го предпазва
като защитен вал и ров на крепост
от завистта на другите страни,
тоз край благословен, таз честна пръст,
това велико кралство, тази наша
прекрасна Англия, таз родна майка
и дойка на почитани крале,
прославили се вредом по света
с дела на рицарство и християнство...
Таз Англия, която досега
бе обсадена само от морето
и даваше със скалния си бряг
добър отпор на влажния Нептун...
Таз Англия, бленуваща победи...²

Тук няма да правим литературен анализ. Интересува ни само фактът, че в този ранен текст се появяват идеи, дълбоко залегнали, а също и формирали английския национален характер, сред които чувствата за островна отделност, неприкосновеност и преференциално отношение от страна на съдбата са дълбоко вкоренени. Англия е преди всичко твърдина, драгоценност, райски кът, място на държавническа и християнска добродетел.

Погледнат в чисто географски смисъл, релефът на острова съвсем не е драматичен, нито пък стратегически непристъпен. Но важното в случая е, че образната ядка на тези стихове е натоварена със символичен смисъл. Това е домът-крепост на всички англичани, горд, непревземаем, стена, ограждаща земния рай. Темите са до болка познати: „Англия (Германия и т.н.) над всичко”, както и „Мила Родино, ти си земен рай”. За да не бъде голословна в твърдението си, че текстът е преди всичко

²Уилям Шекспир. Ричард II. Превод Валери Петров. – В: Исторически драми. Т. 1. С., Народна култура, 1980, второ действие, втора сцена.

политически и че географските конкретности сами по себе си нямат толкова голямо значение, ще припомня на читателя (ако има такъв), че той, в български вариант, дълго украсяваше табаците, закриващи витрините на бившия ресторант „Варна” срещу Народното събрание, след като беше реституиран. Този изблик на патриотичност – подходяща агитация за пред народните представители, ни предлагаше да прочетем следното:

Тоз престол на боговете,
таз мъжествена десница,
таз крепост от природата строена,
тоз малък свят, тез хора с блян,
скъпоценен камък от Балкан държан!
Туй небе пазител от завист и вреди!
Таз земя свещена!
Таз Родина!
Таз България!

Преводът в случая не е на Валери Петров, но изборът на фразите и градацията много точно компресират Шекспировия текст, който е леко „пипнат” – островната алюзия е заменена с по-подходящия образ на Балкана, а „Англия” – с „България”. Това доста ясно показва, че е важен духът и че буквата бива променена само ако тя е в остро противоречие с основна част от реалните. Чрез определен набор от белези се предават идеи, които явно за всички европейци означават *dulcis patria* — земя, крепост, изключителност, земен рай. Само имената на местата се сменят, другото е горе-долу същото.

Балканът е крепост, както и островът, но това, което на България определено липсва, е водата. Така че химнът, в редакцията на Георги Джагаров и Димитър Методиев, се е погрижил да отдели подобаващо място на тази стихия, колкото и скромна да е тя в сравнение с атлантическите владения на Нептун — и така научаваме, че до горда Стара планина „Дунава синей”. И тук вече доближаваме до същността на въпроса. Водите в България и тяхното значение за национално-политическия образ на страната в периода след 9. IX. 1944 г. (да използваме една важна идеограма, която дълго време беше натоварена със символното значение на вододел в българското летоброене). Именно тази дата е връзката между темата за майките и дъщерите, нейната сложна обвързаност с българската женска проблематика и изгубената река-канал от заглавието на настоящия текст. Защото чрез опита да бъде препоредена водата на България — операция, която има дълбок политически и не съвсем сигурен икономически смисъл, се изграждат някои от основните

патриархални структури на тоталитарната държава, както и образите, с които тя желае да бъде идентифицирана.

И така, да се върнем към началото. Майка ми копае канал. В нейните спомени той фигурира просто като Панчаревския канал, който, както ще разберем, има и по-разгърнато название, въпреки че то, както и самият обект са пример за фантомно присъствие — нещо като съвременните фирми-фантоми, в които народът влага парите си само за да ги изгуби. Повечето хора от по-старото поколение, или поне софиянци, ясно си спомнят за канала, но я се опитайте да намерите нещо в справочник, за да тръгнете оттам по някаква нишка на дирене. За да успеете, трябва да сте живели дълго в източноевропейска страна, да знаете да питате старо и патило и да сте чели Милан Кундера, който великолепно описва механизмите на заличаване. Тъй като писаното остава, най-лесно ще е да цитирам него, което ще е и доказателство за по-общия характер на явлението, с което се занимаваме.

Романът на Кундера „Книга за смеха и забравата“ започва със следното описание, в което пак става дума за една снимка:

През февруари 1948-ма комунистическият лидер Клеммент Готвалд излезе на балкона на един бароков дворец в Прага, за да говори пред стотиците хиляди свои съграждани, натъпкани на Стария площад. Беше повратен момент в чешката история — съдбовен момент, от тия, дето се случват веднъж-дваж на хилядолетие.

От двете страни на Готвалд стояха двама другари, единият от тях беше Клементис. Прехвърчаше сняг, беше студено, Готвалд беше гологлав. Грижовният Клементис свали кожената си шапка и я сложи на главата на Готвалд.

Отделът за Партийна пропаганда напечата стотици хиляди екземпляри от снимката на Готвалд, говорещ пред нацията с кожена шапка на глава и двамата му другари отстрани. На този балкон се роди комунистическа Чехословакия. Всяко дете знаеше снимката от плакати, учебници и музеи.

Четири години по-късно Клементис бе обвинен в предателство и обесен. Пропагандният отдел моментално го заличи от историята и, явно, от всички фотографии. Оттогава Готвалд е сам на балкона. Всичко, което остана от Клементис, е шапката на главата на Готвалд.³

Както между две публикации на една и съща снимка изчезват ликове, за които всички знаят, че са били там, така изчезва и Панчаревският канал между изданията на „Географ-

³Ku n d e r a, Milan. The Book of Laughter and Forgetting. Penguin Books, 1980, р. 3. (Преводът на откъса през английски е мой, Б. С.)

ски речник на България” от 1958 и 1980 г. Тъй като този тип речници се публикуват рядко, това са две последователни издания, макар и разделени от повече от две десетилетия. Ако наивно (както направих аз) започнем с по-новото⁴, няма да намерим нищо – нито на „Панчарево”, нито на „Канал”, нито на „Язовир 'Искър' (по-рано 'Сталин')”. Както разбираме от шестте или седемте реда, посветени на последния, той е строен между 1951 и 1956 г. с цел енергодобив (двете скромни централи „Пасарел” и „Кокаляне”), напояване – за увеличаване на добива от месо и зеленчуци, и промишлено водоснабдяване на София. Стройно и стегнато изложение, без емоции, като за речник.

Но я да надникнем в този от 1958 г.⁵ И там нищо за „Панчарево”, но затова пък за „Сталин” – страница след страница – върхове, градове, села и... язовир. И именно тук научаваме нещичко за това, което ни интересува. Дори подредбата на тази речникарска рубрика е много показателна. Разбираме, че язовирът, заплануван през 1948 г., още на проектантската маса е получил във връзка със 70-годишнината на др. Сталин през 1949 г. неговото име. И тук се крие много важен момент – язовирът, както и човекът, чието име носи, е *fons et origo*, „баща” на цяла система от съоръжения. Някои от тях, като Панчаревското езеро, под което са потънали няколко села, към 1958 г.

⁴ Минчев, Н., Цв. Михайлов, И. Вапцаров, С. Кираджиев. Географски речник на България. С., Наука и изкуство, 1980.

Тук ще си позволя едно лирическо отклонение. Един от авторите на този речник, многоуважаваният от мен г-н Светлин Кираджиев, беше мой учител по география в началото на 60-години. С огромно търпение той преподаваше география на четвъртокласници и работеше върху сериозните си научни публикации. Иронията на трансформациите на името на язовира, за който става дума, в контекста на неговата педагогическа практика се увеличават и от факта, че 48-мо училище, където той работеше, до 1959 г. се наричаше „Йосиф Сталин”, а след това прие отново старото си име, това на възрожденеца Йосиф Ковачев, който е дал парите за неговото построяване. Предсмаяните ни осемгодишни очи огромният гипсов бюст на бащата на целокупното човечество беше свален от пиедестала в централното фоайе, а ние се чудехме с каква дума да заменим името му, което беше станало табу. В една песен за знамето се казваше, че то е „част от знамето на Ленина и Сталина”. След дълго чудене решихме да замазваме съответното място и се чуваше нещо като „алина”. После песента изчезна от програмата. С което изчезна и проблемът. Що се отнася

до Сталин, с изумление открих огромния гипсов бюст, обрнат с лице към стената, в един от завоите на стълбите към бюфета, когато през 1986 г. дъщеря ми стана първокласничка в същото училище. Там, 50 години по-рано бе учила и майка ми, нейна баба и действащо лице в един от сталинистките проекти за укротяване на природата и човека, за които става дума в настоящия текст. Така училището, освободено от името на тиранина и отново приело името на възрожденеца, може да се приеме за още една нишка в тази история.

⁵ Ч а н к о в, Жечо. Географски речник на България. С., Наука и изкуство, 1958.

са вече реалност, а други, като интересуващия ни канал, са още само на книга. Отбелязвайки пътят опасностите, които се крият в писането на история в бъдеще време, ще цитираме казаното от автора: „От Двореца на пионерите до Павлово каналът ще бъде плавателен и по него свободно ще плават два парахода с ширина 5 м. и газене 1.20 м. По канала ще плават платноходки и гребни лодки... Язовирът (както и каналът – б.а., Б.С.) ще стане разсадник на здраве и бодрост за трудещите се.” Работата е там, че от всичко това налице са само няколко трапа, които създават проблеми в „Младост”, а на Павлово пристанище така и няма.

Но на хората, живеещи и работещи през 50-те години, съвсем не им е било до нашите иронии. Както научаваме от в. „Работническо дело”⁶, Генералният план за реконструкция на София и околградската зона с изработен в чест на 15-ата годишнина на 9.1X. с *четири месеца предсрочно* и изложен на ул. „Гурко” (да отбележим и различния начин, по който се изписваха имената на улиците – никакви титли от сорта на хан, цар или генерал). Не ми се ще да съм на мястото на тогавашните архитекти. Навярно и на много от тях не им се ще да си спомнят. Но този наистина забележителен по своята мащабност проект, в който има големи професионални идеи, има и смехотворни неща. Предложено е „за извън градски транспорт да се използват и хеликоптери, които ще превозват излетници до Витоша, язовир „Сталин” и другаде, където други транспортни средства са неприложими и недостъпни”. Радостно се съобщава, че най-сетне, благодарение на „Кремиковци”, София ще се превърне в тежкопромишлен район, като явно по този начин ще се увеличи и тежестта ѝ на столица, която дотогава може да се похвали само с лека и обработваща промишленост. Тук непрофесионалистът може да види и първия и единствен образ на канала, начертан на общата градска карта, като изключим образа от спомените на софиянци. Разбираме, че амбицията е била 46% от територията на околградската зона да се заеме от водни и зелени площи.

Прекрасно. Но за това е нужна много вода и усилието изисква много копаене. Нищо подобно. В сравнение с това, което става в държавата, проектът съвсем не е зашеметяващ – 1959 е годината на голямото покушение върху българските реки, което за размерите на малката ни страна е съпоставимо с проекта за обръщане на големите северни реки в СССР или с прокопаването на Беломор-канал (спомнете си цигарите!). Дори само беглото прелистване на теченията на двата основни

⁶Работническо дело, № 190, 9 юли 1959.

вестника от това време – „Работническо дело” и „Отечествен фронт”, очертава картина на неподозирано насилие, насочено към водите на България. Няма нито един брой, от който да не научаваме за „укротяването”, „обуздаването” или „побеждаването” на някоя река: Камчия, Луда Яна, Тополница, Бели Лом. Броят на микрорязовирите (още една позабравена дума) е няколко десетки, а за мелиоративните системи (още една думичка!) да не говорим. Няма река, гьол, дол, дере в страната, където да не се копае. От фотографиите ни гледат разрушени терени в такива мащаби, каквито е трудно да си представим. И огромната част от тази копаческа еуфория се извършва на ръка. Копае практически целокупното население на държавата. Който иска да напоява – трябва първо да си го изкопае. И не самото – трябва и да си го плати. „На масово посетени събрания трудещите се... с ентузиазъм гласуват решения за самооблагане”⁷. Не е важно, че в случая това са трудещите се от София, така е по цялата страна. Хората биват принудени да дават 2% от доходите си, за да могат да продължат да копаят и строят.

Целият този труд кипи под войнствения лозунг „Щурм за превземане на крепостта – петилетката в съкратени срокове” (както плана на София, вж. по-горе), както и „Смело напред към икономически скок” – идея, тихомълком заимствана от Китай (КНР). Междувременно на външния фронт сме в най-топли отношения с братска Албания (посещава ни и ни адмира др. Енвер Ходжа), Корея, Китай, Полша, Чехословакия, а за 9. IX. ни гостува лично др. Н. С. Хрущов, който се връща от САЩ, където американският народ го е аплодирал бурно и където е произнесъл (пак бурно аплодирана) реч пред асамблеята на ООН. Впоследствие вражески радиостанции разпространиха вестта, че там той свалил обувката си и удрял е нея по масата, но това явно са били гнусни инсинуации, тъй като в българските вестници по въпроса не пише абсолютно нищо. Освен това се борим, при това ежедневно, за освобождаването на Манолис Глезос (име навеки запечатано в детското ми съзнание, заедно с това на Патрис Лумумба, Конго-Леполдвил, Конго-Бразавил, Конго-Киншаса, Грам-Стотинка-Сантиметър, Миладин и Костадин и много други).

На фона на всички тези битки усилието на майка ми, която копае, е съвсем незначителна история. Неговото начало е документирано в подходящо скромни малки статии в двата официоза: „Първият ден на бригади от служители на канала Панчарево-

⁷Работническодело, № 15, 15 ян. 1959.

София”⁸ и „София ще стане още по-красива. Първите бригади. Започна строителството на плавателно-напоителния канал Панчарево-Павлово”⁹ Второто заглавие ни дава и пълното име на новия обект, с което той най-често фигурира в пресата. Плавателно-напоителен – вода, полезна и за земята, и за хората.

Безукорна е и Панчарево-Павловската алитеративна група, качество, което бледнее пред възможността да се „плава” сред хълмовете на шоплука. Снимките показват неподходящо облечени в костюми и рокли хора, които работят с лопати. А авторите на двата текста работят в бодряшкия стил на съчиненията, които пишехме в началното училище. В тях, след излет, всички „щастливи и доволни се прибирахме у дома”.

От „Отечествен фронт” научаваме, че „по лицата на всички личи нескривана радост, че за 15–20 дни са напуснали душните канцеларии”. Майка ми поне си спомня главно изтощението от тежкия труд, това, че като се върнела вечер, заспивала с обувки на кревата. Що се отнася до „душните канцеларии”, това е просто обратното клише на „щастливи и доволни...”, както и оценка за труда канцеларски. (Разбира се, и дума не може да става за намек относно условията на работа.) Като странично доказателство за липсата на буйна радост, а може би дори за оплаквания и хленчения, в бр. 4549 от 12.04.1959 г. на трудещите се обяснява, че „физическият труд е източник на здраве”, нещо, което едва ли би било необходимо, ако е очевидно.

„Работническо дело” пък предава първия работен ден в стила на училищните сценки: „Лицата на бригадирите са усмихнати. Голямото дело, което започват с доброволен труд, извиква непрекъснато общи теми за разговор: – „Каналът ще бъде дълъг 17 км. и по него ще плуват параходи”... – „Да, и при Павлово ще има пристанище...” – „А напоителните канали ще прорезат западната и северозападната част на Софийското поле, за поливане на 200 000 дка градини и ниви...” – така в очивени разговори пътуващите в автобусите служители вече са наближили обекта край Панчарево...” Разбира се, трудно е да се противоречи на очевидци. Аз, въпреки че съм ходила с майка си на канала, нямам никакъв спомен от това, което са си говорили възрастните. Но ми е невъзможно да повярвам, че майка ми или някоя от нейните колежки, които добре помня, са могли да разговарят по този начин. Вестникарският език вече до такава степен е отчужден от истината за нещата, които твърди, че

⁸ Работническо дело, № 80, 21 март 1959.

⁹ Отечествен фронт, № 435, 21 март 1959.

описва, че се намира в права пропорция на „ентузиазма“ на копаещите.

Интересно е да видим кои са те, освен майка ми. И двата вестника дават обилна информация. Оказва се, че както селяните, които искат да поливат, трябва да си изкопаят язовири, така и гражданите, които искат или не искат да се занимават с воден спорт, трябва да си изкопаят канала. „Спасението на даещите се е дело на самите даещи се“, както това е формулирано в съветската класика. И така, копаят: БАН, Министерски съвет, Министерството на просветата и културата, Министерството на здравеопазването, БСФС, БТА, Комисията за държавен контрол, Министерството на външните работи и майка ми в екипа на Министерството на правосъдието. Въобще каймакът на канцеларските и научните работници. Да видят какво е труд, както и разликата между „душната канцелария“ и здравословния въздух на открито. И да решат кое им харесва повече...

Не трябва да пропускаме и приповдигнатите обещания за редовен транспорт, вода, храна, навеси против дъжд. Аз обаче си спомням, че моята работа беше да пренасям на дълги разстояния две шишета вода и че от време на време някой припаднаше, че автобусите бяха претъпкани до невъзможност и че докато хората копаеха, машини нямаше. Майка ми ми е разказвала, че един ден, като гледали как бездейства някакъв булдозер, измислили хитър план. Тъй като шофьорът бил млад трудовак, изпратили най-младата си колежка до го помоли да ровне с машината и за няколко минути да изкопае това, което те трябвало да работят цял ден. Той се съгласил, но тъкмо започнал, дотичал командирът му и му забранил да копае. Наредил и да зарови вече изкопаното. Това, струва ми се, добре обяснява една от целите на канала, имам предвид нестопанската му цел.

Че спомените са шо-годе точни, се убедих, когато попаднах на една критична статия от 24.08.1959 г. в „Работническо дело“, озаглавена „Работи ли се така, по канала скоро вода няма да потече“. От нея разбираме, че практически нито едно от обещанията през март условия не е изпълнено. Чешмите са малко, храната не достига, хората се тъпчат по 80 души в рейс, за нищожната и без това техника няма гориво. След това следите на съоръжението се губят в мълчание като другарите на Готвалд. Само дето в нашия случай вместо шапка са останали няколко трапа.

Ще се опитам да припомня още три „обекта“, с които дотолкова сме свикнали, че не ги забелязваме, и които времето превръща в развалини. На брега на Панчаревското езеро все още се кипри „Лебеда“ със скромната фигура на лебед, който вече

близо четиридесет години чака да заплува по канала. Както чака и малкото корабче-ресторантче близо до Панчаревския разклон за София. Някога лъскаво, спретнато и боядисано, то възвестяваше влизането в столица на вода. Сега, обковано в тенекии и шпертплат, то напълно е загубило облика си на плавателен съд. Вода все едно няма. Нека да си спомним и феята, малко тежичка, по тоталитарно-народен вкус, излегнала се на припек пред едноименния моден локал от 60-те години, на същата линия, по която вече сме видели корабчето. Настоящият ѝ вандализиран вид е още една изтрита снимка от образа на многоводната ни столица заедно с десетките предимно женски фигури, къпещи се сред градинските фонтани. Повечето от тях ги няма, откраднати за претопяване – съдба жалка, въпреки че едва ли изкуството е загубило от това. Но струва ми се, и те са брънка от настоящата история. Изчезват от релефа и спомена фриволните водни украшения и остава един ужасяващ по своята всеобхватност замисъл. Замисълът за тотално контролираната вода, най-страшният ключ да държиш населението в подчинение. Той не е плод на труда на хидроинженери и строители, които честно са си свършили работата. Това е политически план. И зад него стои язовирът, символически първоначално наречен Сталин – *fons et origo*, бащица, разполагащ е правото над живота и смъртта.

Сред престъпната безхаберност на българския политически живот през последните години язовирът за първи път проговори с гласа, отреден му за моменти на криза в системата на комунистическата власт. Като единствен източник на вода за столицата той се превърна в мрачно чудовище, което по няколко часа на ден, а някъде и по-рядко, изпращаше „живителна влага”, в оръдие за контрол. Къде потънаха огромните му запаси, така и не се разбра, както и няма да се разбере къде е отишла печалбата от упражнението по унижаване и мъчение на близо два милиона български граждани. А жените и мъжете, копали на младост канали и водоеми, вече порядъчно прегърбени, се наредиха с шишета и дамаджани на дълги опашки пред нецентрализираните извори и чешми край София, останали единствените източници на вода, на които можеше да се разчита.

Изграждането на физически обекти около политически идеи е практика стара колкото света. От своя страна, вече създадени, те се превръщат в материални знаци на идеята, като по този начин ѝ придават плът и достъпна за общественото съзнание конкретност и простота. Така лъжовното чувство, че

солидната тежест на основите съответства на непоклатимостта на идеята или институцията, която я представлява, получава статут на непоклатим, в буквалния смисъл очевиден факт.

Променянето на природата, използването ѝ като полезна сила, превръщането на пустинята в цъфтяща градина чрез водните силови линии на човешката цивилизация е история, която няма да завърши скоро. Независимо от екологичните съображения. Но нашият вариант на тази история показва друга функция на водата – превръщането ѝ в лост за преподреждането на социума в условията на една тоталитарна система. След древен Египет и Китай тя е първата в историята на човечеството, която е била в състояние да впрегне в едно зададено отгоре усилие живота на цели народи. Чрез прекъсване на връзката със собствеността тя преподрежда и денатурира семейната патриархална традиция, изградена около притежанието на земя, подчинявайки я на държавния патриархализъм от невиджано всеобхватен тип. Трудът, при който първобитното копаене „на ръка“ става основен елемент на „превзпитание“, бива превърнат в наказателно и предохранително средство за поддържане на обществения ред. Зад смисъла на необходимото човешко усилие, свързано с доставянето на нужна вода, се чете маниакалното намерение това да стане чрез пълно пренебрегване на природната подредба, в мащаби и срокове, които нямат нищо общо със смисления инженерен разчет. По този начин властта упражнява силата си, преподреждайки по свой нов образ и подобие патриархалните взаимоотношения от предходния период.

По времето, когато се развива представеното от нас събитие, се случва и друго, много по-важно, но от същия порядък. Открива се, разбира се, предсрочно, Баташкият водносилков път¹⁰. Няма да се спирам на речта на вечния и още свят за много българи Първи секретар. Ще опиша само снимката, която е отпечатана в голям формат. На широк подиум на фона на три внушителни портрета стоят около стотина мъже. В средата са Маркс и Енгелс, пишно-брадати патриарси в новата подредба на ценностите, обърнати в профил, загледани вероятно в бъдещето. От двете им страни, гледащи ни по бащински мъдро и строго, в анфас са В. И. Ленин и Г. Димитров. Ако съдим по значително по-малката брада и мустаците – синове съответно от първи и втори ред. Най-отпред, на трибуната, млад и голобрад, е този, който след време ще наречем „тато“. Липсва един образ – Сталин – от втори патриаршески ред. Времето е следкултов-

ско. Но той е там. Много по-действително присъстващ от Маркс и Енгелс, отдалечени от нас чрез профила в зоната на философията и теорията. И много по-силен, защото наследената от него Ленинова политическа практика е именно това, което представлява същността на тържеството, за което става дума. В неистово кратки срокове, с неимоверни „мъжки“ усилия свободният елемент на водата е бил укротен. Той ще движи турбини, ще произвежда стомана – символичната квинтесенция на новото време – основната Сталинова ипостаза. Ако погледнем на нещата така, ще разберем, че отсъстващият знак е най-важният. Попадайки в зоната на политическото табу, Сталин достига върха на митологичното си присъствие. Неговото значение се прелива с формите на живота, новите обекти, новите отношения, новата принадлежност на човека на държавата, които получават статут на „естествени“, т.е. нямащи нужда от именуване. В новата подредба всичко е фиксирано, контролирано, впрегнато на ползу строю. Впрегнати в стоманената подредба на обществения живот майки и дъщери, дъщери и майки, пренасят водите на язовир „Сталин“ към Павлово. Укротяват със собствени ръце стихията, представяла ги при старата символна подредба. Преместват води, които никога няма да потекат, подкопават здравето си и здравия смисъл на връзката между човека и природата.

...А когато това вече е минало, поемат по реката на спомените, за да не изчезва следата на водата, за да не изтънява връзката на живота. И старите фотографии оживяват. С тях дъщерите отпиват от вкуса на нереалното, а майките – от отдалечеността на реалното. Водата, пренаредена, но неукротена, пулсира в кръвта на следващото поколение дъщери.

Майката-светица: един предмодерен модел за посткомунистически жени?*

Барбара Рийвз-Елингтън

Напоследък доста от публикациите за жените от Източна Европа се занимават с проблемите на прехода след падането на комунизма през 1989 г.¹ Ние на Запад обаче показваме слабо любопитство спрямо историческите аспекти на проблемите на жените от Източна Европа или културните влияния на различните общества, в които те живеят. Още повече, че нашата гледна точка на западни феминистки рядко се основава на жизнения опит на жените, за които пишем. Ето защо не е изненадващо, че успоредно с постколониалните критики спрямо западния феминизъм от страна на чернокожите жени от САЩ и целия свят², сега се появяват и посткомунистическите критики на жените от Източна Европа³.

Когато Гаятри Спивак обвини Юлия Кръстева в скрит „империализъм“ по повод на есето ѝ „За китайките“, тя настояваше

* Тази статия е написана въз основа на доклада ми „Мястото на жената в България: минали гледни точки, настоящи надежди“, изнесен на годишната конференция на Асоциацията по женски проучвания, Скидмор Колидж, Саратога Спрингс, щата Ню Йорк, 12–16 юни 1996 г.

¹ Българите наричат евфемистично прехода след 10 ноември 1989 г. „промените“.

² Charting the Journey: Writings by Black and Third World Women. Eds. Shabnam Grewal, Jackie Kay, Liliane Landor, Gail Lewis and Pratibha Parmar. London, Sheba Feminist Publishers, 1988; hooks, bell. Feminist Theory: From Margin to Center. Boston, South End Press, 1984; Lourde, Audre. Sister Outsider. Freedom, California, Crossing Press, 1984; Third World Women and the Politics of Feminism. Eds. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo and Lourdes Torres. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1991; Moraga, Cherrie and Gloria Anzaldúa. This Bridge Called My Back. Writings by Radical Women of Color. New York, Kitchen Table Press, 1983.

³ Hanp. Drakulic, Slavenka. A Letter from the US - the Critical Theory Approach. – In: How We Survived Communism and Even Laughed. New York, W.W. Norton & Company, 1991, 123–132; Коцева, Татяна. Женският опит: хрониката на една отминала илюзия. – Социологически проблеми, 27, 1995, № 4, 64–77; Merdjanska, Kornelia. Feminism in Eastern Europe: Resistance and Hope. – In: Gender in International Perspective: Crosscultural Approaches to Research and Teaching. SUNY, 1996.

не само за по-голямо внимание към въпросите за мястото и гледната точка, но и за по-сериозен опит от страна на западните феминистки да вникнат в разнообразните реалности на жените, които живеят в доста по-обширния свят отвъд кръга на средната класа от Западна Европа и Северна Америка⁴. По подобен начин Славенка Дракулич разкритикува Нанет фънк за зададените от нея въпроси – „все погрешни” и неуместни за реалността на жените в Югославия*. Изпълнена с негодувание към политическото разделение сред жените, за което Дракулич обвинява американските феминистки, тя призова към разбиране на множествеността на житейския опит в Източна Европа:

Полша, Чехословакия, Източна Германия, Унгария, България, Румъния, както и Югославия – тук става въпрос за около 70 милиона жени, които живеят в различни региони и култури, които говорят различни езици и въпреки това са сведени под един общ знаменател – системата, при която са живели.⁶

Явно е необходимо да си припомним забележката на Одри Лорд, че „думата сестринство претендира за някаква хомогенност на житейския опит, която всъщност не съществува”⁷. Трябва да преодолеем не само нашата неспособност да разпознаем различията по раса, пол, класа, възраст и полова ориентация в собственото ни общество, но и нашето нежелание да признаем невежеството си за различните влияния на историята, културата и религиите в отделните общества. Необходимо е да си зададем въпроса, поставен от Олга Липовская: „Колко добре се разбираме една друга, когато говорим за феминизъм?”⁸

Дебора Кинг критикува белите феминистки, задето игнорират и подценяват интерпретациите на чернокожите жени на собствената им реалност⁹, като по този начин създават напре-

⁴ Spivak, Gayatri Chakravorty. French Feminism in an International Frame.

– Yale French Studies, 62, 1981, 154–185; Kristeva, Julia. About Chinese Women. London, Marion Boyars, 1977.

⁵ Drakulic, Sl. Op. cit. Макар и съзнаваща опасността от „хегемоничен феминизъм”, Нанет фънк по-късно защити своите въпроси, тъй като други източноевропейски жени отговориха на тях и това допринесе за един ползотворен дискурс. Вж. Funk, Nanette. Feminism East and West. – In: Gender, Politics and Post-communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union. Eds. N. Funk and Magda Mueller. New York, Routledge, 1993, 318–330.

⁶ Drakulic, Sl. Op. cit.

⁷ Lorde, A. Op. cit., p. 116.

⁸ Lipovskaya, Olga. Sisters or Stepsisters: How Close is siterhood? – Women's Studies International Forum, 17, No 2/3, 1994, 273–276.

⁹ King, Deborah K. Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: the Context of a Black Feminist Ideology. – Signs, 14, No 1, 1988, 42–72.

женис, което осуетява съвместните опити и на белите, и на черните жени да изследват всички видове насилничество, а не само потисничеството на сексизма. По същия начин нежеланието на западногерманските феминистки да приемат различната реалност и теоретичните постановки на източногерманските феминистки пречи на сътрудничеството между жените в Германия¹⁰. Както българката Татяна Коцева отбелязва, напрежението между източно- и западноевропейския феминистки дискурс са породени

от една страна, от уникалността на опита на жените в страните от Източна Европа, и от друга страна, от хегемонията на западния, създаден от представителите на средната класа феминизъм и от тяхното желание да конструират жените извън западния контекст като материал за включване в западния изследователски проект.¹¹

С други думи, западните феминистки са прекрачили отвъд греха на невежеството (невъзможността да разпознаят различния опит), както и отвъд греха на пропускането (заглушаването на гласовете на източноевропейските жени и изключването на техните интерпретации), за да конструират несправедливо и да представляват жените от Източна Европа за лични изгоди. С помощта на научноизследователски стипендии, осигуряващи ни кратки пътувания до Източна Европа, ние набързо ставаме експерти по реалността на другите жени, за да лансираме собствените си академични кариери.

Много малко публикации за положението на жените в Източна Европа включват българските жени. Макар и добра, книгата на Крие Корин „Супержената и двойното бреме“¹² не прави изключение: тя пропуска не само България, но също и Румъния и Албания. Като се опитва да разбули мита, че комунистическата система в Източна Европа е еманципирала жените, тя внушава, че именно тази система е отговорна за „двойното бреме“, което задължаваше жените да работят в дома и извън него. В България обаче жените са съставлявали огромна част от работната сила още преди Комунистическата партия да дойде на власт. Те са се трудили като земеделски и сезонни работници.

¹⁰Rosenberg, Dorothy J. Stepsisters: On the Difficulties of German-German Feminist Cooperation. – In: Communication in Eastern Europe: The Role of History, Culture and Media in Contemporary Conflicts. Ed. Fred Casmir. Mahway, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1995.

¹¹Коцева, Т. Цит. съч.

¹²Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. Ed. Chris Corrin. London, Scarlet Press, 1992.

Още от началото на XIX в. те са били наемани в малки предприятия, текстилни работилници и търговски начинания¹³. Много жени са работили като учителки от средата до края на XIX в., като постепенно са навлезли и в други професии. Статистическите данни за 1934 г. показват, че жените са съставлявали 52% от земеделските работници, 21% от заетите в предприятията и 20% от служителите и професионално заетите!¹⁴, в селата и малките градове, където са живеели 80% от българите в навечерието на Втората световна война¹⁵, задълженията на жените са били доста сложни. Те трябвало да подпомагат семейното стопанство чрез земеделски и друг допълнителен труд, да извършват цялата домашна работа и най-важното – да създадат дом, в който да родят, отгледаат и възпитат своите деца.

Така всъщност българката от предкомунистическия режим е била фактор със социално значение. Българските майки са изпълнявали културната роля да поддържат реда в обществото. Една от тези конкретни роли е била да възпитат дъщерите си като бъдещи снахи. В настоящата статия ще анализирам традиционната българска майка (майката-светица) и нейното отношение към дъщерята на базата на етнографски описания, литературни портрети и лични спомени, след което ще разгледам съпротивата спрямо този традиционен модел от страна на българските дъщери и снахи въз основа на лични разкази и художествени текстове. Целта ми е да покажа колко е трудно на съвременните българки да определят нови роли за себе си като индивиди, като адаптират наложения модел на майката-светица и се противопоставят на консервативните дискурси за мястото на жените в обществото. В процеса на този анализ аз отчитам позицията си на бяла западна феминистка от средната класа, но ще се опитам да разположа моето изследване в женския опит на българките.

Като описва съпругите на занаятчиите от малките градчета през XIX в., етнографът Иван Хаджийски създава нещо като икона на българката, съчетаваща ролята на Дева Мария, на пазителка на семейството и на хранителка на домашното огнище¹⁶:

¹³ Паскалева, Виржиния. Българката през Възраждането. С., Отечествен фронт, 1984, 28–29.

¹⁴ Динкова, Мария. Социален портрет на българската жена. С., Профиздат, 1980, с. 18.

¹⁵ Cramp ton, Richard J. A Short History of Modern Bulgaria. Cambridge, Cambridge UP, 1987, p. 136.

¹⁶ Този образ не е уникален за България. Например в Русия иконата на Дева Мария е защитница на нацията; но образът на Мария като пазителка на

С грижите си за къщата и дома майката-светица протягаше грижовни крила над съпруга, децата и възрастните хора... Бледото ѝ сбръчкано лице бе лице на майка-мъченица.¹⁷

Хаджийски изгражда един свят образ на ангел-пазител, на саможертвена мадона, която се самоизличава в името на доброто на семейството. Той внушава мисълта, че тя по собствено желание е послушна мъченица, затворена в рамките на дома. Той не споменава допълнителните ѝ трудови задължения извън дома, нито пък тиранията в самия дом. Неговият образ на майката-светица и въпросът за майчиното мъченичество трябва да бъдат поставени в контекста на традиционното българско домакинство, което е патриархално, но в същото време изградено около фигурата на майката. С други думи, в домашното пространство съпругата на притежателя на дома (майката или свекървата) стои в центъра на семейството и контролира всички отношения и дейности в домакинството. Това не означава, че тя е глава на семейството, нито пък, че тя (или който и да било) счита къщата за свое притежание. В прекрасния си лиричен цикъл „Скрити вопли“ Димчо Дебелянов бленува да се завърне у дома при майка си, „да чезне в нейната усмивка блага“, но въпреки това той се завръща в бащината къща. Така бащата е собственикът, докато майката е духът на дома: иконата, мадоната, майката-свистица.

Дебелянов предава в романтична светлина майчината фигура, търси от нея утеха и подкрепа като от светица, създава един от най-нежните портрети на връзката майка–син в българската литература. Една по-друга представа за майката-светица обаче получаваме от следния откъс от историческия разказ на една жена¹⁸ (от гледната точка на снахата):

На седемнадесет години ме изпратиха да се омъжа в едно съседно село (1936 г.). Майка му беше сляпа. Казаха ми, че няма да живее дълго и няма кой да се грижи за нея. Всъщност, той имаше по-голям брат и сестра. Но мен оставиха да я гледам. Грижах се за

домашното огнище и рода също се свързва и с езическата митология (H u b b s, Joanna. *Mother Russia: The Feminine Myth in Russian Culture*. Bloomington and Indianapolis: Indiana UP, 1988, p. 105).

¹⁷ Хаджийски, Иван. *Бит и душевност на нашия народ*. Т. 2. С., Български писател, 1966, с. 303.

¹⁸ Жените, чиито разкази са цитирани, се съгласиха да участват в моя проект за устни исторически извори в България през 1994–1995 г. За да уважа желанието им за анонимност, аз ги идентифицирам само чрез инициалите им и приблизителна географска справка за мястото на раждането им, също така давам минимална информация за образованието и трудовата им история.

сляпата старица, за детето на сестра му и работех на полето. По-късно си имах свои деца. Ставах в четири часа сутринта, свършвах домашната работа, хранех животните, готвех за старата жена, приготвях децата и тръгнах за полето. И през цялото време тя ме ругаше. Гледах я цели 37 години. Беше истинско мъчение¹⁹.

Тази жена описваше брачния си живот и ми разказа за отношенията със свекърва си – една старица, която я ругаела и измъчвала. Собствената си майка виждала много рядко, откакто станала домашна прислужница още на 12 години. Тя усещаше, че това бе нейният естествен дълг, божа повеля – да прави онова, което се очаква от нея, т.е. да гледа децата и старите хора в дома на мъжа си, както и да работи на полето. Но въпреки всичко тя отричаше тази повеля. Обрисуваното от нея бе съвсем различно от светия образ на българката, представен от Хаджийски. Тя отхвърляше саможертвата; считаше себе си за мъченица.

Малко са празничните описания на връзката майка–дъщеря в българската литература. Вероятно защото в традиционно-то домакинство тази връзка се разпада след женитбата на девойката. Бракът е бил отчуждаващо преживяване за нея, тъй като с напускането на дома и всичко познато тя ставала снаха в дома на семейството на съпруга си. В една българска народна песен младата булка се сбогува с майка си; тя разказва за себе си като за свежо цвете, което майката хранила рано сутрин с прясна роса, на обед с вода, а привечер (т.е. в края на моминските й дни), със своите сълзи²⁰. Причината за майчините сълзи постепенно се разкрива, докато шаферките пеят песента²¹ и сплитат косите на девойката за сватбата:

На глава ми чернило турила,
на гърло ми синджире турила,
на ръце ми билиги турила.
Що е това чернило на глава,
а оно е моя тежка каша;
що е това синджире на гърло,
а оно е мое първо любе;
дето са ми билиги на ръце,
а они са мои мажки деца.

Къщата, съпругът и децата налагат ограничения на младата булка. Тя всъщност е затворник-заклученик, но неин ключар

¹⁹ А.Ф. – родена в село в Северна България през 1919 г., селянка, образование до IV отделение.

²⁰ Диневков, П. Български фолклор. С., Български писател, 1972, с. 349.

²¹ Пак там, с. 348.

е именно свекървата, която вече контролира живота ѝ. Младата булка е толкова стриктно ограничавана, че тя даже не може да говори, ако не се обърнат към нея²². Невестата няма власт, докато не роди деца, особено мъжки рожби. Нейната власт нараства най-силно, когато синовете ѝ се оженят и тя стане свекърва. Като свекърва тя има задачата да възпитава по-младите жени в семейството: да подготви собствените си дъщери да станат бъдещи снахи, да научи снахите си на законите на собственото си домакинство. Оттук и двойният смисъл на образа, създаден от Хаджийски: младата жена е майка-мъченица, а свекървата – майка-светица.

По този начин майката-светица гарантира, че нейните дъщери и снахи ще спазват изискванията на обществото. Редът в обществото се поддържа чрез контрола на едни жени над други²³. Майката поставя дъщеря си под контрола и наставничеството на свекървата, която от своя страна става модел за самата невеста. Това наподобява вид смърт: младата майка е принудена да стане мъченица, нейната идентичност е променена. След мъченичеството тя става светица, т.е. свекърва. За сина си, когото командва по-внимателно, тя може и да е благодетелна светица, но за дъщеря си тя е по-скоро строга светица, която рядко отвърща на молитвите ѝ.

Навярно най-познатата фигура на майката-светица в българската литература е Султана, героинята на романите „Железният свстилник“ и „Преспанските камбани“ от Димитър Талев (1889–1966). Макар че романът може да се интерпретира на няколко нива, той рядко е разглеждан като разказ за отношенията майка–дъщеря (Султана–Катерина), а конфликтът свекърва–снаха (Султана–Ния) обикновено се свежда до конфликт между традиционните и съвременните представи за жената-домакиня²⁴. Самото име Султана извиква образа на домашен тиранин, който е в пълен контраст с образа на Хаджий-

²² Хаджийски, Ив. Цит. съч., с. 389.

²³ Същият механизъм е наблюдаван в селска Русия и Румъния (вж. Engel, Barbara Alpern. *Between the Fields and the City: Women, Work and Family in Russia, 1861–1914*. Cambridge, Cambridge UP, 1994, p. 15; Kligman, Gail. *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*. Berkeley, University of California Press, 1988, p. 143).

²⁴ Най-често романът се чете като семейна сага, като епическа творба за българските борби за църковна и политическа независимост срещу Гърция и Османската империя, както и като разказ за отношенията майка–син, вж. текстовете, подготвени за гимназиалните курсове: Литературни анализи в помощ на учениците от 11 клас. Велико Търново, Абагар, 1994, 118–124; Литература за 11 клас. С., Просвета, 1993, 91–100.

ски за ангела-пазител, но отразява разбирането на Талсв за домакинята – пазителка на законността и реда. Султана има строг морал и безкомпромисно чувство за семейна чест; всичко, което прави, е в интерес на семейството ѝ. Въпреки собственото ѝ нетрадиционно поведение като сираче тя се връща към традицията в отношенията със собствените си дъщеря и снаха, като използва властта си, за да потиска по-младите жени в семейството.

Контролът е най-важното в отношенията на Султана към снаха ѝ Ния. „Още от първите дни след сватбата Султана започна да подготвя новата си снаха за реда в дома, да я подчини на волята си ...”²⁵ С други думи, младата невеста е социализирана, желанията ѝ – пренебрегнати, а характерът ѝ – пречупен. Според самия Талев някои от характерните черти на Султана са почерпани от собствената му майка²⁶, която е била „жена с чувство за семейна отговорност, за семейна чест. Подобна домакиня с преди всичко истинска весталка, тя наглежда семейното огнище с пълно съзнание за дълга си към баща, съпруг и деца.”²⁷ Този допълнителен образ на весталката е интересен. Мадоната

– едно чисто, безполово същество, плод на мъжката фантазия

– не е характерна само за българската литература. Двойствеността на светици и грешници, на Дева Мария и Мария Магдалена е част и от западния християнски дискурс. Като девица-мадона Султана се противопоставя на Катерина – своята грешна дъщеря, която има предбрачни сексуални връзки и забременява, като по този начин застрашава семейната чест²⁸. Отвращението на Султана е още по-явно, защото тя самата не обича секса. „За Султана, брачното ложе бе задължение, закон, ред.”²⁹

Като дава израз на своята сексуалност, Катерина не подлежи на контрол. В опита да си възвърне контрола над собствената дъщеря Султана убива Катерина, като се мъчи да предизвика аборт. Така всеки, който не успее да се впише в установения ред, може да бъде отстранен, няма място за различните.

²⁵ Талев, Димитър. Преспанските камбани. С., Български писател, 1969, с. 8.

²⁶ Жечев, Тончо. Димитър Талев, Светослав Минков, Димитър Димов в спомените на съвременниците си. С., Български писател, 1973, с. 12.

²⁷ Църнушанов, Коста. Димитър Талев в моите спомени. С., Македония, 1992, с. 147.

²⁸ Девствеността е била публичен, а не личен въпрос в България преди XIX в. След консумирането на брака е трябвало да бъде представено публично доказателство за девствеността на невестата. Ако се окажело, че девойката не е девица, тя и нейното семейство са били подлагани на унижение от страна на обществото. Вж. Хаджийски, Ив. Цит. съч., с. 119.

²⁹ Талев, Д. Железният светилник. С., Български писател, 1972, с. 71.

Първите плахи критики срещу контролиращата майка-светица се усещат още в средата на XIX в. Съба Вазова (1833–1912), майката на Иван Вазов, се оплаква, че собствената ѝ майка не ѝ оставяла никакво свободно време за четене през 1840 г., като вместо това изисквала от нея да плете. Според майка ѝ само монахините можели да четат, а нейната дъщеря трябвало да стане добра домакиня, а не монахиня³⁰. В края на 60-те години на XIX в. Райна Попгеоргиева (Райна Княгиня, 1856–1917) също се опитала да преодолее основната пречка за своето образование – собствената си майка, която вярвала, че основният ѝ дълг е да научи дъщеря си на изкуството на домакинството, а тя трябва да го усвоил. По същото време стотици образовани жени в българските градове започнали да създават женски организации, за да подпомогнат образованието на младите момичета, да отворят училища и читалища, както и да се занимават с благотворителност.

Жените-поетеси също са се борили срещу ограниченията на дома и доминиращата майка-светица както в своя живот, така и в поезията си. Мара Белчева (1868–1937) говори за затворничеството си във „Все тез стени“ (1918); в стихотворението „В стаята“ (1928) Дора Габе (1888–1983) се опитва да се измъкне от дома-затвор и да потърси живот извън семейството; в „Желание“ (1933) Мария Грубешлиева (1900–1970) с болка осъзнава, че мечтите ѝ за еманципация са напразни, докато живее е илюзията за идиличния патриархален живот; в „Гурбетчийска песен“ Магда Петканова (1900–1970) оплаква пропиляния си живот при зла свекърва и подготвя своята дъщеря за житейските неволи („Майчина песен“, 1933)³³. Във всички тези лирични творби се съдържа гняв, но няма сериозен елемент на протест. Истински борец срещу домашната тирания е Елисавета Багряна (1894–1991) – грешница и в живота, и в изкуството. Като си спомня тираничната си свекърва от началото на 90-те години на века, тя отбелязва:

Тя все ме ръчкаше за домашната работа, особено след като се роди детето. Добре, ама въобще не ми даваше нито да чета,

³⁰ Вазова, Съба. Спомени. С., Любомъдрие, 1993, с. 27.

³¹ Райна Княгиня. Автобиография. С., Издателство на Отечествения фронт, 1989, с. 18 (първоначално публикувана в Москва, 1877).

³² Чолакова, Маргарита. Българско женско движение през Възраждането. 1857–1878. С., Албо, 1994.

³³ Благодарна съм на Сирка Терава, заедно ми посочи тези примери. Вж. нейната магистърска дисертация „Феминистка литературна критика и традициите на първите жени-писателки в българската литература“, Софийски университет, България, 1992.

нито да пиша. Щом ме видеше с книга в ръка, започваше да ми се кара и се опитваше да ми отнеме книгата. Един ден д-р Татарчев, техен роднина, ми каза: „Тук не ти е мястото”. Грабнах си нещата и детето и си отидох.”

Багряна се бори срещу наставничеството както в личния живот, така и в поезията си. Тя сменя трима съпрузи и няколко любовника и предизвиква скандал, когато оставя детето си в България, за да пътува до Париж в началото на 20-те години с известния литературен критик Боян Пенев. В стиховете си от този период Багряна пресъздава затворничката, „заключена зад три врати” („Зов”). Тя си представя един друг живот – на бездомен бохем („Мансардни мечти”) или на скитащ моряк („Ако не бях жена”). Поетесата изразява ясно своя протест и съпротива чрез метафори като измамна дъщеря на майката земя („Потомка”) и родна сестра на вятъра („Стихии”). Тя задава серия от въпроси: „Можеш ли да спреш ти вятъра... Можеш ли да спреш ти Бистрица ... Можеш ли да спреш ти виното...”, след което добавя:

Как ще спреш ти мене – волната, скитницата,
родната сестра на вятъра, на водата и на виното,
за което е примамница, непостижното, просторното,
мене как ще спреш?”

Багряна съзнава, че е грешница. Във „В деня на равностметка”, когато вече е на 90 години, тя признава:

Моята майка, многодетна българка,
ме роди такава.
Можех като нея – седем сина да имам
вместо един.
Но аз съгреших, виновна съм, прости ми!
Така реших: вместо синове
поезиродих.³⁶

Багряна избира да не изпълни ролята на майка-мъченица и по този начин не достига ореола на майка-светица. Тя нито се поддава на мъченичеството като послушна снаха, нито се стреми към ролята на светица с решението си да създаде поезия

³⁴ Георгиев, Любен. Багряна: Етюди и спомени. С., Свят, 1993, с. 168.

³⁵ Багряна, Елисавета. Стихии (откъс). Избрана лирика. Т. 1. С.. Български писател, 1973, с. 49.

³⁶ Багряна, Елисавета. В деня на равностметка (откъс), цит. по: Цанева, Милена. Между вечната и святата.– Литературна мисъл, 3, 1993, № 3.

вместо деца – най-вече синове. Тя се признава за виновна и е готова да плати цената. Нейното наказание (нейната „корона“ според Любомир Левчев) бе, че единственият ѝ син я оставя да умре „в стая 22 на най-добрия старчески дом“³⁷.

От средата на XIX в. до средата на XX в. образованите българки въстават срещу модела на майката-мъченица/майка-светица, като настояват за „еманципация“ според своите разбирания. Парадоксът е, че макар и Комунистическата партия да изтъкваше като свое постижение еманципацията на жените след 1944 г., тя всъщност увековечи традиционния модел на майката-мъченица/ майката-светица, като в същото време проповядваше „прогресивния“ модел на новата социалистическа жена. Според парадигмите на Партията мястото на жената не бе единствено в дома, но домашната сфера въпреки всичко оставаше нейно задължение.

Два от най-популярните романи на 50-те години – „Железният светилник“ на Димитър Талев и „Тютюн“ на Димитър Димов, също допринасят за подсилването на очакванията за двойната женска саможертва. Първият, публикуван през 1952 г., отразява живота от средата на XIX в. и се връща носталгично към традиционното семейство, подчертавайки мястото на жената като пазителка на дома и създателка на живота. Вторият, публикуван през 1951 г., въвежда образа на новата социалистическа жена, образована, изтънчена, отдадена на професията си. Младите невести сега стават мъченици на две каузи: семейството и държавата³⁸. И така, както традиционната култура не търпи различията, комунистическата система пък не търпи индивидуализма. Едва наскоро жените се осмелиха да изразят недоволството си както от ограниченията на семейното затворничество, така и от патриархалната държава. Но дори и когато въстават, те са склонни по-скоро да обвиняват себе си за неуспеха да отговорят на изискванията спрямо тях, отколкото да критикуват системите, които са им наложили тези изисквания. Например една лекарка си спомня дните, когато малките ѝ деца ходели на училище сами и се пита дали би сторила същото отново:

Откакто момиченцата ми навършиха 6 и 3 години, те растяха сами. Ключът бе до вратата, храната, сготвена от предната нощ – в хладилника. Отначало свекърва ми се грижеше за тях. Когато тя

³⁷ Левчев, Любомир. Корона.– В: Отвъд и други стихотворения. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994, с. 37.

³⁸ Merdjanska, Kornelia and Rossica Panova. The Family Enclosure in the Bulgarian Context: From Herodotus to the end of the Twentieth Century. – The European Journal of Women's Studies, 2, 1995, 21–32.

почина, свекърът ми ги водеше до детската градина. Когато и той почина, те ходеха сами. Трябваше да напиша бележка на учителката, с която поемах отговорността те сами да ходят и да се връщат от училище. Сега се чудя как съм могла да го сторя.³⁹

Други жени пък си спомнят болката от невъзможността да се грижат за семейството си, подобно на тази жена, член на Комунистическата партия, завеждаща отдел в администрацията, която описва живота си в началото на 50-те години по следния начин:

Майка ми гледаше малкото ми момиченце, докато навърши 3 години. Но изведнъж получи удар. Аз работех на смени, така че не можех да се грижа за тях. Наех жена да ми помага за мама, а малкото дете изпратих в детска градина. Оставаше там цялата седмица – от понеделник до събота. Беше много неприятно. В неделя я изкъпвах, изпирах и гладех дрехите ѝ, а в понеделник отново я водех в градината. Щом видеше накъде се бяхме упътили, тя започваше да пищи и плаче. Лягаше на пода, блъскаше и риташе с крака. Трябваше да я вдигна и да я заведа на ръце като бебе. Тя риташе и хленчеше, аз също. Понеделниците бяха ад.⁴⁰

Макар и несъвсем щастливи от съвместния живот натясно с по-възрастните родители (собствени или на съпруга), много жени с кариера все пак са благодарни на своите майки или свекърви, задето са им гледали децата и са споделяли домакинската работа. Съвместният живот на три поколения е все още често срещано явление в България. Донякъде с традицията може да се обясни съществуването на домакинства, където живеят три поколения⁴¹, както и мъката на майките, когато дъщерите им напуснат дома. Една селянка от Южна България се оплака, че е загубила дъщеря си, която се била омъжила наскоро и се задомила при родителите на съпруга си. Загубата ѝ бе както емоционална, така и чисто практическа: вече нямаше кой да помага на старата жена в къщи и на полето, а все още снахата не се бе появила. От друга страна, беднотията и неадекватното държавно планиране също са виновни за жилищната

³⁹Е.М., родена в град в Североизточна България през 1925 г., лекарка.

⁴⁰А.Л., родена в село близо до София през 1921 г., работила като шивачка, а по-късно като завеждащ отдел в държавна служба, завършила специално училище.

⁴¹През XIX в. домакинствата с три поколения са били по-често срещани и за по-продължителни периоди от време сред югоизточните европейски семейства, отколкото сред западноевропейските. Вж. Todorova, Maria. *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Washington, D.C., The American University Press, 1993, p. 170.

криза, която принуждава няколко семейства да съжителстват. Все още се усеща гневът у много жени на средна възраст:

Благодарна съм на свекърва си, че ми отгледа децата. Но вижте колко ми струва това. През целия си брачен живот живея с родителите на мъжа ми в тристаен апартамент. Всичко се нуждае от ремонт и обновяване, но не мога да пипна нищо. Бих искала да си имам мой дом. И ще ви кажа още нещо: аз няма да отгледам моите внуци.⁴²

Но дори и когато младите семейства имат възможността да живеят самостоятелно, социалните и икономическите условия пречат на майките-мъченици да разчупят саможертвения договор. Способността на българките да отговорят на очакванията на обществото намалява при миграцията им от селата към градовете, както и при раздялата с роднините, които биха помагали за къщната работа. На всичко отгоре държавата лиши жените от възможността да запълнят празнината между очакванията и изпълнението им просто като не предлагаше уреди, услуги или други средства, които биха облекчили домашното бреме, най-вече чрез перални машини, дребни домакински уреди и хранителни продукти.

Българското общество като че ли все още не е осъществило прехода от очакваната готовност на жената да поеме всичко (по подобие на семейството от няколко поколения) към варианта съпрузите и синовете да се включат в домакинската работа в еднофамилното домакинство. При това поради продължаващата икономическа криза жените все още отговарят за снабдяването и приготвянето на храната. Някои от следните анекдотични случки с 40-годишни жени показват това. Една лекарка в болница се оплака, че в събота и неделя трябва да ходи в селото на родителите на мъжа си, за да копае картофи. Роднините ѝ бяха твърде възрастни, за да обработват земята сами, а всички разчитаха на хранителните запаси. Друга жена, научен сътрудник, сподели, че си взимала двуседмичен отпуск, за да помага на майка си да направи консерви за зимата. На нас на Запад може и да ни се стори смешно, че някоя прекарва ваканцията си в правене на зимнина, но ако българките не приготвят запаси през лятото, няма да могат да се изхранят през зимата. Една преподавателка от Техническия университет сподели, че е трябвало да става в 4 ч. сутринта, за да се нареди на опашка за хляб през май 1996 г., когато хлябът не достигаше. Макар че съпругът

⁴²О.С., родена в село от Югозападна България през 1953 г., учителка.

и двамата ѝ по-големи сина също са били у дома, никой не е пожелал да я отмени, нито тя ги е помолила за това. Тези жени на 40 години вярваха, че това им е задължение. Всички бяха отчаяни и гневни, но никоя не би и помислила да помоли съпруга си или децата да помогнат. Както и никоя от тях не искаше да бъде считана за „феминистка“.

Младите жени в съвременна България все още вярват, че семейството е основното в живота им. Много от жените, с които разговарях, биха предпочели да си останат вкъщи и да се грижат за децата си поне докато тръгнат на училище. Това е така, навярно защото те са уморени да работят на всички фронтове без никаква помощ у дома или защото им е писнало от мита за женската еманципация на работното място, или пък защото се вслушват в спомените на майките си, които имат резерви спрямо собственото си минало, или просто защото тяхната идентичност и положение все още се определят в семейството. Няколко жени споделиха, че за тях децата придават смисъл на живота им (изводът е, че жената без деца няма стойност, тя е „ялова крава“).

Изключителното значение на семейството се потвърждава от три изследвания, направени напоследък. В проучване на Профсъюзите и Съвета за социални изследвания бяха интервюирани 1600 жени относно желанието им да съвместят работата и семейните задължения: 31% отговарят, че биха работили само след като децата им пораснат, а 23% отговарят, че биха работили при непълна заетост⁴³. Това отношение е видно и от едно друго изследване на български-мениджъри, които заявяват, че държат едновременно и на кариерата си, и на семейството си, докато в Северна Америка жените в подобна ситуация са загрижени предимно за кариерата си⁴⁴. И най-накрая, при анкета студентки от Пловдивския университет признават, че семейството е най-значимото нещо в живота на една жена⁴⁵.

Жените, които биха пожелали да променят наложения модел, без да отричат ролята си на майки, трябва да водят доста

⁴³ Kostova, Dobrinka. The Transition to Democracy in Bulgaria: Challenges and Risks for Women. – In: Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies. Ed. Valentine M. Moghadam. Oxford, Clarendon Press, 1993, 92–109.

⁴⁴ Burke, Ronald J., Tatyana Kotzeva, Irina Todorova and Carol A. McKeen. Patterns of Priority in Careers Among Managerial and Professional Women in Bulgaria: Costs of the Mommy track? – Psychological Reports, 75, 1994, 1019–1026.

⁴⁵ Kovacheva, Siyka. Attitudes toward Gender Equality among Bulgarian Students. A Solved Problem or a Problematic Solution? First International Women's Conference, American University in Bulgaria, Blagoevgrad, May 1994.

трудна борба. По всяка вероятност те няма да получат подкрепа от „официалните“ женски организации, например Демократичния съюз на жените. Една по-възрастна жена, с която разговарях, пенсиониран експортен мениджър, ми разказа за следното съревнование, което Демократичният съюз на жените щеше да организира през 1994 г.:

През лятото те се канеха да организират състезание за най-добра свекърва. Наградите щяха да бъдат малки змии, изкуствени играчки в зелено и жълто. Можете ли да си представите подобно невежество?⁴⁶

Явно майката-свекърва като майка-светица е все още силен образ в съвременна България. Още повече, че съвременните дискурси в медиите и в академичните среди по отношение на „жената“ все още поддържат двойствения модел за жената като сексуален предмет и като майка⁴⁷. Женствената жена е пасивна и удовлетворяваща, винаги с добър външен вид и издокарана. Като изрядна домакиня и добра майка тя изпълнява най-важната си социална роля. Като възпитава децата в ценностите и традициите на съответната култура, тя осигурява и възпроизводството на нацията. Нейните добродетели са домашните добродетели, нейният женски свят се съсредоточава в дома. Тези разбирания бяха особено експонирани в медийното представяне на Ренета Инджова, първата българка министър-председател, назначена именно „да се грижи“ за нацията през втората половина на 1994 г. През повечето време личността и делата ѝ бяха непрекъснато умалявани чрез образи от домашния бит (пролетно почистване, размятане на метлата, помитане на пода), асоциации със семейството (послушна дъщеря, непълнолетна, която се нуждае от закрила) или образи на декоративната жена (нервно потропваща с високите си токчета, размахваща ръка, облечена в бял сатен)⁴⁸.

Аз бях в България, когато Ренета Инджова бе министър-председател. Докато четях за домашните ѝ добродетели гледах телевизионна фолклорна програма и слушах как трима мъже

⁴⁶М. JL, родена в град в централна България през 1925 г., мениджър по експорта, с висше образование.

⁴⁷Daskalova, Krassimira. Discourses on Women in the Bulgarian Transition. – In: Gender in International Perspective: Crosscultural Approaches to Research and Teaching. SUNY, Albany, 1996.

⁴⁸Kotchemidova, Christina. The Perception of Women's Rule: Bulgarian Media Coverage of the First Bulgarian Woman Prime Minister. Beijing, September, 1995.

учени защитаваха контрола над жените чрез общественя ред⁴⁹ Гледях също и две пиеси, които изтъкваха контролиращата роля на свекървата в българското общество – „Железният светилник” (сценична версия по романа) и „Майстори”, която също разиграва драмата на майката-мъченица/майката-светица. Навярно не е случайно, че именно тези пиеси бяха поставени отново на сцена през 90-те години успоредно с надигането на национализма, академичния сексизъм, който компенсира ограничаването на женската деятелност, както и осмиването на първата жена министър-председател от пресата.

Моделът на майката-светица е доста привлекателен, но като че ли образът на майката-мъченица е в по-голямо съзвучие със сегашната реалност на българските жени. Жените започнаха да търсят алтернатива на двойствения модел още от средата на XIX в. и продължиха да се определят като независими в обществото до Втората световна война. Именно след 1944 г. всички независими женски организации бяха разпуснати, като „мястото на жената” бе определено в рамките на написаната от мъжете идеология на единствената партия. По време на комунистическата епоха правенето на кариера не бе феминистки акт на независимост. Жените работеха извън домовете си поради политическа и икономическа принуда. Те продължиха да считат майчинството за единствената си роля и независимо от „тройното бреме”, което носеха, те продължаваха да носят и отговорността за домашните задължения. Сега, когато се връщат назад към опитите си да балансират тройното бреме, много жени, които са преживели и по-ранния преход през 1944 г., имат усещането за вина. Донякъде заради това влияние и донякъде заради сериозната икономическа криза в България сега (1997 г.) по-младите жени днес са още по-податливи на идеологии, които биха ги изтикали от работните места обратно в дома. Ако се надяват да отхвърлят дискурсите в защита на домашното затворничество, те ще трябва да създадат свои модели. Каквото и да решат да правят, те ще трябва да развият свой вид феминизъм в рамките на своето хетерогенно общество, обединяващо различни култури.

Превод от английски *Корнелия Славова*

⁴⁹Макар че гледях програмата, не разполагам с техническите данни по излъчването ѝ.

Тази пиеса, която не е една*

Българските женски преводи на „Макбет”

Евгения Панчева

Динамиката на преводите на Шекспировия „Макбет” от първата половина на века като че преповтаря пиковите моменти в националната ни история. Най-ранният¹, дело на Ас. Младенов, се появява през 1919 г., скоро след абдикацията на цар Фердинанд, т. е. в момент, когато самите събития проблематизират понятието „монархия” и свързаните с него дискурсивни практики. През 1924 г., година след преврата на Ал. Цанков и непосредствено преди поредицата „леви” атентати и репресиите от 1925 г. („Св. Неделя”, „Св. Крал”, Арабаконак), излизат многократно преиздаваният² вариант в проза на Н. Вранчев и преводът на А. Д. Пиронков. Три години по-късно „Макбет” е обект на преводачески интерес от страна на Б. Дановски³. След известно затишие, белязано от преразказите на Н. Будурова и Н. Райнов (1930), кривата на преводаческата макбетофилия рязко скача. П. Хр. Генков и С. Калименов едновременно публикуват версиите си през 1936 г., две години след преврата на „Звено” и установяването на протототалитарна държавна машина. Тези нови „Макбет”-и имат за фон суспендирането на Търновската конституция и партиите, разпускането на Народното събрание, цензурата върху партийния печат и частичното ограничаване на властта на монарха⁴.

Около началото на Втората свтостовна война излизат преводите на Р. Русев и Евг. Спасова (1938), както и преразказът на Вл. Полянов. През 1939 г. заедно с второто издание на С. Калименов се появява вариантът на Г. Жечев⁵. В следващите години отново излиза преводът на Дановски (1940 и 1942 г.),

*Авторката визира текста на Жюс Иригаре „Ce sexe qui n'en est pas un”(Paris, Editions de Minuit, 1977) – бел. ред., Р. М.

¹Тук съзнателно пренебрегвам просветителските преводи от руски от последното десетилетие на XIX в. – на Ив. Ат. Драгнев и Кр. Кънчев (1891), К. Величков (1893, преизд. 1898, 1912) и Т. Ц. Трифонов (1894).

²През 1926, 1934, 1938, 1946 г.

³Преводът е преиздаден през 1940, 1942 и 1946 г.

⁴Премахнато е царското право на вето върху смъртните присъди.

⁵Преиздаден през 1946 г.

както и „женският“ превод на Т. Ненова (1940 г.). Любопитно е, че след смъртта на цар Борис (в периода 1943–1945 г.) пиесата за малко изчезва от преводаческо-издателското ползрение, сякаш болезненият исторически факт потиска в социалното несъзнавано реконструиращия цареубийството текст.

„Макбет“ се завръща през 1946 г., годината на референдума за монархията, в пет различни варианта – на Н. Вранчев (5. изд.), Б. Дановски (3. изд.), Г. Жечев (2. изд.), Вл. Полянов (2. изд.) и в новия превод на Ана Подвързачова.

Желанието за нови и нови български „Макбет“-и през 30-те години има прозрачно обяснение – периодът е белязан от налагане на тоталитарни идеологии от двете страни на спектъра. „Макбет“ вероятно се е оказал удобно⁶ пространство, в което дебатът за монархията – нейния произход, *raison d'être* и опасности, от една страна, и целия нексус от питання около (символичното и буквално) цареубийство, от друга – се съдържа в задоволяваща съвременника степен. Всичко това наред с фаталистичните обертонове на пиесата и с нейната внушителна драматизация на насилието естествено я превръщат в „избора на новото поколение“.

Любопитно е женското „желание за текста“ – никоя друга Шекспирова пиеса не е била обект на такова „женско“ превеждане, при това съсредоточено в такъв кратък период⁷. На фона на общата социополитическа детерминираност на избора усилията на Н. Будурова (1930), Е. Спасова (1938), Т. Ненова (1940) и А. Подвързачова (1946) могат да се прочетат и като „гино“-употреба на текста – както за символично вписване в „мъжка“ екзистенциална проблематика, така и за съучастие в съпротивите срещу такова вписване, които източникът амбивалентно предлага. От позицията на превеждаща Шекспир „дъщеря“ ще потърся в тези текстове *родовостта* на езиковия избор и ще се опитам да я изговоря (и) с жаргона на следлаковия феминизъм.

Упражнение по андрогинност

Макар и връх на „мъжки“ и „патриархален“ канон, Шекспир, прословуто „неуловим“ зад персонажите си, разпростира

⁶Срв. пълната липса на сценичен интерес към текста – единственото представление преди 70-те години е от 1925 г. и то няма особен обществен резонанс. За театралната рецепция на пиесата вж. Shurbanov, A. and B. Sokolova. *Macbeth in the Context of Twentieth-Century Totalitarianism*. – In: *International Shakespeare. The Tragedies*. Eds. P. Kennan and M. Tempera. Bologna, Clueb, 1996, 105–113.

⁷Не са ми известни следващи женски опити за превод на текста.

своята неуловимост и върху родовите идентификации в текста. Тематизирането на родовата травестия в комедиите и на андрогинността в сонетите, както и преобладаващо „женският“ дискурс на поемите създават обширни пространства за себеидентифициращо вписване на гледащата/четящата/превеждащата жена Устойчивият и отчетлив ритъм, поетичното (преименуване на вещите, от друга страна, конструират Шекспир като *семиотичен* Баща.

„Макбет“ е привлекателен с проблематизирането на родовостта – той прави опит както да я дефинира, така и да предупреди за опасностите от нейното радикализиране (свърхонтологизация/изтриване). В дълбочинното си послание „Макбет“ припознава андрогинната човешка природа – за да бъде мъж, човек трябва да чувства като мъж/човек/жена (Макдъф). Пиесата обаче драматизира и рисковете на андрогинното. Докато себеандрогинизиращият се мъж е еталонизиран като носител на човечност, себеандрогинизиращата се жена е вещица и/или убийца. Очевидно, силното придърпване на човечността-принадлежност към човешкия род по посока на женскостта, както и мисленето на това придърпване като обожествяване (Макдъф е човек, не-роден от жена) в несъзнаваното на текста, хипнотизират четящата жена с многопосочните идентификации и себеизличавания, които предлагат.

Макбет е и писна за „женското“ изличаване на знаците и отместване на знаците (камите, преместени от лейди Макбет, кръвта на убийството, която тя (не) измива). Следователно тя драматизира херменевтичните рискове на себепотисналата се женскост, която се връща като женски цикъл, като кървава сцена на себепочистване/изговаряне на истинския смисъл. В крайна сметка тя дава израз на съмненията на превеждащата –(не)отмествашата, (не)изличаваща „мъжкия“ текст жена.

„Макбет“ е и пиеса за „мъжкото“ линейно време и женския опит да се наложи върху му циклична – женска – парадигма. Платоническият автогенезис, (ре)конструиран от текста – безкрайната редица от бащи и синове-кrale от сцената с магическото огледало – се отваря силом като тялото на царя-Отец, за да допусне в себе си другото пренареждане, женското Начало, поставсно от лейди Макбет.

Ако четенето, по Жорж Пуле, е потапяне – загуба в? – чуждото *cogito*⁸, мистичен *kenosis*, себеотказ, изпразване на „аз“-а, последвано от мистичен *plerosis*, изпълване с (текста на) другия,

⁸Poulet, G. *Self and Other in the Critical Consciousness.*

то преводът е четене, при което сливането с другия с доведено докрай. Но ако четенето от Станли фиш през Волфганг Изер до Пол де Ман е енергично до-писване на текста, намеса в собствените му разредени пространства, то преводът буквализира до-писването в материален акт. Блуждайки между загубата на „аз“-а в другия и дописването на текста на другия – а значи и между представата за преводача-читател като съсъд, изпразван от „аз“-а и пълен с другия, от една страна, и като активно въ-веждащ собственото си исторично его през порестите места на текста, от друга, всяко тотализиращо тсоретизиране на превода предварително се очертава като женско-мъжко, амфибийно начинание. Гинокритиката на превода на мъжки текстове пък неизбежно би се разсеяла между представата за презродово (crossgendered) четене и андрогинно-порест текст.

Превеждащата жена, която пише себе си чрез Шекспировия текст, неизбежно се конструира в рамките на „мъжкия“ език. Тя трябва да направи героичното усилие да се изпълни с априорно чуждия ѝ ред на символичното в неговата най-екстатична форма – върха на канона, свръхБашата, (по)Родителя на всички следващи текстове, Източника. Като всеки свръх-Баща обаче – като самия Отец – и този връх е всеобемащо-андрогинен, провокиращ двойни идентификации. В отчетливата си прозодия символичното на *този* баща носи родовите белези на семиотичното – той е чистият ритъм. С други думи, Шекспир е идеалният текст за „женско“ преводаческо упражнение по през- и отвъд-родов *ec-stasis*.

„Макбет“ метафоризира женското убийство на Башата. Персонажите, които го вдъхновяват и задвижват – вещиците, лейди Макбет – са андрогинни, сбепотиснали се жени. Така че „Макбет“ е пиеса, където женското е максимално отчуждено, а идентификациите, провокирани от него, са двусмислено-деструктивни. Жената, която превежда-задвижва Шекспировия текст в чуждата културна среда, е вещица в етимологичния смисъл, все-знаеща текста, андрогинна като брадатите Шекспирови герои в изпълването си с него. Тя е и лейди Макбет, с прагматично потисната женскост, идентифицираща се именно в себепотискането, в отъждествяването с Другия, следкоперниковски децентрирана⁹. Лишена от собствено име, лейди Макбет алегоризира женското превеждане – тя чете знаците и ги мести в нов контекст¹⁰. Прекъсвайки играта на подобията,

⁹ Iriguaray, L. *Speculum of the Other Woman*.

¹⁰ В сцената с писмото на Макбет тя е четец на знаци, в сцената с подменените кинжали разчита на „плуващото означаемо“.

при която кралят-отец по-ражда свос подобие, тя отмества смисъла в нов знак. За да се впише в мъжкия свят на означаващите обаче, тя трябва да се лиши от родовост. Подобно на Цветан-Тодоровата Малинче, преводачката между култури¹¹, лейди Макбет сръчно манипулира знаците: „Преструвай се на невинно цвете, но бъди змия, която се крие под цветето.”

Тя драматизира преводаческото начинание – изнася смисъла извън знака, извън Символичното, конструира го и го съхранява като *чист смисъл*¹². Но като измества знака извън опеката на Бащата и го оставя свободно да плува, тя го прави опасен в интерпретационната му неустойчивост. Лейди Макбет губи своята идентичност, за да я получи – тя става друг Макбет, съ-субект на радикализирано хегелианско обективиране на Другия, Източника, Бащата. Като нея преводачката-читателка е съ-субект, съ-участник в правенето на пиесата – и на своя читател.

Родовите внушения на текста исторически протичат на фона на по-широкия дебат за женското съ-участие. През 30-те години темата за лишената от женскост жена – другар, съ-делец, активно присъства в тоталитарните идеологеми от двете страни на спектъра. Неин краен вариант е ситуирането на жената в пространства, по принцип несъвместими с традиционната представа за нея, например в насилието¹³.

Все-знаещата жена – преразказът

Преразказът за деца е най-податлив на „гинохерменевтика”: там най-ясно личат селекцията и междукултурно-родовата трансформация. Пределно отчетливият адресат изисква свои значения от текста и така откроява интерпретационното дописване-съучастие. Сравнението между мъжкия (Н. Райнов) и женския (Н. Будурова) прочит показва различни степени на дописване и отказ от Шекспир. По принцип предпоставяща погрешно собствения си метажанр, (двойно?) епическата поза на пре-разказвача на пиеси свежда до минимум „празниците” в оригинала и гради всеки следващ читател по свой образ и подобие. Такава е патриархално-максималистката стратегия на Райнов, който всезнаещо ни повежда из историята и географията на Британия:

Народът страдал под тиранията на властници, грабнали короната с убийство. Хората станали суверени – вярвали в силата на магиите,

¹¹ Тодоров, Цв. Завладяването на Америка. С., 1992.

¹² Буквалният превод също цели да запази чистия смисъл.

¹³ Срв. напр. романа „Кръв” на К. Константинов.

във всемогъществото на Хеката – триглавата пъклена богиня, закрилница на вещиците. Над Шотландия царували злите сили...

Шекспировата езикова многозначност се превежда от Райнов като неоромантична мистификация на героя:

Нещо тайнствено, съдбовно и заклето имало и в лицето на Макбета, и в думите, и в погледа, и в движенията му. Някои казваха, че сянката, що хвърля той, е сянка на дявола.

Целокупното дописване манипулира читателя в посока на романтичното: гръмотевиците са бесни, дъждът е пороен, полето е обрасло с изтравниче, а яхнали метли, вещиците „изскачат от гръмотевици или от разпукалата се земя“ и пеят „с прегракнали, дебели гласове“. Сугестивните отеквания на Шекспир са проявени в прав текст:

Да знаеше Банкуо, що е било казано същия ден от вещиците, които летяха над тях, той би си помислил, че те нашепват Макбету тия думи. Защото, когато язدهа метлите и се носеха в мъглата над планинската равнина, трите врачки пееха: „Хубаво е грозното, грозно е хубавото“... Макбет беше вече под властта на магията, затова изрече тия думи.... Наближаваше денят, когато смелият и честен пълководец, омагьосан от властолюбив, щеше да полети през мъгла из мръсен въздух. Той сякаш предусещаше и грозотата и хубостта на престъплението.

Експлицирайки ехото, Райнов се конструира като по-прозорлив от героите си: „Банкуо не знаеше това. Той дори не обърна внимание на Макбетовите думи.“ Разредените реторични пространства на оригинала се запълват от забелязващия-место-другите преводач¹⁴. Райновите дописвания романтично-фолклорно институционализират женския трансцендент:

На високата поляна се събираха вещиците да играят хоро, да пеят и да говорят... Мерне ли се някой, те го проклеват – да падне болен, да вехне и крее, да се топи като свещ на слънце и да умре от болест, за която няма лек.(...)

Все тъй гръмът препускаше своя бесен кон, все тъй светкавицата размахваше своя кървав бич. Тоя ден от черните облаци слезе сама Хеката – пъклената богиня, да срещне трите вещици и да им се скара. (...)

Лицата на вещиците бяха червени, а сенките им сини. Парцаливите им дрехи изглеждаха позлатени. Гледката беше и страшна, и хубава.

¹⁴Това донякъде е плод на Райновия фаталистичен прочит. Макари и „сянка на дявола“, неговият Макбет е силно манипулиран от женския трансцендент. В известен смисъл той е като оная нищо неподозиращ моряк от I.3., който ще стане жертва на женски казми: „Ще му платя аз за оскърблението, което ми нанесе оная проклетница с дългия език. ... Ще му дръпна от клепачите съня завинаги.“

Магическите практики у Райнов са родово белязани. Вещиците са знаещи-стари-жени, „баби”. Те вадят атрибутите на магията си от своите пазви. Самата тя е женско *вариво* и принадлежи към един предсимволичен порядък (*вършеха дело без име*). Двусмисленият род на вещиците с преекспониран:

Бих си помислил, че сте жени, защото имате повече женски изглед, но виждам пък, че имате и бради, та не ми се вярва да сте жени. ... Отведнъж врачките заговориха с прегракнали гърла, както говори мъж, който е пил дълги години.

„Съучастница в бъдещото величие” на мъжа си, Райновата лейди Макбет е подчертано андрогинна – „горда, снажна, силна, с мъжествен поглед и движения на повелителка”. В изличаването на собствения си пол тя се стреми към вътрешно изпълване, сгъстяване, затваряне, втвърдяване, отежняване, пресъхване, вгорчаване:

О, вие злокобни духове, които дочувате шъпота на смъртоносни мисли, махнете моята женственост, преобразете ме на мъж. Изпълнете ме цяла с жестокост – от глава до пети. Направете душата ми жестока до безумие. Сгъстете кръвта ми – да стане тежка като живак! Затворете всички пътища, по които би могла да мине съвестта, за да ме кори и обвинява! Аз съм по душа решителна, корава и упорита. Дано не се пръкне у мене чувството на състрадание, дано не бликне милост в сърцето ми, за да ме разколебае и да развали моя свиреп план! Дано ръката ми не види мир, докле не изпълни намеренията на моята воля.... Елате при мене, изсмучете от гърдата ми всичкото мляко и го заменете с горчива жлъчка.

„Отвън” лейди Макбет мечтае за невидимост, която да скрие родовата травестия от Бога-баща: „Дори и Бог да не може да ме види през черната завеса и да не може да ми викне: „Стой! Стой!”

Пространството за убиващата – обективиращата(?) – жена е оксиморонното пространство на андрогинността. Именно непрозрачността, отхвърлила окото, мъжката себе-рефлексивност и автогенезис, дава шанс на женското о-субектяване. Тя обаче маргинализира това о-субектяване и препраща женската трансцендентност към долните етажи на мирозданието. Жената става вещ-ица, жена-мъж, тя се намесва в постъпателното човешко-мъжко (man's) време и го заменя с кръгово, божие, женско¹⁵. За Райновия Макбет такова прекъсване на времето и мъжкия автогенезис е „изнасилване на съдбата”, акт на прекомерна мъжественост. Женското вписване в символното е родово и природна трансгресия:

¹⁵ „Онова, което ще стане, за мене е вече станало”; „О, дано слънце не види никога това утре!”

Аз съм кърмила, та знам колко силно обича майката рожбата си, която суче нейно мляко. Но аз бих могла – въпреки нежната усмивка, с която детенцето ме гледа в очите – да изтръгна гърдата от беззъбите му уста и да му разбия главицата, ако се бях заклела, че ще направя това.

Символичният порядък на словото доминира над женското тяло и го вае по свой образ и подобие. Райнов не успява да долови причувашото се у Шекспир превръщане на плътта в метал (*mettle/metal*): „Раждай само синове! Каквато си *безстрашна*, ти трябва да раждаш само мъже.”

Идентификацията чрез убийството на Другия е родова и видова трансгресия – немъжествена и нечовешка (*un-man-ly*). Райнов предпочита да я види само като видова: „Аз съм готов да погледна смело всичко, което би се осмелил да погледне човек.” Така кастрационният страх на Шекспировия герой е претопен в желанието за принадлежност към човешкия род, към съ-човечността¹⁶. Потиснатият кастрационен комплекс се връща обаче в Райновата образност, за да подрие фалическата мечта: „Да не би само, като се грижа да уголемя честта, от която се ползувам, да изгубя и тая, що имам?”

Духът на Убития е третият в един лаканиански триъгълник заедно с желанието на майката и символичния кастриращ Баща: „Махне ли се, аз отново започвам да се чувствам мъж”. Убийството отправя Райновите лейди Макбет и Макбет в общо безполово пространство, в „един ужасен свят, където всичко е червено, където всичко е от кръв”. То е гротескна регресия към предсимволичното, към съвършената предедипова диада на Майката-и-Детето. Райновият Макбет е бебето на лейди Макбет. Вечер той пие вино, смесено с мляко, а „в кръвта му се примесва млякото на човеколюбието”. Пропадането на героя в семиотичното „дело без име” е маркирано и с *дописания* от преводача отказ от словото: „Не бива да се говори. Думите са студени. Те изстудяват и пламъка на действието. По-добре е да се мълчи.”

При флуидните роли на предсимволичната идилия лейди Макбет се ангажира с едиповото убийство. Тя манипулира знаците (камите на телохранителите), но е и манипулирана от тях:

Кръвта ѝ пламна. Поиска ѝ се сама да извърши убийството. Но ... *приличаше* много на баща ѝ. Да убие него... струваше ѝ се да убие баща си.

След убийството Макбет опитва да се удържи в символичното чрез ексцесно именуване на алегоричната си жертва:

¹⁶ Лейди Макбет е онази, която вербализира страха.

Макбет уби съня, съня, който размотава заплетеното кълбо на грижите... който е умирачка на всеки ден от живота... обновителна баня... лечебен балсам... помагач на великата природа... най-хранителна гостба.

Сега той мечтае за невидимост:

Дано настъпи по-скоро нощта! Дано дойде нощта-ослепителка, която превързва с черни ленти очите на деня, за да не вижда.

Райновият Макбет проявява фобията си от безкрайния мъжки автогенезис, който е въплътено „мъжко“ време. Самата прогресия на времето му се привижда като ненавистно метафорично заместване:

Утре, други ден, по-други ден, тъй пълзят незабелязано дните ни един по един чак до последния знак в книгата на живота. Всички изминали дни, всяко наше вчера, всички изживяни денонощия клатят пред нас своите светилници, за да осветят пътеката към смъртта, по която вървим ний, глупците ...

Макбет-четецът-на-знаци битува в митичното измерение, където знак и референт се сливат. Всеки семиозис – всяко изместване на референта от знака, на гората от клончето, на бащата от сина в лошата безкрайност на времето е херменевтичен провал за героя. Тази прекомерна фиксираност върху референта се зръща като „женска“ мечта за измиване-изтриване-изкореняване на знака:

Изкорени от паметта й мъката, що я трови! Изтрий от мозъка й тревогите, що я измъчват! Дай й лек за забравата, та да се махне от сърцето й бремето, що я притиска!

Критиката на грешките проявява Райновото нежелание да разчете езика на женското приемане в себе си. Шекспировото *I have supped full of horrors* (Нахраних се до пресита с ужаси) се явява у Райнов като „От уплах не можех да се навечерям.“ Райновият уплах *не отнема, а връща* мъжествеността, потискайки женското приемане.

Преразказът на Будурова започва като бабина приказка. „Вещата“ преводачка мимикрира в свръхупотребявани формули: „Живееше във времето на великодушния цар Дънкан неустрашим воин, на име Макбет.“

Минимализмът на Будурова е в тон с тематизираното от текста женско мълчание. Тя го забелязва в източника: „На неговия поздрав те отвърнаха, като повдигнаха и трите костеливите си тънки пръсти до устните, което означаваше мълчание“ – и го практикува като собствена метатекстуална стратегия. Андрогинните Шекспирови вещици са успокоени до „три

чудни същества, които приличаха на жени, само че имаха бради”. Те са „облечени в странно облекло” и имат „неземен вид”. Експлициращото родовата общност „сестри” се избягва в полза на антитетичното „жени”. Вън от моментите на сантиментализация („рой мечти трепнаха в душата му”) романтиката а la Райнов е силно подценена: вещиците са просто „не живи създания”, духове. Магията и тук е женско готвене, но злокобността ѝ е разредена от номенклатурата на готварската книга:

Бъдещето те предсказваха с едно ужасно смешение от жаби, прилепи, змии, кости на дракон, крило от бухал, вълчи зъби, корени на отровни растения, чер дроб от евреин, клонче от кипарис, който расте над гробове, и пръстче от умряло дете. Всичко това те вареха в един грамаден котел и когато котелът възвираше, те получаваха отговор на техните въпроси.

Образността на Будурова мисли трагичната вина на пиесата като женски – първороден – грях: „Тези дъщери на тъмнината винаги ни подмамват към дела, на които плодовете са отровни.”

Тук обаче библейският архетип е моделиран от актуалния мотив за жената-съратничка:

Жена му беше много честолюбива и мечтаеше да се издигне заедно със своя мъж, затова веднага се помъчи да му внуши, че за да стане цар на Шотландия, трябва да погуби царя.

Без да дописва текста, Будурова активно го присвоява в епичното. Драматичната реплика се преизказва не само когато самата тя съдържа наративен потенциал: „Наоколо царуваше спокойствие. Много птици бяха свили гнезда в клоните на дърветата и сладко чуруликаха”, но и когато участва в чисто драматичен обмен. Съветът на лейди Макбет например е превърнат в описание на героинята:

Лейди Макбет ... умееше да скрие пъклените си замисли зад приятни усмивки. Тя приличаше на невинно цвете, макар че в душата си да беше истинска отровна змия.

Изречената дума от източника се обективира до видимост, а отстоянието между знак и означавано престава да съществува. В този момент Будурова като героя си онтологизира лингвистичния факт. Нейната херменевтика като цяло е близо до Макбетовата – тя също вижда как „Бърнамската гора иде” и държи на митизиращата интерпретация: „Стръвно се нахвърли срещу неприятеля и почна да сече.” Сгъстената фактология на преразказа откроява преноса на едиповата ситуация върху андрогинната героиня:

Беше полунощ... време, когато само вълкът и убиецът са будни. (Лейди Макбет)... даде вино на царските телохранители, опои ги и те заспаха дълбоко. ...
Убийцата ... като видя колко много царя приличаше на нейния баща, не намери кураж в гърдите си да го убие.

Будурова внимателно балансира момента на тотален срив на женскостта с реторични стратегии на отчуждаване. Майчинството на „убийцата” е потиснато, а личният наратив от текста-източника е заменен с обобщение:

Казваше, че разбира отлично любовта, която изпитва майката към своето дете, но тази майка е длъжна да откъсне от гърдите си рожбата си и да ѝ разбие главата, ако се е врекла за това.

Будурова „изрязва” и цялата тревожна агония на *възвърналата се* женскост. Богатата на отеквания сцена, в която лейди Макбет ходи насън и мие ръцете си от въображаемите кървави петна, е смалена до технически пълнеж: „Точно в това време леди Макбет почина. Мнозина заговориха, че царицата сама е посегнала на живота си.” Версията на Будурова внимателно приглушава и заплахите на мъжкия автогенезис:

На тоя момък царската двойка *гледаше като на* родоначалник на цяла редица от царе, които щяха да сменят, според предсказанието, техните наследници. Тежките мисли не им даваха минута покой...

Раждането-без-жената от източника също е минималистично стилизирано: Шекспировото *from my mother's womb / Untimely ripped* („без време изтръгнат от утробата на майка ми”) се превръща в „Аз не съм роден, както се раждат другите хора, а съм дошъл на този свят по необикновен начин.”¹⁷ Силната селективност на Будурова запазва обаче значимата за текста фобия от „мъжкото” гледане. Отново преводачката гледа „истинския” обект, не неговия знак:

Тогава живея! – каза му жестокият Макдъф. – Аз ще те показвам на хората като невиджано чудовище. На една дъска ще бъде написано: Ето къде може да се види тирана!

Преразказът на Будурова завършва ударно. Една нефункционираща Медуза, Макбет е обезглавен-кастриран в името на нова царственост-мъжкост-човечност: „Отсечената глава Макдъф подари на законния цар Малколм, който седна на престола, и от него ден настана мир и спокойствие в размирената страна.”

¹⁷Срв. Райновото героизиране на това раждане: Макдъф е „изрязан от корема на майка си. Между народа се носеше поверие, че такива деца стават велики хора.”

Говорене насън – прозата

Преводите на Ненова и Спасова практикуват кенотизирано-переродителната преводаческа мистика – те се стремят да се изпълнят с оригинала, отказвайки се от себе си. Това става възможно чрез и през отказ от *неговото семиотично*. Избирайки прозата, те избягват това семиотично в името на монументалния Източник, Логоса, Бащата на Канона. Изборът на пиеса обаче подрива избора на езикова среда – самият източник драматизира женското Убийство на Бащата. С други думи, при преклонението към буквата, към Логоса и смисъла удържаната враждебност на себеположената родова травестия се връща като избор на текст. Иначе тази враждебност мимикрира успешно като ек-статично свръхвчитане в Другия.

Преводът на Евгения Спасова изцяло разчита на прозата. Придържането към буквата води сцените с вещиците далеч от семиотичното в полза на стратегиите на готварската книга:

Все около котела се въртете, вътре отровата хвърлете. Черна жаба, що тридесет дни и нощи под студен камък е проспала, нека заври първа във вълшебния котел.

Удвоете, удвоете труд и мъка; огньо, гори, котльо, кипи! Къс от кална змия в котела ври и се пече; око от дъждовник, жабешки крак, козина от прилеп, кучешки език, език от пепелянка и жило от слепок, крак от гушер и крило от кукумявка в магия за страшна беда, като адска супа ври и кипи! Люспа от дракон, вълчи зъб, мумия от вещица, уста и корем на свирепа акула, корен от отровна билка в мрак изкопан, черен дроб от богохулник евреин, козя жлъчка и клончета от смърч, откършени през лунно затъмнение, нос от турчин и устни от татарин, пръст от новородено бебе, хвърлено в трап от престъпна майка; направете сместа по-гъста, прибавете и черва от тигър, за да бъде пълна магията.¹⁸

Доколко оправдана е свръхкоректността на Спасова, особено когато самият текст вкаменява двусмислието в сценичен дискурс („Грозното с хубаво и хубавото е грозно“), е трудно да се каже. За да постигне парадоксалната си цел, Спасова предава двусмислията буквално – битката е „спечелена и изгубена“

¹⁸Вранчев например разчита семиотичното – когато изобщо го разчете

Окол котла всичко се върти:
в недрата му метнете
черва отровни,
пръстица жаба...
око от дъждовник и палец от жаба,
от прилеп вълна, от куче език
за силна магия, която смущава,
като адска супа ври, кипи.

(пропуснато у Ненова), „красивото е грозно и грозното красиво”. Буквалността понякога свръхинтерпретира родовите идентификации на текста – вестителят е „окървавен мъж” („войник” у Ненова). Точно предадените епизоди на мъжка близост („както двама изтощени плувци увисвайки един о друг погребват изкуството си, любовта му, остра като шпорите му”), на взаимно телесно сканиране в агресията („меч против меч, предателска десница против десница”) и на отвореното навън тяло („раните ми крещат за помощ”) конструират една смъртно-носна хомоеротичност, в която отцеубийството и преводът са актове на покорство пред Името на Башата. Порестите места на текста – отвореното тяло на Башата – дават шанс на проникването и идентификацията на преводачката-като-Макбет:

Безкрайната ми буйна обич изпревари хладния разум. Тук лежеше Дънкан, сребрилата му кожа, извезана със златна кръв, а неговите отворени рани приличаха на процеп, през който се е промъкнало разрушението.

Поривът на моята гореща любов изпревари разума.... Сребърното тяло с скъпата кръв бе обляно, а раните приличаха на пробив, през който е нахълтала смъртта(Ненова)¹⁹.

След убийството описващата мъжкото тяло Спасова подобно на своя герой преживява срив в семиотичното: „да се облечем набързо” в м. „да отидем да покрием своето тленно тяло” (Ненова). Андрогинният Макбет и детето Макбет са туширани до единствено значение на *kindness*, а телесната изпълненост е подменена с душевна: „душата ти е преизпълнена с млякото на човеколюбие”²⁰.

Макбет на Спасова отчетливо изговаря женската мечта за съвпадението на начало и край: „Ако този удар можеше да бъде началото и края на всичко”²¹, и по-силно осъзнава безкрайната поредица убийства, която ще изтрие безкрайната редица на автогенезиса.

Четвърти? ...Отворете се, очи! Какво? Нима тая редица ще се проточи до свършека на света? И друг ли има? ... – Седмий? Не

¹⁹Вранчев метафорично уголемява отвореното мъжко тяло и така го лишава от хомоеротичност: „Отворените му рани изглеждаха като *пролом в природата*.”

Спасова запазва и Шекспировото визуализиране на убийството като сексуално насилие: „Костеливото (като вещиците – б.а., Е.П.) убийство... пристъпва към целта си тъй както *Тарквиний нявга е пълзъл*. Ненова отменя сравнението в епитет: „Омърлушеното убийство ...с дебнещи, тарквиниеви стъпки се промъква като сянка към своята цел.”

²⁰Ненова въобще бяга от андрогинно-инфантилната телесност на тропата: „откърмен си с млякото на милосърдието”.

²¹У Ненова: „Да бе имало това дело край.”

искам повече да гледам. И все пак осмият се явява; носи огледало, което ми показва още много други; виждам някои да носят двойни корони и тройни скиптри. Ужасна гледка!

Отвращението от лошата мъжка безкрайност е по-силно у по-точната Спасова. То личи в повторенията и паралелните конструкции, които Ненова си спестява и които езиково възпроизвеждат редицата на призрачните крале:

Утре, утре, утре; все това утре се промъква с дребни стъпки от ден на ден до последната страница на книгата на живота; всички наши вчера са осветлявали на глупците пътя към смъртта. Угасни, угасни, краткотрайна свещице! Животът е блуждаеща сянка, беден актьор, който се перчи и вълува на сцената, а след това млъква завинаги; животът е приказка, разказвана от идиот, изпълнена с крещащи фрази и с гняв, но нищо не значуша..

Ненова ритмизира, макар и произволно, сцените на женска трансцендентност:

Кога ще се сберемс пак
в дъжд, вихрушка или град?
Щом се свърши боят лют.

Нейната реконструкция обвързва семиотичното с проблематизираната женскост:

От мен научили стс вие
и си послужихте със тях
да вкарате Макбета в грях.
А господарката си веша
не канихте на тази среща ...
Котли и огън пригответе,
вълшебни течности сварете.²²

За разлика от чистата рецепта на Будурова, ритмичният превод на Ненова *митизира* женското готвене в семиотичното:

Обикаляйте котела,
хвърляйте отровен смрад:

²²Сцената с Хеката изцяло липсва у неангажираната с такава прозодийна реконструкция Спасова. В такъв момент средностатистическият „мъжки“ прозаичен превод (Вранчев) прави опит за градене на стих, който не се отличава особено от прозата. Изключение са първите два реда, където редуването на амфибрахий и хорей създава усещането за безударност и „женскост“ на крастишието:

Грозници стари,
безсрамни, нагли? Как сте посмяли
да се сношавате със Макбета
посредством загадки и смъртни дела,
пък мен, царицата на вашите магии...

първом жаба вкочанела,
трийсет дни под камък спала,
в сън събрала смъртен яд.
Вий се, пламък, ври, котел!
После къс от блатна змия,
пръст от гущер, миши крак,
вълчи зъб, крило от врана,
на усойница език,
козя жлъчка, адски корен,

врите, сплуйте се в казана,
дайте пара с чудна мощ!
Дайте гърбух от акула,
нос от турчин нечистив,
също устни от татарин,
козина от прилеп сив,
пръстче от новородено,
тайно в мрака удушено,
хвърлено от майка блудна.
Към чорбата наша чудна
да прибавим след това
шепатигровичерва.²³

У Ненова женското вариво е по-бедно, но трансцендентността по-силна – адската супа не включва тялото на всезнаещата жена. Себедеструкцията на превеждащата жена е отслабена – липсва мумията от вещица. Кастрационният символизъм е по-отчетлив у Ненова: „ще забие в очите на всички. ... Моето честолюбие е само: като необуздан кон ще се изправи високо и пак ще падне.“²⁴ Двусмисленото Шекспирово *man* е сведено до *човек*: „Ти и тогава беше човек. За да станеш повече от това, което си бил, трябва да станеш повече от човек.“²⁵

Чуването е еротизирано у Спасова („да вляе смелостта си в твоите уши“) и Вранчев („да мога да наляя моята сърдчатост в твоите уши“)²⁶. У нея е често и конструирането на убийството като женско: „своята замисъл, кървавата замисъл, която помрачава зрението ми“. За Макбет на Спасова убийството е сим-

²³ Във време на нарастващ антисемитизъм Ненова многозначително пропуска евреина от оригинала. Спасова и Вранчев обаче го запазват: „От богохулстващ евреин черен дроб“ (срв. литотното „косъм от евреин риж“ у В. Петров).

²⁴ Срв. Спасова: „Ще навее страшното убийство в очите на всички“; Вранчев: „Ужасната постъпка ще духне във всяко око...честолюбието, което скача, прескача го и пада оттатък.“

²⁵ Срв. Спасова: „Когато бе решен да я изпълниш, ти беше мъж! Да бъдеш повече от това, значи да бъдеш двойно по-достоеен мъж.“

²⁶ Ненова: „Ще вдъхна своя дух в твоите уши.“ За Шекспировия образ срв. също „Венера и Адонис“ – „ушите, дете вля лъстта си в тях“.

волична себикастрация: „Какви са тези ръце? Ха, те избоят очите ми!”

Ненова още повече отчуждава възстаналото срещу себе си тяло: „Какви ръце! Те искат да ми извадят очите.” Тук нейният превод е „кастрираш”: „Идете в спалнята – нова Горгона ще ви ослепи.”²⁷

У Ненова моментът на символична кастрация е момент и на изпадане от символичното. Слепотата на мълчанието произвежда себизатварящото се тяло на шизото – „Не мога да го кажа... Вижте и кажете сами... Вижте самата смърт в лицето! Станете да видите деня на страшния съд!” – там, където Спасова омекотява чрез отмествания: „Не ме заставяйте да говоря! Вижте, и после вие говорете.” Репликата, която възстановява мъжеството на Макбет в края на пиесата, отново отмества тялото у Спасова, която сякаш споделя Макбетовата скопофобия и скрития в нея кастрационен комплекс: „Ще те смятаме за едно от редките чудовища; ще те рисуваме на стълб, върху който ще има надпис: „Тук можете да видите тиранина.”

В такъв момент Ненова експонира не знака, а тялото на героя: „Като най-рядко чудовище ще бъдеш поставен в клетка и отгоре ще напишем: „Тук може да се види тиранина.” Символичните отмествания на тялото у Спасова водят до фиксиране върху референта в степен, когато името се удвоява като отраженията в огледалото на вещиците, напр. „помрачават ума и пленяват разсъдъка” (*takes the reason prisoner*). Повторението търси Името на Бащата – метафоричната субституция се проектира по хоризонтала на съчленяването²⁸.

Докато андрогинно-мъжкото тяло присъства отчетливо и в двете версии, андрогинно-женското е отчуждено. Подобно на Будурова²⁹ Спасова избягва определението „сестри”. Нейните вещици са „същества”, те „не приличат на земни жители”, а заклинанието им е съвсем в унисон с предходните армейски сцени: „Мирно!” („Стига, спрете” у Ненова)³⁰. Спасова отчуждава женскостта, превеждайки я през името: „Би трябало да ви наричам жени” (срв. Ненова – „Навярно сте жени”). Женското мълчание обаче е точно предадено и у двете. Ако тялото присъства по-силно в по-женския превод на Ненова, тялото на езика

²⁷ Спасова избира по-мекия вариант: „Нова Горгона ще затъмни зрението ви.”

²⁸ Самият Шекспир прави това в „Хамлет”, пиесата за Бащата *par excellence*.

²⁹ Понякога у Спасова изтласканият ритъм се връща в преработен вид: „Бъди като невинно цвете, що крие в себе си ехидна.”

³⁰ Но не и по-семиотичната Ненова – срв. „три магьосници сестри”. Мъжката проза на Вранчев също запазва „сестри”.

прозира в избора на Спасова. Непроизносимото – като името на черната магия – име на Макбет се конструира от Спасова като рана върху това тяло: „тиранин, името на който наранява езика”. Ненова отстранява тактилноста в по-голяма абстракция: „тиранинът, чието име е язва за езика ни”.

Речта, в която лейди Макбет „кастрира” своята липса – лишава се от женственост – се предава от Спасова като приемане на духове/обсебване:

Лишете ме от женственост, изпълнете цялата ми душа с най-безумна жестокост! Сгъстете кръвта ми! Затворете всички пътеки, водещи към разкаяние... Елате в женската ми гърд и заменете млякото ми с горчива жлъчка.

Героинята мечтае за предсимволичната невидимост на сляпото затворено пространство³¹:

Ела, черна нощ, загърни се в най-тъмния адски дим, за да не види острият ми меч раната, която е направил, да не разкъса небето тъмната завеса и да извика: „Спри! Спри!”

У Ненова:

Вземете моята женственост и напълнете ме от главата до петите с свирепа злоба! Сгъстете кръвта ми, за да не проникне в мене жалост, угризения на съвестта да не сломят жестоките ми замисли и да попречат на тяхното изпълнение!... Елате в моите женски гърди, заменете млякото ми с жлъчка! Ела, тъмна нощ, обвита в мрачния дим на ада, за да не види ножът раната, която нанася, нито небето да може да надникне през тъмния покров и да извика: „Стой!”³²

Във върховия момент на деконструираната женскост Спасова внимателно балансира между дистанция и съпричастие:

Аз съм кърмила и зная колко мило е да *любиш* детето, което *кърмиш*; но бих могла, докато *ми* се усмихва, да изтръгна гърдта си от нежната му уста, да разбия черепа му и да извадя мозъка му, ако бях се заклела да го сторя...

Ненова, от друга страна, запазва Шекспировата идентификация с „кастрираната жена”:

Аз съм кърмила и зная колко сладко е да *усещам* своето дете, което *сучи от мен*. И все пак, докато то *ми* се усмихва в лицето, аз бих

³¹ Сrv. също у Спасова: „Кой може да мобилизира гората, да заповяда на дървото да изскубне корените си от земята?”; Ненова: „Кой може да накара дървото да тръгне, да се изскубне от своя корен?”; Вранчев: „Кой може да подкара гората и да заповяда на дървото да откъсне своя корен от земята, с която е свързан?”

³² Като цяло у Спасова „мъжката” видимост е по-запазена – „да го премахна от пътя си” („да го премахна от очите си” – Ненова), „смелостта в очите ви се чете” („виждам вашата смелост” – Ненова).

изтръгнала гърдата си от беззъбите му челюсти и бих избила мозъка от черепа му, ако бях се клела за това...

Тя обаче дистанцира мъжа-убиец („Сякаш бяха видели ръката на палача”), когото „по-мъжкият” превод на Спасова не се бои да покаже в предния план („като да *ме* бяха видели с тези палачески ръце”). „Мъжката” плът на лейди Макбет се вижда различно от преводачките: тя си остава плът у Спасова, но е отчуждена в *метал* у нейната предшественица³³. И у двете героинята е подвластна на закона на Бащата: „Ако в съня си не наподобяваше баща ми, аз щях да го убия” (Спасова). Ненова обаче оставя многозначително недовършена репликата, огласяваща женското отцеубийство: „Ако спящият не приличаше толкова на баща ми, сама го бих...” Крайното определение у Спасова (*звероподобна жена*)³⁴ безмилостно показва себекастриралата се жена като субчовешко същество. Ненова (*демонична съпруга*) държи – извинително? – да ситуира героинята в нейните връзки с женския трансцендент и Макбет.

Гинокритиката на грешките, значима, доколкото осветлява позволените от недоразчитането дописвания на текста, разкрива различни степени на припознатата женскост. Така например „Gave thee the lie – indeed, sir, in the very throat” от източника се предава от Спасова с андрогинизиращото мъжа „То напълни гърлото ми с лъжи, гбсподине.” Обратно, „Вярно сър, няма лъжа: надви ме в самото гърло” на Ненова не само преобръща смисъла, но и конструира „мъжки” силови структури. Шекспировият текст се завръща у Ненова и Спасова като съня на лейди Макбет: той изисква отказ от *своето* семиотично, частично вцепенение на „аз”-а. Говоренето на източника е говорене насън, наказание и награда за отказа от отцеубийството. Колкото по-силен е този отказ, колкото по-монументално се причува Шекспировият смисъл, толкова по-многословен, себевъзпроизвеждащ се и повтарящ се е знакът. Колкото по-слаб е той, толкова по-силни са ритмите на семиотичното и женското мълчание. Тялото на езика отстъпва пред езика на тялото.

³³Вранчев: „Елате, духове, които бдите над мислите за смърт, отнемете ми пола, па ме изпълнете от глава до пети и препълнете с най-люта жестокост! Сгъстете кръвта ми, пресечете достъпа и входа на състраданието, на съкрушителните напомняния на природата, да не сломят жестоката ми воля, нито пък да се възправят между изпълнението и нея! Елате на женските ми гърди и превърнете млякото ми в жлъчка.”

³⁴Вранчев: „Аз съм кърмила и зная, колко е сладко да обичам дете, което цица от мен: ала докато се то усмихва пред лицето ми, аз бих изтръгнала своята цица от неговите безкостни венци и бих му премазала мозъка, да бях се клела ... Макбет: Момчета само раждай; че твоята неукротима сила трябва да произвежда само мъжки.”

Стихът – семиотичният баща

Преводите в проза се стремят да постигнат Башата чрез точен пренос на смисъла. Ана Подвързачова го търси в реконструираното семиотично, жертвайки Името в един пара-текст. Преводът на Подвързачова не възпроизвежда огледално Шекспировата метрика, а търси еквивалента на по-общото ритмично ниво на семиотичните следи в източника. Шекспировият ударен хорей в сцените с вещиците е нивелиран към общия петстъпен ямб, а в трето действие се редуват „слабата“, „женска“ комбинация от амфибрахий и хорей с двустъпен ямб:

Във вашта мрежа
попадна скоро
крал Макбет сам.
Вий него цар го
провъзгласихте,
увлякохте го
с лъжливи думи
на грешний път.

Подобно на Будурова, Подвързачова третира литотно женския трансцендент. Той не предизвиква нещата, а съвпада с тях: „Я вижте що намерих“ (вм. „какво имам“). Четвърто действие реконструира четиристъпния хорей, но силно потиска „името“ на женската магия. Подвързачова рязко съкращава съставките на „рецептата“:

Жаба, трийсет дни проспала
напоена със отрова;
лудо биле, бухалско крило,
козя жлъчка, миши очи,
вълчи зъб, змия студена,
зла усойница!
Ври, котел! Кипи! Кипи!
Огън, всичко ти сvari!
Кръв от младенец, от майка

плод на пъклено съзнание,
на смърт черна достояние!
Всичко, тежко прокълнато,
с зло в природата родено!

Преди да бъде оспорена, женскостта на „трите сестри“ е категорично прогласена: „Жени сте вие³⁵, но брадите гъсти говорят нещо друго май за вас.“ Призрачният анжамбман в женската кавга конструира Другата жена като седмоока вещица:

³⁵Срв. Ненова – „демонична съпруга“.

Ти седем седмици по седем
очи не ще затвориш в сън!

Третирайки сблъсъка на мъжки тела, Подвързачова акцентира на морето от кръв, в което плуват мъже-бебета-убийци:

Плували във кръв
като плувци с врага сме се словили.³⁶

Тя обаче внимателно избягва инфантилизиращия и феминизиращ героя образ на млякото:

В душата ти тъй много
любовсекрие.³⁷

Третирането на мъжкото тяло е внимателно балансирано. То не се излага прекомерно на показ:

Любовта във мене заговори
и разумът ми помътня. Пред нас
лежеше Дънкан; по сребрилото му тяло
течеше като лента златна кръв;
и сякаш някой демон зъл от раните
подготвя края на света с Дънкана.³⁸

Фобията от кастриращия непрекъснат автогенезис е налице:

Че твоята корона
гори очите!. Друг! ... И ти махни се,
ти същият си лик, със същата корона!
И трети! Вещици проклети,
защо ги викате? ... Четвърти?
До страшния съд продължава, май,
редицата? Вървят и все вървят...
И ето седми. Не, *не искам да ги гледам* ...
И осми ... С огледало – виждам в него
верига от корони и лица,
със скиптър двоен и държава тройна.³⁹

³⁶Срв. по-късно: Аз тъй дълбоко съм затънал в кръв,

напред ще плувам.

³⁷ Вм. Шекспировото „ти си твърде изпълнен с млякото на човечността”.

Срв. у Русев: Твоя нрав
тъй твърде пълен е на добрината
човешка с млякото...

³⁸Срв. Русев: Дълбоките му рани като пролом
изглеждаха, през който гибелта
да влезе ...

³⁹Срв. Русев: Махай се! Гори очите
ми твоята корона. А косата
ти, ти, друг, с чело, обкръжено с злато,

Привидната права на автогенезиса се завива в циклично време – несъзнатото на текста конструира тази невъзможност – „Змията ний разсякохме, ала нея убихме. Зараства бържетя и пак е жива” – но той никога не изговаря кастрационния ужас:

„Утре, утре – все туй утре
се плъзга неусетно ден след ден
и отбелязва времето на срички;
а всички вчера на глупците само
пособваха към гроба пътя.
Тогавя – догори ⁴⁰! Що е животът?
Сал сянка мимолетна, клоун,
на сцената що вдига страшен шум
и подир час забравен е от всички:
в устата на глупака приказка,

но с никакво значение!⁴¹

Родовите дефиниции на Подвързачова също балансират крайностите, за да създадат общото андрогинно пространство

е кат на първия ... Четвърти! Изкочете,
очи! Какво? На страшния ли съд
до трясъка ще линията да
се продължи? И друг ли ? Седми? Няма
да виждам повече аз, и все пак се
и осмият явява, с огледало,
което ми показва много още.
И виждам някои, по две кълба
и по три скиптъра които носят.

⁴⁰ Липсва Шекспировият образ на бързогорящата свещ (*Out, out, brief candle*), прословуто четен от психоаналитичната критика като проява на кастрационен комплекс.

⁴¹ Срв. Русев: Утре, и утре, и пак утре крета
със своя ситен ход от ден на ден
до слога сетен чак на летописа
на времето; и всички наши „вчера”
са на глупаци светили по пътя
им към смъртта, таз, що обръща всичко
на прах. Изгаряй бързо, къса свещ!
Животът сянка бродеща е само,
актьор нищожен, що се пери и
на сцената играе час един,
а след това се повече не чува;
той разказ е от идиот разказван,
що пълен е със звук и ярост, но
не значи нищо.

Срв. също: „Желание за слава ...
То буен кон, изправен на крака е, –
ще полети надолу – ще ме смаже”,

където Подвързачова отново приглушава кастрационната образност, която психоаналитичният прочит би разчел в текста.

на женския поетичен превод на Шекспир. Тук известната сцена между Макбет и жена му започва с „човек“, за да завърши с „мъж“:

Човешки си замислил – изпълни го,
и нещо повече ще си; не звяр, а *мъж* ...
И ти си *мъж*!
О, да, и смел при туй;
аз мога във очите
да гледам даже и това, което
самия дявол кара да бледнее.
На всичко, за *човеците* възможно,
готов съм.... Изчезна. Пак съм *мъж*.

Макар че правият текст изглежда прогласява мъжкостта като стояща над човечността, езиковите употреби говорят точно обратното – за превода като че е по-важно да запази човешкия облик на Макбет, дори с риск да пожертва неговата мъжественост. „Мъжкният семиотичен“ превод на Руси Русев например осветлява кастрационния символизъм на оригинала. Лишаването от мъжество обаче се мисли като проява на човечност:

Съвсем лишен от мъжество в таз своя лудост?
Туй, що смей човек да стори,
смея и аз да сторя. Приблужи се
кат рунтавата руска мечка ти,
кат тигъра хиркански, носорога ...
тогава потрепера
ли аз ти обяви ме за *дете на*
момиче. Като си отиде,
аз пак съм *мъж*.

Доведената докрай анжамбманност у Русев по принцип „семиотизира“ Словото на Бащата в непрекъснат поток. *Женското* усилие за конструиране на „семиотичния баща“ не се нуждае от подобно андрогинизиране. Изначалната *женска* „липса“ не опитва да възпроизведе в текст мъжката. Тя свободно игнорира подтекстовия кастрационен символизъм: „Ти цялото веселие разтури със странната си болест“. Изпадането от символичното говорене е символична кастрация – у Подвързачова гледането на убития цар-Отец пряко причинява ослепяване-онемяване:

Горгонановашевиослепи⁴²
Не, нямам думи, вижте го сами–
езикът ви ще секне.

⁴² Срв. у Русев: Погубете с нова

Горгона своето зрение. Недейте
ми заповядва да говоря; вижте
и говорете вий сами тогава.

Опитът на героя да възлезе отново в света на Името чрез метафорично заместване е подценен:

Макбет уби съня, невинний сън!
Уби той изкупителя на всички грижи,
балсам целебен за изстрадала душа,
съюзник на великата природа,
и господар на жизнения пир!⁴³

У Русев *изговарянето* на потиснатата майка на Макдъф функционира като кастриращия език на Бащата:

Тоз език, що тъй ми казва,
да е проклет, че устраши у мене
мъжественото...

Издаването на Макбет от символичното е присвоено от всеки говорещ – и от преводача:

Потисникът, самото име на
когото ни езиците изприщва.

Макбетовият опит с езика се стреми да реконструира прекъснатия автогснесис. Реконструкцията обаче кръгово се себепозатваря в предсимволичните огледала на Нарцис, Ехо и политическото тяло:

Аководата можеше изследва
ти, лекарю, на моята страна,
да наидеш болестта ѝ и да я
очистиш, та отново здравината
предишна своя да добие тя,
аз ще те хваля на самото ехо,
което пък от своя ще те хвали
страна.

Мъжкото писмо отъждествява лейди Макбет на Подвързачова с двусмисления женски трансцендент:

Писмото ти ме истински *отнесе*
из тия жалки настоящи дни:
и бъдещето ясно виждам вече.⁴⁴

⁴³Срв. у Русев: Макбет убива

съня, съня невинен, тоз що стяга
на грижата заплетените нишки,
смъртта на всеки ден отделен, баня
след тежкия труд, балсам за ума
ранен, на естеството гоетба втора
и на пира на нашия живот
хранител главен ...

⁴⁴Срв. Русев: Писмото ти пренесе ме отвъд
туй настояще неосведено

Пряко назована „съучастница”, тя жадува за буквално – и точно лоцирано – изпълване, сгъстяванс, „преграждане” от двусмислени демони-ангели.

Елате тука *демони-убийци!*
Във моя женски дух *вселете звярска*
жестокост! И кръвта ми вий сгъстете,
на всяка жалост пътя преградете ! ...
Елате, *ангели убийци,* гдето
и да витаете във този час за гибел
на битието! *Тук, на моите гърди!*
Сменете с жлъч вий млякото им.⁴⁵

Тази промяна и тук има нужда от непрогледността на „пещерата”-утроба, където не прониква и не провиква името си око-светлина-слово-Баща:

Бърже
Спусни се, глуха нощ, върху свста
и в мрачен адски дим прикрий ми ножа!
Той нека раната не види, нека
небето *не пониже* тъмнината
със думите: „почакай! спри!”⁴⁶

Обезродявайки своята лейди Макбет, Подвързачова отново търси баланса между съпричастието и дистанцирането на четящата-превеждаща жена. Разказът в първо лице се редува с отдалеченото обобщение:

и бъдещето чувствавам сега
в мига аз.

У Русев андрогинността на героинята е приглушена в образите: мъжкото виждане е сменено с чувстване, а цикличното женско време – съвпадение на всички времена – е силно осветено.

⁴⁵Срв. Русев: Елате вие, духове, които
четете наше мисли! Моя пол
тук променете и ме от главата
дор до петите със жестокост най
ужасна напълнете; мойта кръв
сторете гъста...

„Мъжкият” пренос на семиотичното и тук размива ритъма в анжамбани, търсейки „женския” ефект в бароков безкраен поток. В лексикален план духовите са преди всичко „четци” и чак после „дейци убийствени” на метаморфозата. Ако у Подвързачова промяната е изпълване, но и даванс-кърменс, тук тя е просто подмяна.

⁴⁶Русев отделя око-то от гласа и подменя насилственото проникване с воайорство:

Ела, нощ непрозрачна, с най
кафявия си адски дим обвий,
та да не вижда ножът остър мой
де прави рана, ни небето през
завивката на мрака *да надзърта,*
да вика „дръж, дръж !”

как мило е на майката детето;
но аз без жал изтръгна бих гръд
от нежните, усмихващи се устни,
и черепа на малкото бих раздробила,
ако съм се кънала ...

Тялото на обез-родената жена у Подвързачова не е от храброст/метал (*mettle/metal*). То е субстанцията на огъня от зловещата готварска сцена, споил мъртвите остатъци от нееднородните тела. При такава образност Макбетовото недвижидане, конструирало това тяло като *субстанцията* на мъжкостта, звучи у Подвързачова с подривна ирония:

Ти трябва само синове да раждаш.
Огънят, що във твоята кръв пламти
*мъже той трябва да създава само.*⁴⁷

Връщайки се в края към литотните стратегии на сцените е вещиците, Подвързачова се отказва от Шекспировото отпращане на лейди Макбет в техния свят (*fiendish queen*). У нея героинята е просто „злата жена” на Макбет. Русев, от друга страна, прехвърля тук играта на подобия в пиесата и конструира един *женски* автогенезис: лейди Макбет е „*бесподобната* кралица”, чиято смърт-прераждане в семиотичното се предшества от „вик на жени”. С жейското си посегателство над текста и с осветяването на неговото собствено семиотично в ритъма Подвързачова подрива мъжкия автогенезис. Но, както показва гинокритиката на грешките, той се връща в несъзнаваното на собствения ѝ метатекст. В нейния прочит – освен ако нямаме работа с банална печатна грешка – именно мъжкият автогенезис, а не женският опит за вписване в него, предотвратява женското отцеубийство:

В сън
тъй много на баща си (вм. на баща ми – Е.П.) да не бе приличен
сама щях да го пробода.

⁴⁷Срв. Русев: Аз кърмила съм, зная колко мило
е да обичам туй дете, що сучи
от мене. Но доде ми се усмихва
в лицето, дръпнала бих своята ненка
от челюстите му беззъби аз
и бих му мозъка избила, ако
се бих заклела за това ...

Русев изцяло подменя метала в направата на героинята с нейния дух:
Мъжкарчета ти раждай само, че
неустрасимият твой дух на свят
не трябва да изкарва нищо друго,
освен мъже...

Тази пиеса, която не е една

Историята на женските опити върху „Макбет” може да се прочете името си Н. Б. (Н. Будурова) конструира (все)знаещата-текста жена чрез мълчанието: той отбягва цели сцени, минимализира женския трансцендент, по чиито закони се конструира, и не приема съблазните на презродовата идентификация. През „точната” проза на Е. Спасова и Т. Ненова прозира отдръпване от отцеубийството, покорство пред Името на Бащата. Потискайки своето – и на текста – семиотично, изпълнените с източника преводачки говорят Шекспир. Източникът се връща в прозата им, както отцеубийството се връща в прозата на ходещата насън лейди Макбет – с „истинското” си име.

Говорещата *заедно* с Шекспир А. Подвързачова – другарка, съ-дейтелка, „партньорка по величие” на Бащата – търси близостта там, където преводите в проза конципират само различието – в семиотичните ритми на източника. Вместо да се изпълва с текста на другия, тя търси общото пространство, което би позволило общуване с него. Макар че разсейва Сми-сьла на Бащата, такъв подход конструира едно порозно, андрогинно символично, което оставя свободни зони за себе-вписването на говорещата през текста жена.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- У. Шекспир. Макбет. Преразказва за деца Н. Райнов. С., 1930.
- У. Шекспир. Макбет. Преразказва за юноши Н. Б. (Н. Будурова) С., 1930.
- У. Шекспир. Макбет. Прев. Е. Спасова. С., 1938.
- У. Шекспир. Макбет. Прев. Т. Ненова. С., 1940.
- У. Шекспир. Макбет. Прев. А. Подвързачова. С., 1946.
- У. Шекспир. Макбет. Прев. Н. Вранчев. С., 1938.
- У. Шекспир. Макбет. Прев. Р. Русев. С., 1938.

Постфеминизмът – когато липсва феминистична традиция

Милена Кирова

Причудливо начупената крива в историческото развитие на българската култура не се уморява да ни сблъсква с въпроса, възможно ли е – и ако кажем, че е възможно, дали е достатъчно оправдано – да измерваме феноменологията на българското културно случване с концептуалния апарат и методологическите стратегии на властващата европейско-американска централност. В началото на 90-те години чухме достатъчно призови за оригиналност на посттоталитарния източно европейски модел. Те всички идваха от Запад, сред тях – с особената власт на едно предполагаемо съпричастие – гласове като Юлия Кръстева и Цветан Тодоров. Сега, само години по-късно, тези призови изглеждат все по-изморени и безсилно оглъхнали. Дали защото прозряха в утопизма на подобен модел? Или защото съзнаха, че той представлява именно другостта на тяхното собствено поведение? Все пак остава отворен въпросът: възможно ли е да надстроим оригиналност в ситуация на липсваща модерна традиция, да бъдем краевековно необичайни по силата на обичайната си провинциална затвореност? При това в пространството на българската култура, където липсата на традиция заема обширни полета и синкопира самата представа за историчност, приемственост, провокира идеята за цивилизацията като натрупване. Батай в своята „Теория на религията“ написа чудесните думи: „Основата на една мисъл е мисълта на другия. Мисълта е тухла, заидана в стената... Най-нужен е трудът на зидаря, който свързва тухлите.“ Чудото на тези думи може да бъде изречено от творец, който няма комплекс за историческа и провинциална ограниченост. Негови са тухлите на целия свят. А пък за нас остава да се съмняваме: може ли да има внушителен покрив, ако в стените на сградата зяят дупки? И още повече: може ли да има *такъв* внушителен покрив, чиято конструкция да бъде оригинална именно защото е изградена върху една традиция на дупките, на липсващия континуитет, на прокъсаната последователност? Или пък – както в най-типичната балканска легенда, за враждането – трябва ли да пожертваме

нещо, душата на своето, за да построим цялостна сграда на културното си развитие? И какъв най-после ще бъде езикът на тази нова интелектуална конструкция? Как ще стане свободен от централизма на концептуалната информираност и невинен въпреки усилието да бъде добре възпитан в методологическо отношение?

В идеята за оригинален посттоталитарен културен проект изглежда да рефлектира теорията за „другия“. Тя може да бъде игра на желанието за плурализъм и демокрация – планетата Тълон на Борхес, където светът се възприема като верига от мисловни процеси, които не се разгръщат в пространството, а само във времето. Призивът „Бъдете себе си“ звучи с гласа на желанието за другост; огледало, което съблазнително отразява цената на своето в готовността да се видят разликите на чуждото. И тук се отваря нова бездна от философски проблеми. Доколко утопична и доколко наивна е идеята за другостта като друга, тъй като другото остава приковано в необходимостта да бъде изричано с езици, представи и даже чрез несъзнаваното на същото – нали несъзнаваното е възможно единствено като осъзната реалност?

Срещу всички тези важни, но абстрактни въпроси феминизмът поставя една исторически постижима и теоретически конкретна ситуация за размишление. В българската литература липсва автентична феминистична традиция. Присъствието на Багряна през 20-те и 30-те години повече потвърждава, отколкото подрива по какъвто и да било начин традиционния модел на лиризмът в патриархалното преживяване. Нейният текст страстно оценностява точно онези качества и позиции на човешкото битие, които класически точно попадат във високия, героичен и „мъжки“ модел на патриархална цивилизованост: независимост, свободолобие, нетърпимост към затворените пространства, завоевателен напор, агресивност на любовното преживяване... Разменени изглеждат само половите характеристики на лирическият субект. През Средновековието той би бил странстващ рицар, в Българското възраждане – революционер-емигрант, през 20-те години на ХХ в. патриархалният универсализъм прави нова крачка напред, надявайки си чертите на женска субектност.

Тъй като не е възможно и не бих искала тук да импровизирам една бегла история на феминистичната липса в българската литературна традиция, ще спомня само онзи псевдоженски, безсилно бунтарски модел, който набра скорост в тоталитарната лирика като алтернатива на плакатния унисексуализъм в социалната идентичност на българския човек. „Щурите“

поетеси бяха и понякога все още успяват да бъдат знойни, страстни и ненаситни – идеални любовници, един тип патриархално зачената представа за женскост. Тяхното поведение предизвиква потребността да бъде прочетено като истеричен симптом на чувството за историческа и социална непълно ценност.

Едно последно свидетелство за доброжелателна неспособност да се съзнае алтернативното в женския модус на преживяване стана употребата на Емили Дикинсън в поздравителното слово на президента Петър Стоянов по случай откриването на дамската конференция „Жените през XXI в.“. Най-малкото смешно прозвуча онзи – иначе хубав – стих, който изрича женската отговорност да бъдеш цвете. Тази милозливо-декоративна функция, щедро приписана на половината от човечеството в края на един тежък век, който разделяше не властта, а всички катастрофични последици от нейното упражняване поравно между двата налични пола, тъжно показва неумението от нежелание да се види другият извън рамките на исторически фиксираната представа-потребност от него.

Ако сега напуснем пространството на поезията, независимо дали се оказва правена в литературата или в политиката на българската държава, и посегнем към белетристиката, ще трябва да кажем съвсем откровенно, че там феминистичното светоусещане представлява една чиста липса. Нейните корени могат да бъдат вписани и в общата криза на белетристично съзнание сред българските писатели. Ала да мислим защо българинът трудно прави проза извън пространството на битовото си ежедневие, ще бъде не твърде далеч от усилието да кажем защо не обича морето и може да подведе към романтично-глобалистични твърдения. По-предизвикателен, доколкото е много по-конкретен, изглежда въпросът: как така именно върху белия фон на феминистично-белетристичната липса стана възможна появата на един типично постфеминистичен дискурс, какъвто са романите и разказите на Емилия Дворянова през последните десет години? Как се самороди и доказва българското *écriture feminine*? Ако е невъзможно да изречем типологията (защото липсва перспектива на съпоставяне) или е трудно да видим етиологията, нека поне опитаем да назовем една фрагментарна феноменология на това странно явление.

Вече започнали с липсата на адекватна традиция, трябва да продължим с това, че – може би като ответна реакция – текстът-Дворянова е антитрадиционалистичен. Той, както самоотвержено признава в едно интервю самата авторка, може би наистина има връзка с общия дух на българската литературност и най-вече със старобългарската книжовна тради-

ция, ала не може да бъде отнесен по-пряко към нито едно явление, което сме опознали до този момент. Тази неслученост на българското като литературна традиция има за резултат едно специфично и всъщност логично явление: отказ от надпреварване, съизмерване; нежелание за борба. Текстът-Дворянова идва странно уверен в своето място в българската култура; той е доброжелателен към всички други явления, ала с онази малко ленива доброжелателност, присъща на децата, израснали поразглезени в спокойна и охолна среда.

Доколкото експеримент в един по-тесен смисъл на думата означава стремеж към промяна, непоносимост към старото, усещане за радикална несъвместимост с него, постфеминизмът-Дворянова не познава желанието, още по-малко необходимостта, да експериментира. Експериментът представлява практически израз на същата онази нагласа, която роди и теорията за „другия“. Той е вострастен да отрича и така всъщност да сменя в себе си тъкмо онези норми, които отрича най-страстно и яростно. Тук отново ще спомня Багряна. Текстът-Дворянова не отрича патриархализма на българската традиция, защото всъщност не го познава. Той е съвсем непригоден да разиграва едипови сюжети и ситуации, с него едва ли може да бъде илюстрирана някаква теория за „страха от влияние“.

И все пак това неочаквано сбъждане на постфеминизма в България има някаква връзка, макар и парадоксална връзка-през-липсата, с родната литературна традиция. Имам предвид скандалната неспособност на нашата белетристика да изразява алтернативни психически модуси на преживяване. Тя се справя, по-често донякъде, с композицията, сюжета и фабулирането, но реагира с трогателна патриархална безпомощност пред възможността да пресече естетическото в сложността на „чуждите“ психологически парадигми. Нашата проза е все така прозаична, скучна, нормална до нормативност както по времето на Боян Пенев – въпреки есенциалисткия утопизъм на предложеното от него решение. Бегли изключения – от тези, които налагат правилото – ще забележим при Борис Шивачев през 20-те години или при Мария Станкова съвсем наскоро.

В буквалния смисъл на думата не-човешко ще бъде да предположим, че алтернативните модуси на психическо преживяване са изцяло чужди и неприсъствени в българското съзнание. По-вероятно изглежда, че те съзряват потиснати, наплашени, отчуждени, но въпреки всичко със своята скрита история. В постфеминизма изригва гласът на тяхното дълго мълчание – освен всичко друго и затова, че феминизмът, ако не у нас, то в други страни, на които понякога подражаваме,

натрупа традиция, която го приближи към идеята за норма и власт. А всяка почитена норма уважава себеподобните си даже когато другата норма е норма за чуждост и странност. Неслучайно текстът-Дворянова не проблематизира никъде, включително на равнището на своята имплицитна идеомитологична система, образ на „другия“, проблеми на другостта. Той е другият в българската литературна традиция, ако трябва да го изговорим с езика на патриархалната норма, но се оказва всъщност, че тази друга другост не мисли себе си в категории на отчуждението и разликата. Тя е затворена в себе си, самодостатъчна. При това липсата на потребност от бунт не означава непременно липса на вътрешно напрежение, на способност за драматично саморазвитие.

Постфеминистичният подход, на трето място, ни изправя пред един важен проблем: проблема за концептуалното възпитание на пишещия човек. В българската култура все още крепят корени романтичният мит за наивната дарба на този, който умее да пише. През пролетта на 1997 г. в „Култура“ публикува едно интервю с водещи български драматурзи и режисьори, Йордан Радичков и Константин Илиев включително. Общото в техните безцветни изказвания беше зле прикритата незаинтересуваност да се формулират идеи на творческата продукция, да се назоват интуициите, да се вербализира прозрението. А феминизмът е възпитание. Никой не се ражда с феминистична нагласа или с постфеминистични дискурсивни умения. Насоката на развитие в трите книги на Дворянова недвусмислено сочи възможността за социално конструиране на писателското съзнание. Без да имам предвид процеси като интелектуална мимикрия, подражателство, адаптация, смятам, че феминизмът – както всяка система от идеи в публичното пространство впрочем – зависи от наличието на един образователно-пропаганден контекст, в който попадат философски теории и социални практики, художествени творби и масмедийни изяви... Въпреки незавидната незначителност в сбора на всички усилия, през последните години у нас се създаде идеологически фон на желанието за феминизъм – донякъде с помощта на преводни, донякъде с фрагментарни родни усилия. Началото на българската феминистична критика изглежда поставено най-вече в текстове на Миглена Николчина; много повече са текстовете с елементи на блуждаеща феминистична ориентация.

В следващия момент, на четвърто място, трябва да кажем, че постфеминизмът изглежда тясно свързан с езика, той е прииждане на езика в българската литература, която – с малки изключения като символистичното писане в началото на века –

е твърде фригидна към възможността за продуктивна игра с неговите психологически качества. Езиковият експеримент в българската културна традиция по принцип засяга идеята, която трябва да бъде изречена. Самият език като психоматериална субстанция на културното си остава девствено непожелан; езикът като тяло на психиката, тялото като език на способността за литература. В текста-Емилия проговаря заспалото тяло на българската литературност. И неслучайно с гласа на постфеминизма. Така както неслучайно и Юлия Кръстева направи преход от своя феминизъм на 70-те към бездната на езиковото съзнание, наречена Пруст. В този смисъл метафорично постфеминистични могат да бъдат наречени и книгите на Жьоне.

В книгите на Дворянова езикът изглежда отърсен от патриархалния културен моносексуализъм и в същото време не се опитва да бъде лицемерно безполов. Той е не толкова женски език, колкото език на женското преживяване. Изреченията са сладострастно разтегнати в безкрайни извивки и гънки; мисълта с радост се лута из лабиринта на собствената си дискурсивна непостижимост; стресната сме се озовали сред една флуидна икономия на вербалния израз. Подобен език не говори нито само тялото, нито само душата, нито и двете заедно. Той не вижда тяхната разделеност, с която започва светът на патриархална цивилизованост. Високите постижения на постфеминистичното писане практикуват изрази на телодушевното, техен е отказът от полагаането на граници като фундаментален цивилизационно-демиургичен жест.

И нещо последно, може би онова най-„пост” нещо в цялата феминистична традиция. Липсата на идея за граници включва половата делимост на човешкото същество между мъжко и женско. В тази посока на все повече „пост” характеристики текстът-Дворянова е явление не само в българската култура. Тук телодушевното не изглежда анатомично обречено, както във викторианската мисъл на Фройд. Човешкото се оказва преразпределено и пре-написано според други критерии за неговата значимост. Няма нищо по-нелепо от това да мислим героите на Дворянова в категории на баналните страсти: любов, ревност, изневяра, лъжа... Постфеминизмът се случва в умората от вековното бреме на патриархалното преживяване. Краят на ХХ в. измисли унисексуализма, който вече изглежда не толкова протест срещу старата, колкото начало на една нова традиция.

Бяло върху бяло

Миглена Николчина

1.

Откакто тази жена е мъртва, аз не ее страхувам от смъртта. Значи ли това, че всеки предишен страх от смъртта, който някога съм изпитвала, с бил страх за и от нейната именно смърт? Че за мене е имало едно същество, едно-единствено, изложено на ужаса от умиране, и една смърт, една-единствена в цялата вселена, и веднъж сполетяла ме, аз живея в свят отвъд смъртта? Каквото и да значи това – свят вечно жив, свят само и всецяло мъртъв или чисто и просто свят тук и сега жив, а там някъде, утре, вчера, мъртъв, без преходи. Значи ли това, че сега, когато тя вече е мъртва, като момъка, който не знаел що е страх, аз ще вървя пряко двете царства, без да трепна?

Малко ме радва равното, безтрепетно вървене. Пък и що значи радост в свят, който не знае страх? Но тя беше, която ме учеше на това. И нейният свят беше, където най-много се боях – както внощта, когато излязох на покрития със заледен сняг двор и видях над лъснатите му ледени кръпки увиснали едри като круши звезди. „Звездите са истински!“ – бе името на този ужас. Тогава обаче той нямаше име, а само тяло, кълвано от звездите, вдълбавано и разнищвано сетиво по стиво и орган по орган, без кожа, без очертание срещу блясъка и непостижимото зверство на тяхната истинност. „Небето – не илюзионисткият купол на деня с изрисуваните от пара облачета, не обиталището на пухкави ангелчета, а истинското, страшното, разяжданото от киселината на пламтящите сфери – съществува.“ Само в близост до нея изпитвах това.

Казват, че има памет, така ранна – памет, която да ми спомня, че точно тук, деветмесечна, след като съм докарала до изтощение и майка, и баща с гръмогласното си и неумолимо оплакване при всяко спиране на люлеенето, съм била изпратена и оставена да рева без люлеене и други утехи три нощи поред, докато науча най-сетне, че майката рано или късно спира да ни люлее. И – млъкна. Значи ли това, че лелеяната от психоанализата Трета страна, онова, което е Бащата, Името му, Законът, който трябва да отреже детето от майката, е за мене

майката... на майката? Съхранявайки страха обаче, нощното небе с хиляди човки от светлина, липсата на име за безпределността.

Друг път страхът бе кротък и се разливаше из пейзажа, летен страх, страх на пространните залези и прошумоляващия из клоните вятър, на августовските щурци. Този вид страх. Трябва ли да си отиде денят? Трябва ли да затворим очи, без да знаем ще ги отворим ли пак? Трябва ли да съществува такъв звук, така рехав, така подобен на чезнеща пара? В такава именно привечер й казах – на нея и на никой друг, никога, – че ме е страх от смъртта.

Тя не каза през престорен смях „глупаво дете”. Тя не каза „я не ги говори такива, що за приказки” и т. н. Тя каза:

– Защо? Виж ме мене, аз съм толкова по-близо до смъртта, а не ме е страх.

И по всеки хълм, който съзерцавахме в ясения въздух преди здрача, бе изписана тази нейна близост, ужасът на нейното по-предстоящо, но спокойно обглеждано от нея умиране, което стоеше между мене и смъртта. Сега тя е мъртва, но с нея и моят страх. Сякаш всичко, което е можело да умре в мене, е страхът ми за нея, от нейната смърт.

Според Ивайло Дичев това значи, че тя е била единственото същество, погледът, пред който аз съм можела да умра¹. С нея си е отишъл този жалещ ме поглед (но защо погледът не е на майката, а е на нейната майка?). Пък и тя не ме жалеше или – тази възможност е винаги отворена – аз привиждах в нея онова, което не ни жали – залеза, преминаващия през пожълтелите царевици вятър. Тя попита: Защо те е страх? Има ли следователно в моето умиране на страха някакъв трик, някакво невероятно и скритно извъртане, някакво забулено от погледа ми хитруване? Дали, с други думи, това, което ми се явява като безтрепетно приемане на кастрацията – всички сме крайни, всички ще умрем, ето тя, за която толкова се страхувах, е вече мъртва, погледът, който ни жали, умира преди нас – дали това, вместо да бъде деловитостта на един най-сетне рационално построен свят, не е всъщност най-необуздало безумство, което под крехкия си слой от разумни доводи ми говори, че след като веднъж е мъртва, тя вече не може да умре, то тя не може да умре и смъртью смъртъ поправъ, смърт няма, майка ти няма да умре, нейната майка няма да умре, никоя майка няма да умре, а кое дете ще умре, ако майката е вечно жива?

¹Todestrieb. — Ах, Мария, 1992, № 3—4.

2.

И ето така започнах да пиша – от една страна, да отложам, от друга страна, да компенсирам, от трета страна, да подготвя сърцето си за нейната смърт. Защо обаче я възприемах като „изпълнена с мълчание“? Точно така се изразих на едно място

– „и се изпълва цялата с мълчание“. При това мълчание не изначално, предвечно, а именно късно, нарочно – мълчание, което не е зададено ѝ, а идва от нещата и е оставено да я „изпълни“. С една дума – не липса на говорене, а отказ да се говори. Отказа ѝ да ме пожали ли привиждах като отказ да говори?

Защото тя не бе мълчалива. През хладните следобеди, когато къщната работа бе вече приключена, а навън не можеше нито да се работи, нито да се приказва по съседски, двете сядахме до големия прозорец, загледани от някаква безмерна дистанция – дистанцията на малкото лозе, което се простираше между къщата и улицата?, или дистанцията на нейното мълчание, при цялото ѝ говорене? – към дефилиращия по селската улица народ.

И тя говореше – говореше бавно на език, който се доближаваше до невъзможното, който се сливаше с уникалността на събитието – с неповторимото, завинаги отлитащо преминаване на този тук човек, сега, в тоя миг, пред очите ми. Тя имаше страст към сегашното време, към непостижимото граматически време на мига.

Той отмира, този език – езикът на мудния Ориент, на странната и ненавистна за западняка, непроезходима летаргия, която извърща очите на наклеялите покрай дюкянните араби, на замислените край крчмарските маси балканци, на нашите приседнали край праговете си старици, заети до безкрайност с едно занимание, при което обглеждането и обговарянето на света съвпадат, при което речта има смисъла на тъкмо това присъствие на преминаващото, непосредствено дадено ни стъргало на човечеството.

Това, което Дерида разобличи като метафизика на присъствието – предпоставянето на говоренето като предхождащо писмовността – има своя корен в този вид употреба на езика, в този вид живеене в езика, при което разговорът описва клубове между тези, които обменят думи, и онези, които преминават пред погледа им, по изречението на улицата, слети с думите на разговарящите, обменяни ведно с думите, като думи, преди думите. Борейки се с метафизиката, Дерида регистрира смъртта на разговора.

3.

Та тя говореше, и то на език, който се доближаваше до невъзможното – сливаше се със събитието, с неповторимото, завинаги отлитащо преминаване – остъргване – на този тук човек, сега, пред мене. Стъргалото е мястото, където се „стържем”, където балканецът живее своята заедност непременно като докосване. Но това е докосване, което „остъргва” – в което изчезваме, посипваме се на хиляди стружки, без да оставим нищо за после. Нещата в езика на баба ми нямаха имена, дори не собствени имена, а само прякори. Известно е, че собственото име не е никак „собствено”, че то само ни прибавя към многобройната група на тези, които го притежават, и при това без да каже нищо съществено за нас. Оттук – серията усилия да се установи знакът на нашата уникалност: през слабо-ефективната комбинация от имена към по-ефективната комбинация от име плюс цифри към криминологически оцветената неповторимост на отпечатъците от пръсти. От другата страна на това бюрократично прилежание стои прякорът като най-страстно стремящ се да постигне своя референт в Уникалната Дума. Самото название показва, че прякорът върви направо на името и че неговият път към назоваването е пряк във възможно най-голяма степен. Е, някои прякори препращат към други референти (арнаутци, мутафчий), други са повече или по-малко банализирани и запрени в езика, подобно на собствените имена. Но какво да кажем за Гърльови или Памиц? За Пиждер, Пиклюра, Дъждан? За Миндата и Гривера? За Кяксурите или Мрънкьови? Нека, който знае, ми обясни тяхната етимология, нека търси произхода им във винаги предхождащата стихия на писмовното. За тях аз ще кажа, че те се остъргваха в езика на баба ми като току-що възникнали комети и бяха това именно преминаване в късния следобед на Рунто, Друс или Дзъмбата – и всичко това, трептенето на словото, невъзможното изричане на единичното, се случваше въпреки факта, че то винаги идваше с история, че то винаги се представяше като паметливо, като кондензация на разказ. Но разказът – впрочем отдавна забравен от мене – се случваше именно сега и това случване, невъзможно за запомняне, беше самият разказ. Сякаш баба ми говореше език, който никога не повтаряше думите си, който вървеше напреко през самите неща. По най-прекия път, рендосвайки имената. Пампаилци. Змиодерци. Глухчини.

4.

В нейната къща цареше нещо като забрана върху образите. Имаше картини, наистина, но само акварели с пейзажи – малки поточета се пенеха по лъскави валчести камъни, цъфтяха шипки, кленове пламтяха в пъстрите, а все пак приглушени от финия такт на художника багри на есента. Никакъв портрет обаче, било то рисуван, било фотографски. Снимките се криеха в едно чекмедже на гардероба и всяко тяхно, по неизбежност потайно, изваждане бе свързано със скандали. А те бяха дяволски привлекателни, тези снимки, защото по тях баба ми, така както са го налагали стандартите на една епоха, в която селската учителка е значела нещо, се разхождаше с някакви шапки, с някакви високи токове и къдрави чадърчета, с някакви тънки, пристегнати с пафти талии, с някакви стилизирани народни носии, които сами по себе си описваха целия ни кръстат – възроден отново днес – порив едновременно към естетизираните ни корени и към идеализирания „цивилизован свят“. Откъде идваше нейната нетърпимост към човешките образи? Собственото си минало ли мразеше, остаряването си ли – тук можем да си припомним тоталната нетърпимост към фотографите, която разви в края на живота си Марлене Дитрих, – или самия принцип, който множи човешкия живот в образи? Защото забраната очевидно се простираше и върху децата, и върху нас, внуците и правнуците, никой от нас не бе удостоен в никакъв момент, та макар и временно, да се озове прикачен на бюфета или забоден с кабърче върху стената, за да трогва прародителката ни с някоя умилителна сцена, било новогодишна, било морска.

Тази суровост спрямо образите може би предлагаше аналог на известния и коментиран тук-там феномен – който не подминаваше и нашите фамилни празници, – когато при събирането на женската рода започва странна конфузия, необяснима амнезия, заразителна и непреодолима бърканица в имената, така че всяко обръщение се занизва в нещо като поменик:

–Подай ми хляба, Кате, Боцке, Норе, Росе, Муге...

... и т.н., докато се улучи необходимото име. Уф, досада! И откъде се взеха всичките тия имена? Владимир Левчев ми е разказвал анекдота за това, как, бъркайки бащата със сина, Дора Габе веднъж си „спомнила“, че е виждала Любомир Левчев по къси панталонки. Та голямата разлика кой точно е бил по къси панталонки. Всеки е бил. Всеки е. И тук веднага трябва да уточним нещо. Отказът на нашите коментатори по вестници и кафенета да правят разлика между бащите и синовете си е

чиста злина. Този отказ обаче, без самите му радатели да съзнават, с отровно-вторачен, нечестив и извратен в служба на политиката – или на полиса с неговите институции, ако щете –преводименно на разсеяно-благия поглед на прамайката. Та била тя и поетеса, особено ако е поетеса като Дора Габе, звезда от най-далечните и разредени спирали в галактиката на езика. За това, как майчината власт се изражда в нашата все още крехка и чуплива държавност, ние тепърва би трябвало да говорим². Тук обаче аз говоря за прамайката в нейната собствена лъчезарна сфера – прамайката, значи, за която всичките тия отсенения между Лори-Дори-Нори или Владимировци-Любомировци са вятър и мъгла. Така това, което в прякора се противи на универсализиращата стихия на езика, в бърканицата на имената пък въстава срещу свойството му да разделя и отчленява: как се стигна дотам, та плътта ми без пердел да се зове посредством всичките тия разграничителни тънкости? И отсам, и отвъд езикът все бърка: ту премазва уникалността ни, ту затуля нашата слятост. Я Маре, Гите, Иве, затвори вратата!

5.

Не зная от това ли, но тази къща, която не признаваше образите и в която словото кръжеше по своите близки и далечни периферии, ухаеше. Ухаеше още от прага и в спомените ми тя е съградена не от цветове или обеми, а от миризми. Тези миризми се събираха в неповторима смесица, отчетлива като почерк или като отпечатък от палец. Някои от тези миризми с течение на годините започнах да различавам. Миризми на липа. На копър. На босилек. На дървени скринове. На спуснати през лятото пердетата. На напечени от слънцето черги. На сок от ябълка.

На шала й. На какво ухаеше този шал? На цветовете си очевидно – сини, лилави. На своята прозрачност. Най-вече на особената си материя – фина, тънка, но зърнеста. В нечие нечовешко, много проникновено ухо – ухото на следобедните ми фантазии всъщност – тази материя издаваше между пръстите ми сух, сипкав звук. Защото този шал, фееричен, прозирен, се състоеше от толкова тънки нишки, че те се сливаха до състояние почти течено, почти въздушно – този шал трептеше излят като ранен здрач, като ветрец в най-дълбокото на синевата. Но някъде там, в най-съкровените, недостъпни за око гълбини, нишките не се сливаха, а стояха всяка за себе си, еластични,

² Вж. Георгиев, Никола. Семейството: начин на употреба. – В: Нова книга за българския народ. С., Университетско издателство, 1991.

искрящи, и при търкането си издаваха този пръхкав, ронещ се звук, който усещах с пръстите си.

Вдъхвах този звук, тази прозирност, този шал. Казват, че женствеността е тайна за малкото момиче не по-малко, отколкото за момчето, че момичето е отместено от собственото си тяло поради самото му устройство. Кожата, от чиито повърхности се нуждаем, за да станем „особи“ – свои собствени същества – забулва входовете към нашата истина, истината за оспоримостта на нашата обособеност, за отвореността и уязвимостта ни към света, за онова вдишване и издишване на света, чрез което го творим и той нас също. За момичето, чието тяло трябва да означава тази прозирна, проницаема вътрешност, тя изчезва не по-малко, отколкото за момчето: в ужас и тайна. То не знае за нея. То е извън, встрани от нея.

Дали е така? Дали не са преизобилни всъщност знаците, посредством които ни се Натрапва съществуването на тайна – чрез ръцете, които се грижат за нас в ранните ни години и които според Фройд неизбежно ни съблазняват – натрапва ни се като тайна на все по-съмнителната днес женска слабост? И дали това съблазняване в тайната не ни навежда на подозрението, че има друга тайна – или по-скоро шушнешца, трептяща на вятъра явност – която натрапваната тайна се опитва да скрие? Ето тази набедена като тайнствена явност гадаех, вдишвайки лилаво-сините цветове на прозрачния шал, който често като купол се спускаше над съня ми.

6.

Преди години се опитах да доближа всичките тези загадъчни знаци – забраната върху образите, която не се простираше върху пейзажите, пристъпването по далечните спирали на езика, глъбините на прозрачността – в един разказ, който се казваше не „синьо над лилаво“, не „листец в листеца“ или „прозрачност през прозрачността“, а „бяло върху бяло“. Заряха разказа, понеже Георги Марковски го нарече „много слаб“. И което си е право, белотата на тоя разказ ме озадачава.

Бялото е агресивен, смазващ феномен, особено бялото на снега, което имах предвид, снсжнобяло, каквото може би съществува, сливащо се с бялото на белите мечки, някъде зад Полярния кръг, но каквото със сигурност не се среща по нашите места. Днес не бих се наела да определям дали това бяло е разположено отвъд или отсам синевата. За разлика от течашия, ветреещ се шал, белотата – поне в този разказ – беше непроницаема маса и това е другата загадка. В този несвойствено зимен

разказ – тъй като съм прекарала в къщата на уханията много лета и твърде малко зими – ставаше дума за една действителна моя поредица от опити да нарисувам снежен човек с акварел. За целта аз – т. е. героинята, която ме представляваше, разглеждаше внимателно акварелите из къщата и установяваше, че те се състоят от множество застъпващи се разноцветни петна. Това откритие може би на друг би помогнало, но на нея не ѝ помагаше в рисуването на снежни човеци, които представляват струпани снежни петна върху фон от снежни петна. Следваше изрисуването на бял снежен човек върху син фон, бял снежен човек върху розов фон, син снежен човек върху бял фон, а също и розов върху бял, както и бял върху бял, чисто и съвършено слят със своя фон.

– Бяло върху бяло – промърморваше старичката от разказа.

Тази комична борба с материала извикваше по естествен път един мъж – принадлежащ на миналото обаче и при това отхвърлен ухажор на баба ми, пейзажист-акварелист. Той бил отхвърлен поради забележителния детайл – но как този детайл бе станал известен на баба ми? – че носел гащи от свилена кенар, които ѝ се бяха видели неподобаващи за истинския мъж. Какви подобаващи гащи бяха носили двамата мъже, за които тя последователно се беше омъжвала, не съм се осмелила да попитам. Ухажорът във всеки случай обясняваше слабостта към пейзажите – „Беше нежна душа. Защо винаги ги отхвърлях възвишените, чувствителни души?“ – но не можеше да обясни забраната върху човешки изображения. Тази забрана – по един прекомерен и опасен начин – в разказа ми трябваше да бъде обяснена от снега.

Освен че се опитваше да нарисува снежен човек, героинята от разказа разглеждаше снежинки под лупа – идея, несъмнено подсказана от „Снежната царица“ на Андерсен, където смразяващата чистота и геометризмът на снега се явяваха като аналог на студения, математичен разум. В моя разказ обаче тази аналогия не проработваше и един ден, отчаяна от фиаското си като художничка на бели човеци върху бял фон, героинята ми излизаше на ръба на селото, за да се вгледа в снежното поле. Там я срещаше някаква жена и ѝ посочваше невидимите под снега гробища, разкривайки ѝ неизвестния за нея факт, че истинската ѝ баба е мъртва, че бабата с обожателя-акварелист е втора жена на неспоменавания в този разказ дядо.

Това си беше чиста фикция, защото в действителност именно дядо ми в един момент се беше оказал втори мъж на баба ми. Ще се въздържа, доколкото ми е възможно, да интер-

претирам този сюжетен ход – ще се опитам, с други думи, да не включа обяснителната машина, която от известно време се вneiderи в мене и оттук насетне – като някаква бомба с часовников механизъм, от която рано или късно ще погина – няма да спре да върти зъбчатите си колелца и да трака като механична шевна машина до края на дните ми. В разказа ми, значи, тя – върховната, истинска Тя – се оказваше мъртва. Така както е мъртва днес.

Героинята ми заставаше сама пред снега. „След мъките на няколкодневното плачевно рисуване и при тази печал, която внезапно я обзе, полето я порази със своята безучастност. В това, значи, се бяха превърнали геометричните, отчетливо изрязани снежинки, които бяха разучавали под увеличителното стъкло; крехките, но безупречни телца се бяха претопили в този ненакърнен покой. И други неща дремеха в него, по-дълбоки, по-страшни. От тях ли струеше тази смазваща, незаинтересована мощ? Тя за пръв път усети пристъп на ярост – яростта, която щеше да се окаже по-силна от всяко предпочитание и естествена склонност.

Защото, видно е, не самото рисуване, не живеят, радостен порив, който бе изпъстрил поточетата и кленовете на нежния обожател-акварелист, щеше да определя живота ѝ. Но и светът на числата и геометричните фигури, така своеобразен и изпълнен с вътрешна, горда самодостатъчност, нямаше вече да я заплени. Не знанието и не подражанието, не скритият стросж и не видимите форми, а битието в неговата чистота, тази болезнена белота пред очите ѝ, това беше истинската загадка. Не да разбереш и не да отразиш, а да достигнеш съществуването отвъд геометрията и светлосенките, изгарящото зениците бяло върху бяло в простотата на неговото присъствие, в отказа му да се обясни или да бъде изобразено, а все пак да бъде. Не можеше да подмине това предизвикателство. Не можеше да не си тръгне обратно, обременена с гняв и безмерна тъга. Тя познаваше вече най-безответната мъка и най-пламения копнеж. Защото това, което не можеше да се разбере или изобрази, можеше само да се повтори, да се сътвори отново, а тъкмо това ѝ изглеждаше така трудно, така невъзможно.”

7.

Трак-трак. Няма да обяснявам. Обаче ще прибавя нещо. Името ѝ беше Ценка. Казвахме ѝ Цунка.

Съдържание

<i>Ралица Мухарска</i> – Предговор	
<i>Зелма Каталан</i> – Мълчанието като дискурс и дискурсът на мълчанието	
<i>Татяна Стойчева</i> – Принцеси и рицари – кандидат-студенти	26
<i>Корнелия Славова</i> – феминистки разноречия Изток–Запад	38
<i>Ралица Мухарска</i> – Мълчания и пародии – феминист- кият диалог между Изтока и Запада. Къде сме ние?	53
<i>Лилия Методиева</i> – Българката в парламентарния живот на страната ни	62
<i>филипина Филипова</i> – Жената в един български вестник	75
<i>Красимира Даскалова</i> – феминизъм и равноправие в българския ХХ век	80
<i>Магда Карабелова</i> – Майки и дъщери: житейски и интелектуални послания (разговор за шест поколения жени в майчиния род на писателката Вера Мутафчиева)	106
<i>Людмила Ефтимова</i> – Жените и оръжието в народната поезия на България и Великобритания	125
<i>Недка Капралова</i> – За етикета и зад него (какво разказват и разкриват писмата от запазения личен архив на семейство Караминкови)	139
<i>Бойка Соколова</i> – В търсене на изгубения канал	153
<i>Барбара Рийвз-Елингтън</i> – Майката-светица: един предмодерен модел за посткомунистически жени?	167
<i>Евгения Панчева</i> – Тази пиеса, която не е една. Българските женски преводи на „Макбет”	183
<i>Милена Кирова</i> – Постф минизмът – когато липсва феминистична традиция	209
<i>Миглена Николчина</i> – Бяло върху бяло	215